MARGARET MACMILLAN

OAMENII ISTORIEI

PERSONALITĂȚI ȘI TRECUT

„Un tur extraordinar de bine ghidat printr-o relatare dramatică, profund revelatoare, despre acei oameni care fie din întâmplare, fie cu premeditare au creat lumea noastră de astăzi." – *National Post*

ISTORIE

TREI

Colecție coordonată de
Livia Szász

MARGARET MACMILLAN

OAMENII ISTORIEI

PERSONALITĂȚI ȘI TRECUT

Traducere din engleză de
SMARANDA CÂMPEANU

TREI

Editori:

Silviu Dragomir

Vasile Dem. Zamfirescu

Director editorial:

Magdalena Mărculescu

Redactare:

Florin-Răzvan Mihai

Director producţie:

Cristian Claudiu Coban

Dtp:

Mihaela Gavriloiu

Corectură:

Duşa Udrea-Boborel

Oana Apostolescu

Titlul original: *History's People: Personalities and the Past*

Autor: Margaret MacMillan

Copyright © 2015 by Margaret MacMillan and Canadian Broadcasting Corporation

Published by arrangement with House of Anansi Press, Toronto, Canada

www.houseofanansi.com

(pag. 36) The extract from F.R. Scott's poem „W.L.M.K." has been reprinted with the permission of William Toye, literary executor for the estate of F.R.

Scott.

(pag. 38) „William Lyon Mackenzie King" from Alligator Pie © 1974 by Dennis Lee. Published by HarperCollins Publishers Ltd. All rights reserved.

Copyright © Editura Trei, 2020

pentru prezenta ediție

O.P. 16, Ghișeul 1, C.P. 0490, București

Tel.: +4 021 300 60 90; Fax: +4 0372 25 20 20

e-mail: comenzi@edituratrei.ro

www.edituratrei.ro

Seria Conferințele Massey

Conferințele Massey sunt cosponsorizate de CBC Radio, House of Anansi Press și Colegiul Massey de la Universitatea din Toronto. Seria a fost creată în onoarea lui Vincent Massey, fost guvernator general al Canadei, și au fost inaugurate în 1961 cu scopul de a oferi un forum de discuție radiofonică, în cadrul căruia gânditorii contemporani de vază să aibă posibilitatea de a discuta despre subiecte importante ale vremurilor lor.

Volumul de față conține Conferințele Massey din 2015, „Oamenii istoriei — Personalități și trecut", transmise în noiembrie 2015 ca parte a seriei *Ideas* a CBC Radio. Producătorul acestei serii a fost Philip Coulter, iar producătorul executiv Greg Kelly.

Studenților mei de la universitățile din Ryerson, Toronto, și Oxford, care m-au învățat cum să explic istoria.

1. Persuasiune și arta leadershipului

Îmi place să mă gândesc la istorie ca la o casă dezordonată și spațioasă. Pe parcursul ultimelor decenii, istoricii și-au extins aria de cercetare și, pe lângă istoria politică, economică sau intelectuală, studiază și sentimente, mentalități, gusturi și prejudecăți. (Și, potrivit unei tendințe pe care eu o consider mai degrabă obositoare, istoricii au început să se analizeze din ce în ce mai des pe ei înșiși; și modul cum au „creat" ei trecutul.) De asemenea, în casa istoriei se află și cei care studiază intervale de mărimea unor secole, și cei care se concentrează asupra unui singur moment. Unii istorici preferă să se ocupe de marile schimbări ale societății umane, acele prefaceri care, de cele mai multe ori, s-au resimțit milenii la rând. Bunăoară, aceștia examinează fenomenul trecerii de la societățile de vânători la cele de agricultori sau dezvoltarea orașelor; ori se ocupă de chestiuni precum creșterea demografică, migrațiile popoarelor și productivitatea economică. Faimosul istoric francez Fernand Braudel a susținut că adevăratul țel al cercetării istorice este să privească dincolo de suprafața evenimentelor și să descopere tiparele valabile pe termen mai lung — concept pe care l-a denumit *la longue durée*. El vedea istoria omenirii ca pe un fluviu imens ce curgea lent, al cărui curs era mai degrabă influențat de geografie, de mediul înconjurător sau de factori sociali și economici decât de evenimente atât de tranzitorii sau efemere — el le-a numit „fleacuri"– precum politica ori războaiele. Chiar dacă biografia nu ne poate explica totul, probabil că nu a fost vreo coincidență faptul că, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Braudel a fost închis într-un lagăr de prizo-

nieri de război din Germania. Din acel loc, conceptul de *longue durée* trebuie să-i fi oferit speranța că nazismul avea să dispară asemenea unui vis urât, pe măsură ce istoria urma să-și reia încet cursul.

Nu putem scoate din discuție cu atâta ușurință importanța istoriei pe termen scurt. La rândul lor, contează ideile și schimbările bruște din politică sau curentele intelectuale, ideologice și religioase. Să ne gândim la evoluția uimitoare a fundamentalismului din ultimele două decenii, prezent în religii atât de diferite, precum creștinismul, hinduismul și islamul. Istoricii identifică, în mod corect, momentele-cheie ce au anunțat sau au pus în mișcare schimbări semnificative, cum ar fi Căderea Bastiliei, ce a vestit Revoluția Franceză, sau asasinarea arhiducelui la Sarajevo, ce a declanșat Primul Război Mondial. Iar istoricii pot alege un incident aparent neimportant, pe care să-l folosească pentru a aduce lumină asupra unei epoci, așa cum a reușit Natalie Zemon Davis cu istoria Franței în secolul al XVI-lea în cartea ei deosebit de grăitoare despre întoarcerea lui Martin Guerre (revenit acasă pentru a-și recupera soția și proprietățile de la un impostor).

Nu putem ignora nici rolul jucat de indivizi, fie ei intelectuali, artiști, antreprenori sau lideri politici. Dacă Albert Einstein nu ar fi înțeles compoziția atomului la începutul secolului XX, oare ar fi putut Aliații să inventeze bomba atomică în cel de-al Doilea Război Mondial? Bineînțeles, de aici decurge o altă întrebare: ce ar fi făcut Germania dacă, din cauza naziștilor, Einstein și mulți dintre colegii săi, oameni de știință, nu ar fi ales calea exilului, unde și-au oferit serviciile Aliaților? Mai mult ca sigur că, lipsiți de avantajul bombei atomice, Aliații ar fi prelungit războiul împotriva Japoniei încă un an sau chiar mai mult. Și cum ar fi arătat lumea în care trăim

dacă nu s-ar fi inventat niciun fel de arme atomice? În secolul al XIX-lea, când Europa trecea prin perioada schimbărilor zguduitoare provocate de Revoluția Industrială, Karl Marx a reunit o bună parte a ideilor politice, economice și sociale aflate în circulație într-o teorie coerentă și, la prima vedere, de necontestat, care nu numai că explica trecutul, dar prevestea și viitorul. Generații întregi de bărbați și femei din întreaga lume au crezut în marxism la fel cum crezuseră strămoșii lor în religie — ca într-un adevăr revelat —, motiv pentru care au încercat să schimbe lumea în conformitate cu învățăturile lui Marx.

În anumite momente, chiar contează cine ocupă scaunul pilotului sau cine face planurile. Războiul Rece se putea sfârși cu totul altfel — sau nu s-ar fi încheiat deloc — dacă la conducerea Uniunii Sovietice s-ar fi aflat altcineva, și nu Mihail Gorbaciov. În anii 1980, Gorbaciov nu era pregătit să recurgă la forță ca să păstreze cu orice preț imperiul sovietic din Europa de Est sau să mențină la putere Partidul Comunist al Uniunii Sovietice. Conducerea comunistă din China a avut o reacție complet opusă la provocările disidenței, dovadă fiind modul cum a înăbușit protestele din Piața Tiananmen, din 1989. Dacă decizia Curții Supreme cu privire la numărarea celor 2 000 de voturi din Florida ar fi fost alta, George W. Bush nu ar fi ajuns președinte. Președintele Al Gore nu s-ar fi lăsat înconjurat de aceiași consilieri agresivi și este lesne să ne imaginăm că ar fi rezistat ispitei de a invada Irakul.

Prin subiectele pe care am ales să le prezint în cărțile mele — cel mai recent volum fiind despre momentele-cheie din istoria internațională, precum începutul și sfârșitul Primului Război Mondial — descopăr că trebuie să acord atenție indivizilor. Dacă bărbatul capricios și neho-

tărât aflat la conducerea Germaniei, în 1914, ar fi fost regele Albaniei — funcție îndeplinită, de altfel, de o rudă îndepărtată de-a sa —, atunci nu ar fi avut cum să creeze mari probleme în Europa. Dar Wilhelm al II-lea era conducătorul unei puteri economice și militare importante, din inima continentului. În plus, potrivit defectuoasei constituții germane, kaizerul avea puteri considerabile, mai ales în politica externă și în domeniul militar. În final, el trebuia să semneze ordinul ce trimitea Germania la război. Prin urmare, nu putem să analizăm cauzele acelui conflict teribil, fără să îl luăm în calcul pe Wilhelm sau pe vărul său Nicolae, care, în calitate de țar al Rusiei, deținea o influență și o responsabilitate la fel de mari. Și, oare, se poate scrie corect istoria secolului XX fără să studiem rolul jucat de lideri democrați precum Margaret Thatcher, Franklin Delano Roosevelt, Winston Churchill și William Lyon Mackenzie King ori, chiar mai important, de marii tirani ca Hitler, Mao, Mussolini și Stalin?

Din păcate, de prea mult timp, biografii înșiși, dar și istoricii care apelează la metoda biografică sunt priviți cu suspiciune de o bună parte a breslei istoricilor — sunt catalogați drept amatori cu o slabă capacitate de a înțelege istoria sau acuzați că ar ignora societatea și că s-ar concentra în mod exagerat pe indivizi, pornind de la premisa greșită că „bărbații cu renume" sau „femeile cu renume" ar face istorie. Adesea, se afirmă că Thomas Carlyle, scriitor și intelectual din secolul al XIX-lea, este exponentul teoriei potrivit căreia personalitățile-cheie — pe care el le numea „eroi" — modelează trecutul. În comunitatea academică, acest punct de vedere nu este luat în seamă (deși, deloc surprinzător de altfel, liderii din domeniul afacerilor îl găsesc mai degrabă atractiv). Astfel, i se face o nedreptate lui Carlyle, a cărui viziune asu-

pra istoriei era ceva mai complexă. Într-unul dintre primele sale eseuri, el ridica întrebarea: „Cine a fost cel mai mare inovator, cea mai importantă personalitate din istoria omenirii: cel care a trimis primele armate peste Alpi și a repurtat victoriile de la Cannae și Trasimene sau țăranul lipsit de adăpost care, pentru prima oară dintre semenii lui, și-a bătut cu ciocanul o cazma de fier pentru el însuși?" Societatea în sine, susținea autorul, era rodul muncii și vieții a nenumărate ființe umane; așadar, istoria este „esența unui șir nesfârșit de Biografii". Deși rămâne mai cunoscut pentru lucrările sale despre eroi, Carlyle nu îi considera pe aceștia niște oameni care au făcut istorie, ci mai degrabă niște oameni care au însumat sentimentele specifice unei anumite epoci sau care au văzut cât se poate de limpede încotro se îndrepta societatea și de ce anume avea nevoie.

Carlyle și-a dat seama că secretul unei biografii reușite — și, de fapt, în mare măsură, al oricărei cărți bune de istorie — constă în a înțelege relația dintre individ și societate. Pentru a-i înțelege pe oamenii din trecut, trebuie să realizăm că ei aveau propriile valori și propriul mod de a vedea lumea. Erau modelați de structuri sociale și politice diferite; concepțiile lor de viață proveneau din surse diferite de ale noastre. Câteodată trebuie să depunem mari eforturi pentru a le pătrunde modul de gândire. Marele istoric britanic James Joll a vorbit despre „presupunerile nerostite" ale unei epoci — genul de lucruri pe care oamenii nu le spuneau din simplul motiv că erau luate ca de la sine înțelese. De obicei, nici noi nu ne sinchisim să explicăm de ce credem, de exemplu, că democrația este cea mai bună formă de guvernare, deoarece, în general, în societatea occidentală, pornim de la premisa că, pur și simplu, așa este.

Prin urmare, întotdeauna trebuie să plasăm oamenii în epoca în care au trăit și să ne reamintim nouă înșine că nu ne putem aștepta ca ei să gândească ceea ce nu a fost încă descoperit sau exprimat. Grație istoricilor, se știe că romanii aveau concepții foarte diferite de ale noastre în privința familiei și onoarei. Pentru bizantini, lumea de dincolo era la fel de importantă ca lumea în care trăiau. În același timp, nu trebuie să uităm niciodată că oamenii trecutului erau la fel de umani ca noi. Voi analiza o serie de personaje importante pentru ceea ce au înfăptuit, dar vreau să vă povestesc și despre cei care ne vorbesc despre ei înșiși, despre contemporanii și lumea lor. Cronica maliţioasă a lui Mihail Psellos, scrisă în secolul al XI-lea, narează câte ceva despre de mult dispărutul Imperiu Bizantin și despre bărbații și femeile de la conducerea lui, mulțumită detaliilor presărate în lucrarea sa; de exemplu, știm că durdulia împărătească Zoe, cu părul bălai, care a condus imperiul împreună cu sora ei mai mică în 1042, era inteligentă, pătimașă și mult mai generoasă decât Teodora, care era mult mai slabă, vorbăreață, zgârcită și mai degrabă anostă. Cu ajutorul memoriilor doamnei De la Tour du Pin, aflăm cum se trăia în perioada Revoluției Franceze și cum era posibil să mulgi vaci la o fermă din nordul statului New York, după ce ai fost domnișoara de onoare a Mariei Antoaneta, așa cum i se întâmplase autoarei. Chiar și un simplu obiect poate aduce trecutul la viață. Încă țin minte prima expoziție organizată de China în afara granițelor după Revoluția Culturală. Neam minunat cu toții la vederea leoparzilor din aur și a costumului de jad special croit pentru a conferi nemurirea unei prințese de mult moarte, dar cel mai mult m-a impresionat o gălușcă uscată. Așa cum ar face și un muncitor din zilele noastre, un chinez care săpase la un mor-

mânt cu secole în urmă își luase prânzul cu el — și din greșeală uitase o gălușcă acolo.

La fel ca noi, și oamenii din trecut au făcut față provocărilor vieții, chiar dacă motivele de îngrijorare au fost altele. Ciuma Neagră, slavă Domnului, nu mai există, însă în secolele trecute oamenii nu trăiau cu frica distrugerii nucleare. Cu toate acestea, chiar dacă trebuie să admitem deosebirile dintre atunci și acum, regăsim trăsături familiare și la oamenii din trecut; și ei aveau ambiții și temeri, lucruri pe care le iubeau sau pe care le detestau. Le putem înțelege plăcerile și suferințele și putem empatiza cu ei când încearcă să rezolve probleme sau să decidă ce e mai bine de făcut. Avem o deosebită plăcere când auzim o voce care nu ține cont de decenii și de secole, reamintindu-ne că împărtășim aceeași natură omenească. Îi citim pe marii autori de însemnări zilnice — Samuel Pepys, de exemplu, sau James Boswell — pentru că îi considerăm niște indivizi deosebit de plăcuți și interesanți.

Michel de Montaigne, un nobil francez înstărit din frământatul secol al XVI-lea, este important pentru noi, așa cum a fost pentru toate generațiile care au trăit în anii scurși de atunci, deoarece scrierile sale explorează firea omenească. Eseurile sale nu au fost niciodată terminate, pentru că temele abordate aveau în mare parte de a face chiar cu el, cu gândurile, sentimentele și reacțiile lui, și, după cum a afirmat chiar autorul în repetate rânduri, el însuși și tot ceea ce ținea de el erau în continuă schimbare. „Suntem toți alcătuiți din bucățele", a scris el la un moment dat, „împletite într-o țesătură atât de diversă și de lipsită de forme, încât fiecare frântură își urmează în fiecare clipă propriul drum. Iar între noi și noi înșine există deosebiri la fel de mari ca între noi și alți oameni."

La vârsta de 38 de ani, Montaigne s-a retras din viața publică pentru a-și dedica timpul moșiilor sale și a reflecta asupra vieții, izolându-se într-un turn aflat într-una dintre aripile *château*-ului său. (Soția sa a fost mutată la distanță sigură, în turnul ei, în cealaltă aripă a castelului.) În biblioteca lui spațioasă, a scris, a redactat și apoi a scris și mai mult. Îi plăcea foarte mult să-și pună întrebări: De ce ne enervăm pe obiecte neînsuflețite? De ce suntem brusc copleșiți de emoții? De ce, se întreabă el, ne zboară gândurile atât de des? Cu siguranță, lui i se întâmpla. În eseurile sale, se oprește singur de la astfel de digresiuni, scriind „Hai să revenim la subiect", dar zadarnic. Începe cu o temă anume, după care deviază imediat de la drumul inițial și o ia pe fel de fel de poteci bătute sau cărări mai puțin umblate. La jumătatea unui lung eseu despre un teolog contemporan, Montaigne își dă cu părerea despre cea mai bună poziție sexuală din care o femeie poate rămâne însărcinată. Eseul intitulat *Despre poștalioane* începe cu o descriere a vehiculelor respective, dar include, pe lângă multe altele, cugetări despre nevoia de lux excesiv a monarhilor, recenta descoperire a Lumii Noi de către europeni (alături de câteva observații usturătoare despre absurditatea europenilor, care se credeau mai civilizați decât popoarele pe care le-au întâlnit în Americi) și teama de moarte. Mai introduce și un comentariu despre modă: „Când eram tânăr, din lipsa altor prilejuri de glorie, mă făleam cu veșmintele elegante. Iar mie chiar îmi ședeau bine; dar sunt oameni pe care veșmintele fine nu fac decât să se așeze și să-și găsească sfârșitul." Este amuzant, înțelept și ager. „Dacă nu știi cum să mori", ne sfătuiește el în una dintre ultimele sale scrieri, „nu contează. Natura îți va spune cum s-o faci pe loc, din plin și în măsură suficientă." Să-l citești pe Montaigne, a spus Sarah Bakewell, care a scris atât de

frumos despre el, „înseamnă să treci printr-o serie de șocuri izvorâte din acea familiaritate ce năruie pe dată secolele care îl despart pe cititorul din secolul XXI de autor".

Cu toate acestea, Montaigne ne relatează și despre epoca în care a trăit și preocupările de atunci — de exemplu, despre fascinanta redescoperire a lumii clasice sau despre descoperirea altora noi, în Americi ori Orientul Îndepărtat. Poate și pentru că a trăit în vremuri atât de tulburi, el a meditat îndelung la diferențele dintre guvernarea bună și cea rea. În cea mai mare parte a vieții sale, Franța a fost dezbinată de războaiele dintre catolici și protestanți, așa că Montaigne a stăruit asupra situațiilor în care religia poate fi dăunătoare. Deși bun catolic, pe Montaigne l-a oripilat intoleranța ambelor tabere: „Unii tratează problema dintr-un punct de vedere; alții din altul; unii zic că-i neagră, alții că-i albă: toți se aseamănă când folosesc religia în urzelile lor violente și ambițioase, când își conduc treburile prin abuz și nedreptate, încât ajungi să ai îndoieli că au, într-adevăr, opinii diferite despre o chestiune de care depinde modul în care ne ducem și ne rostuim propriile vieți". Autorul consemnează cu tristețe că francezii s-au obișnuit cu fărădelegea și cruzimea.

Toate personalitățile de care mă ocup în acest volum au contribuit, fiecare în felul ei, la mersul istoriei, fie prin crearea ei, fie prin consemnarea evenimentelor, fie prin ambele demersuri. Lideri precum Franklin Delano Roosevelt sau Iosif Stalin sunt faimoși pentru că s-au plasat în fruntea unor tendințe ale istoriei și le-au condus într-o direcție sau alta. Alții, precum îndrăznegii bărbați sau temerarele femei deveniți exploratori ori aventurieri, au mers împotriva curentului, asumându-și adesea mari riscuri personale. Iar unii, precum Montaigne, mai bine cunoscuți ca observatori, au privit de pe margine. Cu

toate acestea, în absența oamenilor care au ținut răbojul evenimentelor, au scris jurnale și scrisori, și-au gravat propriile graffiti sau chiar a celor care și-au îngropat gunoiul, noi, istoricii, nu am avea la dispoziție mărturiile necesare pentru a examina trecutul.

În primele trei capitole, mă voi concentra asupra celor despre care s-ar putea spune că și-au lăsat amprenta asupra istoriei. Ce calități aveau și în ce împrejurări au devenit conducători sau simple persoane care și-au asumat un risc. De ce s-au comportat astfel? Deși toți liderii luați în calcul au înțeles instinctiv starea de spirit a epocii lor, unii au ales calea consensului, în timp ce alții și-au impus voința prin autoritate și forță. Însă ambele tipologii de lideri au la dispoziție posibilitatea de a alege și abilitatea de a împinge istoria într-o direcție sau alta. Apoi mă voi concentra asupra cutezanței, acea însușire prin care indivizii își asumă riscuri și se aruncă în necunoscut. Ce îi împinge către asemenea gesturi? Și cum au schimbat cursul istoriei? În ultimele două capitole, îi voi lăsa la o parte pe aceștia și mă voi ocupa de genul de persoane cu care, poate, ai vrea să iei cina, pentru că pot fi deosebit de interesante. (Și, spre deosebire de nenumărați lideri, nu își expun ideile ore întregi, ci ascultă.) Unele chiar au ocupat funcții de conducere, asemenea împăratului indian Babur, în timp ce altele au fost englezoaice din clasa de mijloc, dar toate au fost deosebit de curioase să cunoască lumea. Aveau în comun sentimentul înviorător de libertate față de prejudecățile și limitările vremurilor lor. Unii au fost gata să călătorească — adesea în condiții deosebit de grele, chiar periculoase —, în timp ce alții au rămas acasă, dar au observat ceea ce se întâmpla în jurul lor.

În opinia mea, oamenii istoriei ies în prim-plan ca o Madonă dintr-un tablou renascentist, ca figurinele din

cărțile cu decupaje pentru copii sau ca acel chip anume asupra căruia zăbovește camera de luat vederi, alegându-l dintr-o mulțime de oameni. Chiar dacă o singură viață nu este reprezentativă pentru o întreagă epocă, ea poate ajuta la înțelegerea ei și ne poate stimula, de fapt obliga, să aflăm mai multe informații despre o perioadă. Ecaterina cea Mare era o persoană fascinantă, o femeie pe cât de pătimașă, pe atât de ambițioasă, dar, ca să o înțelegem cu adevărat, trebuie să studiem epoca ei. Cum arăta Rusia secolului al XVIII-lea, mai ales pentru o tânără venind de la o curte germană neînsemnată? Ce valori a adus cu ea și ce a obținut în noua ei viață? A supraviețuit și a prosperat în lumea perfidă și periculoasă a familiei imperiale rusești și, la momentul potrivit, și-a pus amprenta asupra acesteia, a Rusiei și Europei. Cuceririlor ei teritoriale i se datorează întinderea și forma Rusiei din zilele noastre, precum și, în parte, relațiile dificile cu vecinii ei de la vest. Cu personalitatea lui neobișnuită, Otto von Bismarck ar fi stârnit valuri în orice tip de societate ar fi trăit, dar a avut noroc — chiar dacă nu se poate spune la fel despre cea mai mare parte a Europei — că soarta i-a pus la dispoziție o scenă mare pe care să poată juca. Urmărind parcursul biografic al lui Bismarck, aflăm cum a apărut statul german independent și semnificația acestui eveniment istoric pentru perioada cancelarului, dar și pentru posteritate.

Leadershipul — tema mea inițială — este un subiect la modă în zilele noastre. Cu o simplă căutare pe internet, vei găsi efectiv milioane de linkuri ce te direcționează către școli speciale de leadership. Se pare că toată lumea, de la școlile de business până la Oprah Winfrey, și-a propus să-i învețe pe oameni cum să fie lideri de succes, promițându-le, de cele mai multe ori, că procesul durează doar câteva ore sau zile. Ajungi să te întrebi dacă mai

rămân și oameni care să îi urmeze pe acești lideri. Așa cum a afirmat și istoricul american Garry Wills, nu toată lumea își dorește sau poate să fie lider. Un conducător de succes trebuie să aibă niște calități înnăscute, cum ar fi abilitatea de a-i motiva sau de a-i inspira pe ceilalți, însă cu toții cunoaștem persoane deosebit de talentate care nu prea reușesc să se ridice la înălțimea promisiunilor lor.

Ani la rând, democrații au sperat că Adlai Stevenson avea să devină un al doilea Franklin Delano Roosevelt. Avea același talent de a stabili legături sociale, aceeași purtare aleasă, farmec și dorință de a introduce reforme. Însă nu era pregătit să muncească din greu pentru a fi ales în funcție; a presupus că electoratul avea să-i aprecieze calitățile fără ca el să depună vreun efort. În plus, nu era nici dispus să adopte poziții ferme. În calitate de ambasador al Statelor Unite ale Americii pe lângă Organizația Națiunilor Unite, a repetat dezmințirile guvernului american, care a negat orice implicare în tentativele lipsite de succes de a-l înlătura de la putere pe Fidel Castro prin invazia din Golful Porcilor. Când și-a dat seama că, la rândul său, fusese mințit, s-a înfuriat pe Kennedy, dar i-a mărturisit cât se putea de clar unui prieten de-al său că nu avea nici cea mai mică intenție să îl sfideze public pe președinte sau să demisioneze. „Ar însemna să îmi scufund singur toate corăbiile", a spus Stevenson. Cert este că îi plăceau prea mult ONU și anturajele diplomatice. A murit de tânăr, iar necrologurile au subliniat că, în urma lui, au rămas speranțele neîmplinite ale celor care au crezut în el.

Liderul de succes trebuie să aibă din capul locului ambiție, chiar ambiție necruțătoare. Pe vremea când era doar un tânăr sărac dintr-o regiune izolată din nordul Țării Galilor, viitorul prim-ministru David Lloyd George i-a scris femeii cu care spera să se însoare: „Cea mai de

preț idee a mea este să progresez. Voi sacrifica totul pentru această idee — poate doar cinstea, nu. Sunt pregătit să azvârl chiar și iubirea însăși sub roțile carului lui Jagannātha[1], dacă îmi va sta în cale..." În zilele noastre, o asemenea sinceritate ni s-ar părea șocantă. Deși lumea nu vede nimic rău, ci consideră chiar admirabilă dorința de a reuși în sectorul bancar, în Silicon Valley sau în sport, când vine vorba de politicieni, ambiția este oarecum condamnabilă. Serialul *House of Cards*, de mare succes, zugrăvește Londra (iar în versiunea americană, Washingtonul) ca un oraș unde politicienii mint și trădează, fără să aibă nicio limită când trebuie să obțină puterea. Să ne amintim totuși că în alte vremuri și în alte locuri, ambiția politică a fost admirată. După cum a arătat Tom Holland în fascinantul său roman *Rubicon*, la Roma, în timpul republicii, lumea se aștepta ca tinerii cu statut de cetățeni să intre în viața publică și să se străduiască să slujească statul. Restul cetățenilor avea să le cântărească performanța. Așa cum nota un observator: „Romanii au căutat gloria și au fost avizi după laude mai mult decât oricare altă nație." În latină, termenul *honestas* însemna și reputație, și desăvârșire morală. Ambiția, folosită doar în scopul câștigurilor personale, era deopotrivă motiv de rușine și de dezaprobare.

Însă ambiția în sine nu este suficientă pentru a forma lideri de succes. Aceștia trebuie să fie și stăruitori, și plini de energie. Winston Churchill a avut cădere după cădere pe parcursul lungii sale cariere. În 1915, a fost obligat să demisioneze din funcția de Prim Lord al Amiralității, după eșecurile suferite de Aliați în Campania de la Gallipoli. Chiar dacă, până în 1917, după mari eforturi, a obținut din nou un post în guvern, decizia luată ulterior, de a trece de la liberali la conservatori, i-a atras neîncrederea tuturor taberelor politice. Și-a petrecut anii 1930 într-o

relativă obscuritate. Deși nu a renunțat la visul său de a ocupa o funcție înaltă, cariera lui părea încheiată. Dacă nu ar fi izbucnit cel de-al Doilea Război Mondial, probabil că ar fi rămas un parlamentar neimportant de care nimeni nu și-ar mai fi adus astăzi aminte, cu excepția câtorva buni cunoscători ai acelei perioade.

Probabil că, mai mult decât orice altceva, sincronizarea și norocul fac diferența între cei pierduți în anonimat și cei care cunosc succesul. Napoleon Bonaparte provenea dintr-o familie de condiție modestă, originară din insula Corsica. Prin aranjamente din umbră, obținând cumva statutul de familie cu obârșie nobilă, părinții lui l-au înscris la École Militaire, unde erau instruiți ofițerii. Dacă nu ar fi avut loc Revoluția Franceză, care a distrus vechile structuri ale puterii, un băiat din provincie, fără avere și relații, ar fi avut șanse infime să ajungă general și, cu atât mai puțin, conducătorul Franței. Datorită Revoluției Franceze a fost posibilă ascensiunea politică a lui Napoleon. Joachim Murat, faimosul său general de cavalerie, fiul unui hangiu, nu ar fi putut urma cursurile școlii de ofițeri înainte de 1789. Mulțumită Revoluției și calităților lui, Murat a devenit mareșal al Franței și rege al Regatului celor Două Sicilii.

Napoleon a fost un dictator care s-a folosit de ceea ce marele sociolog german Max Weber a descris ca fiind „teoria autorității charismatice". Napoleon conducea grație calităților lui, nu în virtutea funcției sale. Farmecul, memoria extraordinară, capacitatea neobișnuită de a munci, abilitatea supraomenească de a aprecia puterea inamicului în timpul bătăliei și de a profita exact de momentul în care soldații acestuia șovăiau — toate aceste însușiri s-au îmbinat într-o personalitate capabilă să-i inspire pe ceilalți să lupte și să moară. Faimosul său rival, ducele de Wellington, căruia nu-i plăceau exagerările, a

spus că prezența lui Napoleon pe câmpul de luptă valora cât 40 000 de oameni.

Cei trei bărbați asupra cărora vreau să mă concentrez în cele ce urmează — Otto von Bismarck, William Lyon Mackenzie King și Franklin Delano Roosevelt — au fost complet diferiți de Napoleon din nenumărate puncte de vedere și, nu în ultimul rând, pentru că au trăit în alte vremuri și împrejurări. Dar, asemenea lui, au reușit să jongleze cu scopurile pe termen lung și tacticile pe termen scurt; au intuit starea de spirit și curentul epocii lor; au învățat din eșecuri, când a fost nevoie, și și-au schimbat măcar tactica, dacă nu chiar modul de a gândi. La fel de important este că și-au primit șansa, pe care au și acceptat-o, de la cursul istoriei.

Avem tendința de a uita cât de tânăr este statul german — de fapt, cu patru ani mai tânăr decât cel canadian — și presupunem că, dată fiind istoria ei tumultuoasă și chinuită, apariția Germaniei era doar o chestiune de timp. În Europa secolului al XIX-lea, naționalismul a fost o ideologie influentă și, probabil, irezistibilă, iar versiunea sa germană s-a numărat printre cele mai puternice manifestări ale acestui curent. Adesea cu bună știință, poeți, dascăli și politicieni au depus eforturi pentru a crea imaginea unui popor german unit de o limbă și valori comune. Frații Grimm nu au cules basme populare germane pentru a distra sau a speria generații întregi de copii, ci pentru a demonstra că exista o cultură germană unică. Istoricii au scris despre o națiune bine definită, ce suferise de-a lungul secolelor. Posibila însemnătate politică a acestei teorii a rămas subiect de discuție la jumătatea secolului al XIX-lea. În timpul revoluțiilor de la 1848, nenumărați naționaliști germani au sperat că cele 39 de state și teritorii (inclusiv provinciile germane ale Imperiului Habsburgic) ce alcătuiau Confederația Germană și

reuneau o populație vorbitoare de limbă germană aveau să dobândească o constituție nouă, mai liberală, și să devină mai puternice, poate chiar sub conducerea regelui Prusiei ori a împăratului Austriei. Alții au preferat să păstreze statu-quoul. Cu toate acestea, formarea unui singur stat german nu era în niciun caz un proces inevitabil. În fond, vorbitorii de limbă engleză din lumea întreagă nu au considerat și nu consideră că fac parte dintr-o singură entitate politică. Naționalismul german ar fi putut avea direcții diferite, reunind, poate, o parte a teritoriilor germane distincte și lăsând în urma sa mai multe state germane autonome: Bavaria, Prusia, Saxonia, teritoriile germane ale Imperiului Austriac (o bună parte dintre acestea au intrat ulterior în componența micului stat Austria).

În absența lui Otto von Bismarck, este foarte probabil ca Germania — așa cum a devenit ea cunoscută în secolele XIX–XX — să nu fi existat. Gordon Craig, unul dintre cei mai distinși istorici specializați în perioada modernă a Germaniei, își începe fără regrete volumul dedicat istoriei acestei țări cu Bismarck. „Dacă el nu ar fi ajuns pe cele mai înalte culmi ale politicii Prusiei", afirmă Craig, „probabil că unificarea Germaniei tot ar fi avut loc, dar cu siguranță nu în aceeași perioadă și nu în același mod." Imperiul Austriac a avut istoria de partea lui; fusese întotdeauna o putere dominantă printre statele germane. Vreme de secole, cârmuitorii lui, Habsburgii, monopolizaseră efectiv titlul de Sfânt Împărat Roman și ajunseseră astfel să-și exercite influența, cel puțin teoretic, asupra tuturor teritoriilor germane și a celei mai mari părți a Europei. Habsburgii aveau puternice legături istorice și de familie în majoritatea statelor germane, mai ales în cele din sud, unde dinastiile conducătoare erau catolice, asemenea lor. Iar foarte multe state germa-

ne — Bavaria, de exemplu — nu aveau încredere în Prusia și se temeau de ea.

Faptul că unificarea s-a desăvârșit sub egida Prusiei, și nu a Imperiului Austriac, s-a datorat în primul rând omului care devenise cancelar prusac. În 1862, disperat, Wilhelm I al Prusiei l-a numit prim-ministru pe Bismarck, în speranța că acesta avea să soluționeze criza constituțională internă. Regele nu avea nici cea mai mică intenție de a-l sfida pe împăratul austriac Franz Joseph, de a exclude Austria din Confederația Germană sau de a unifica restul statelor germane în cadrul unui stat puternic, pe tronul căruia să se așeze chiar el. Bismarck avea alte idei. Scopul lui era să unească Germania sub conducerea și autoritatea Coroanei prusace, ceea ce presupunea supunerea celorlalte state germane și eliminarea influenței Austriei asupra Confederației Germane. Pentru îndeplinirea țelului său, cancelarul era pregătit să folosească o paletă largă de instrumente, de la diplomație până la „sânge și fier", așa cum a afirmat la un moment dat într-un discurs devenit faimos. Nu era un spirit belicos; mai degrabă obișnuia să se folosească de războaie pentru a-și îndeplini scopurile, dacă acestea i se păreau a fi cea mai eficientă alegere. Știa, de asemenea, când să profite de ocazie, la fel ca Helmut Kohl, care, peste aproape 100 de ani mai târziu, la sfârșitul Războiului Rece, a întrezărit șansa reunificării celor două Germanii. Din momentul în care a fost numit în funcție de Wilhelm I până în 1890, când a fost demis de nepotul kaizerului, Wilhelm al II-lea al Germaniei, Bismarck a avut o influență covârșitoare asupra deciziilor politice ale Prusiei și, ulterior, ale Germaniei și s-a aflat la cârma relațiilor internaționale europene.

Niciun alt conducător german din acea vreme nu se putea compara cu el în ceea ce privește inteligența sa scli-

pitoare ca om de stat, sau intransigența și cinismul de care dădea dovadă. Era dur cu subalternii și necruțător cu adversarii, iar pe parcursul anilor a avut destui. Mințea fără ezitare și îi învinovățea întotdeauna pe ceilalți pentru propriile greșeli. Accesele sale de furie erau înfricoșătoare și, chiar dacă era creștin, nu părea să creadă în iertare sau în loialitate. Dacă îi încălcai cuvântul sau dacă, pur și simplu, nu mai avea nevoie de tine, te abandona imediat. „Latura lui demonică este mai puternică decât la orice altă persoană", a spus un diplomat britanic care l-a cunoscut îndeaproape. Cu toate acestea, dacă dorea, putea fi fermecător și amuzant. Bismarck a realizat foarte multe lucruri prin simpla forță a personalității lui, care — la fel ca toate particularitățile sale, de la vigoare și putere de muncă până la poftă de mâncare — era ieșită din comun. (Doi oaspeți sosiți la el acasă au rămas impresionați văzându-i oala de noapte, mult mai mare în comparație cu cele obișnuite.)

Bismarck provenea dintr-un mediu care cu greu ar fi putut da naștere unei personalități atât de remarcabile. Iuncherii prusaci erau cunoscuți ca o clasă socială alcătuită din mari proprietari de pământ insensibili, pioși și atașați de tradiție, mândri de originile și legăturile lor de familie și serviciul depus în slujba statului prusac. Predominant conservatori, iuncherii erau deosebit de suspicioși față de lumea modernă și toți cei care nu erau asemeni lor — printre aceștia numărându-se liberalii, capitaliștii și evreii. În plus, nu aveau încredere nici în persoanele extravagante și excentrice; ei puneau preț pe calități precum modestia, pioșenia, munca asiduă, autodisciplina, dar și sacrificiul de sine. Toată viața lui, Bismarck a fost un mare ipohondru, un individ predispus la crize prelungite în timpul cărora își plângea singur de milă. Tinerii din familiile iuncherilor urmau adesea cari-

ere militare și, dacă era nevoie, își dădeau viața pentru Prusia fără să crâcnească. Bismarck a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a scăpa de serviciul militar obligatoriu. Ulterior, cu insolența și grandomania sa tipice, a pretins că ar fi fost un soldat devotat și a purtat cu mândrie uniforma de ofițer — spre enervarea generalilor prusaci cu experiență.

Primii lui ani de viață nu au oferit niciun indiciu cu privire la fenomenul care avea să devină Bismarck. Nu pare să fi avut o copilărie din cale afară de fericită. Părinții săi nu se potriveau: tatăl era un om slab, cu o fire bună, dar șters și dominat de soție. Mama era frumoasă, inteligentă și distantă. Fiul ei a ajuns să o urască pe ea și pe toate femeile pe care le considera asemenea ei, ca de exemplu soția regelui Wilhelm I. La internat, Bismarck nu a fost un elev prea promițător, iar la universitate se pare că și-a petrecut o bună parte din timp bând alcool și practicând jocuri de noroc. La prima lui slujbă, ca funcționar public, a fost deosebit de leneș și a acumulat mari datorii. Când s-a îngrijit de una dintre moșiile sale de familie, a devenit faimos pentru isprăvile sale — se urca pe cal și galopa ca un posedat sau trăgea cu pistolul în ferestrele musafirilor săi pentru a-i trezi din somn. Prin împrejurimi era cunoscut ca „Iuncherul Nebun".

Se și plictisea, până într-atât încât „eram pe punctul de a mă spânzura", după cum i-a mărturisit tatălui său într-o scrisoare. Însă norocul lui (iar norocul joacă un rol important în povestea vieții sale) era pe cale să se schimbe. În 1847, unul dintre deputații care reprezenta provincia lui Bismarck în parlamentul Prusiei s-a îmbolnăvit pe neașteptate. În mod surprinzător, biruindu-și neîncrederea în privința lui Bismarck, ceilalți iuncheri l-au ales pe el ca înlocuitor. A intrat cu entuziasm în politică; și, mai important de atât, s-a dovedit a fi strălucit în acest do-

meniu. Și-a clădit rapid o reputație de om care merita urmărit — și care era animat de foarte puține principii politice. „Să fiu nevoit să trec prin viață ținând cont de principii este ca și cum ar trebui să cobor pe o potecă îngustă în pădure, ținând între dinți un băț lung", a spus el la un moment dat. Singurul principiu după care se ghida în politica internă era dorința de a menține forța statului prusac și, ulterior, a celui german, ceea ce pentru Bismarck însemna un guvern central puternic, capabil să acționeze în numele regelui. (Chiar dacă Bismarck însuși era cel care exercita, de obicei, puterea din spatele tronului.)

În 1862, când a fost numit cancelar, și-a câștigat cu multă abilitate susținători și a dezbinat opoziția, atrăgând grupuri de interese, oferind recompense sau intimidându-și adversarii. Liberalii prusaci, care nu îl avuseseră niciodată la inimă, i-au adoptat punctul de vedere pentru că seria de victorii din războiul pentru unificarea Germaniei le trezise sentimentele naționaliste. Clasa muncitoare, din ce în ce mai numeroasă, și mișcarea socialistă au fost reduse la tăcere, măcar pentru o vreme, prin adoptarea sufragiului universal masculin în cadrul alegerilor pentru noul Reichstag și prin programul cel mai avansat și mai cuprinzător de ajutoare sociale din Europa. Bismarck nu a reușit însă niciodată să clădească o coaliție trainică. Este adevărat că prin valorile și modul său de a acționa era în dezacord cu noua Germanie modernă în curs de formare. În schimb, s-a bazat pe sprijinul singurului om din Prusia care chiar conta: Wilhelm I.

Regele era o persoană convențională și la locul ei, care nu excela nici prin inteligență, nici prin perspicacitate — cu alte cuvinte, exact opusul ministrului său. Îi displăceau o bună parte din lucrurile pe care le făcea Bismarck și modul lui de a acționa: confruntările și crizele, adesea

inventate; înfrângerea Imperiului Austriac și apoi a Franței; sfidarea celei mai mari părți a opiniei publice germane și a Europei. Cu toate acestea, la un anumit nivel, regele recunoștea că el și dinastia sa aveau nevoie de Bismarck, chiar dacă, după cum s-a plâns la un moment dat chiar el, „este greu să fii kaizer sub Bismarck". Și pentru că, potrivit constituției prusace, iar mai apoi celei germane, monarhul avea ultimul cuvânt în politica externă și în domeniul militar, iar guvernele răspundeau în fața sa, și nu invers, Bismarck a putut să-și exercite autoritatea, în numele regelui, asupra problemelor interne și externe. Relația dintre cei doi a fost caracterizată prin certuri cumplite, cu uși trântite, plânsete și urlete. Bismarck obișnuia să acuze dureri infernale de cap și accese de vomă și pretindea că se afla în pragul morții. Amenința adesea cu demisia. În final, întotdeauna Wilhelm I bătea în retragere. Lui Bismarck nu trebuie să-i treacă prin cap să demisioneze, a scris kaizerul după o astfel de scenă: „*Cea mai mare bucurie a mea* [cuvintele au fost subliniate de două ori — *n.a.*] este să trăiesc alături de dumneata și să fiu întru totul de acord cu dumneata!"

A ajutat și faptul că regele a trăit o perioadă îndelungată de timp, iar Bismarck s-a bucurat de sprijinul său vreme de 26 de ani. Dacă Wilhelm ar fi murit în jurul vârstei de 70 de ani, succesorul lui, Frederick Wilhelm, l-ar fi concediat mai mult ca sigur pe Bismarck și ar fi făcut tot ce i-ar fi stat în putință pentru a transforma Germania într-un stat mai liberal și constituțional. (Vicky, energica soție a lui Frederick Wilhelm, cea mai mare dintre fetele reginei Victoria, îl detesta pe Bismarck.) În 1888, după ce Wilhelm a murit în cele din urmă, la vârsta de 91 de ani, Frederick Wilhelm, bolnav și pe patul de moarte, a mai rezistat 99 de zile. Fiul său, capriciosul și dificilul Wilhelm al II-lea, nu a dorit să rămână în um-

bra lui Bismarck, așa că l-a concediat în 1890. *Aruncarea pilotului* — astfel este descris evenimentul în legenda unei faimoase caricaturi publicate în revista *Punch.*

Susținerea de care se bucura Bismarck pe plan intern ne explică parțial succesul său, dar la acesta contribuia și faptul că și Europa trecea printr-o perioadă de mari schimbări. La un moment dat, i-a spus unui prieten că nu puteai juca șah dacă 16 dintre cele 64 de căsuțe de pe tablă erau deja blocate. Când începuse să creeze Germania, avusese cale liberă pe tabla de șah. Prusia era în ascensiune. Dispunea deja de o armată puternică (un banc vechi spunea că Prusia nu era un stat care avea întâmplător o armată, ci o armată care, din întâmplare, avea o țară), iar începând din anii 1850, economia prusacă s-a dezvoltat rapid. Astfel Bismarck a obținut „aurul" necesar, așa cum s-a exprimat chiar el, pentru a mări și a înzestra armata prusacă, și, cu ajutorul influenței economice, a putut obliga celelalte state germane să se conformeze liniei impuse de Prusia. Imperiul Austriac, cel mai mare rival al Prusiei, se stingea, din ce în ce mai afectat de nenumăratele curente naționaliste din cadrul granițelor sale. Rusia, puterea conservatoare care ar fi putut interveni pentru a preveni schimbările politice bruște, cu consecințe de amploare în Europa, se izolase după Războiul din Crimeea din 1853–1856. Nu mai era pregătită să coopereze cu celelalte puteri — Franța, Marea Britanie și Imperiul Austriac —, care își uniseră forțele cu vechiul ei dușman, Imperiul Otoman, pentru a o ataca. Franța, condusă după 1848 de vanitosul Napoleon al III-lea, a realizat târziu pericolul pe care îl reprezenta Prusia. Francezii primiseră cu bucurie vestea înfrângerii monarhiei conservatoare austriece, dar nu realizaseră că Prusia și statele aliate din Confederația Germană constituiau o forță puternică, aflată chiar la granița cu Franța. Marea

Britanie se arăta mai degrabă binevoitoare față de ascensiunea unei Germanii unite, dar, așa cum s-a întâmplat mult prea des pe parcursul istoriei ei, Londra era mai interesată de teritoriile britanice de peste mări decât de ceea ce se întâmpla în Europa.

Fără naționalismul german, puterea prusacă și transformările suferite de relațiile internaționale pe bătrânul continent, Bismarck nu ar fi putut ajunge niciodată făuritorul Germaniei moderne și stăpânul Europei. A avut marele noroc — chiar dacă nu se poate spune același lucru și despre restul Europei — de a se fi născut într-o perioadă și într-un context în care își putea folosi calitățile sale de necontestat. Dacă s-ar fi născut ceva mai devreme în familia sa de mici nobili latifundiari, probabil că ar fi devenit, asemenea celei mai mari părți a acestora, un ofițer obișnuit din armata regelui sau vreun funcționar public. Într-o scrisoare pe care a așternut-o pe hârtie pe când avea doar 19 ani, Otto von Bismarck se descria drept un individ care își ducea traiul la moșia sa de la țară, terorizându-și țăranii, câinii și servitorii, dar fiind sub papucul nevestei; acest Bismarck din tinerețe își petrecea timpul la vânătoare, bând prea mult și îngrijindu-se de pământurile sale. „Mă voi îmbăta criță de ziua regelui și îl voi sărbători cu ovații zgomotoase, iar în restul timpului îmi voi expune apăsat părerile și din două în două cuvinte voi exclama: «Dumnezeule, ce cal splendid!»“

În 1862, Bismarck, în alianță cu Austria, a stârnit un război cu Danemarca pentru a cuceri ducatele Schleswig și Holstein. În anul următor, se întreba dacă nu cumva venise momentul pentru a demara un atac-surpriză împotriva aliatului de altădată. În schimb, s-a folosit de chestiunea împărțirii ducatelor pentru a intra într-o serie de dispute cu Austria. În vara lui 1866, Bismarck era deja

pregătit; atât Rusia, cât și Franța conveniseră să rămână neutre, iar armata prusacă, deși nu se descurcase bine în războiul împotriva Danemarcei, fusese reorganizată, în timp ce infanteria fusese înzestrată cu cele mai eficiente puști moderne din Europa. Cu toate acestea, după o întrevedere furtunoasă, Wilhelm I a refuzat să acționeze împotriva lui Franz Joseph, pe care îl considera monarhul cu rang mai înalt. În cele din urmă, regele i-a cerut lui Bismarck să iasă din încăpere, interzicându-i să mai deschidă vreodată subiectul. Bismarck s-a dus în grabă la un confident de-al său și s-a plâns că „era zdruncinat din punct de vedere moral și fizic, că munca sa de o viață, formarea Imperiului German, fusese distrusă în acea zi și că avea să se ducă direct acasă, de unde să-și trimită demisia". Prietenul său l-a calmat și l-a implorat pe rege să-l primească încă o dată pe cancelar în audiență. Wilhelm I a cedat aproape imediat, așa că Bismarck, radiind de fericire, și-a făcut din nou apariția și, după ce a dat pe gât jumătate de sticlă de coniac, a spus: „Vă mulțumesc din tot sufletul — avem război."

Pe 3 iulie, la Königgrätz (astăzi, Hradec Králové, în Republica Cehă), armata prusacă a înfrânt decisiv Austria. Pe parcursul păcii ce a urmat, Austria a acceptat dizolvarea Confederației Germane. În locul acesteia a apărut o nouă Confederație Germană de Nord, controlată de prusaci. Prusia însăși și-a mărit teritoriul, prin anexarea statelor ce sprijiniseră Austria, precum Hanovra. Restul statelor germane din sud, printre care și Bavaria, au fost obligate să semneze tratate cu Prusia. Zilele lor ca state independente erau numărate.

În 1870, înțelegând că doar Franța mai rămânea în calea consolidării dominației prusace peste teritoriile din sud, Bismarck a inventat din nou un motiv de dispută, pornind de la un subiect mai puțin promițător: cine

urma să urce pe tronul Spaniei. Francezii se opuneau unui candidat care era o rudă îndepărtată a lui Wilhelm de Prusia. Wilhelm I a acceptat obiecțiile francezilor și, pe parcursul unei conversații purtate cu ambasadorul francez în stațiunea Bad Ems, a convenit retragerea candidaturii rudei sale la succesiune. Apoi, în mod nechibzuit, ambasadorul l-a presat pe rege să-i ofere asigurări că nu avea să mai susțină pe viitor o asemenea candidatură. Curtenitor ca întotdeauna, Wilhelm I l-a refuzat și i-a trimis lui Bismarck o telegramă în care relata pe un ton neutru cele întâmplate. „Ce noroc neașteptat", și-a reamintit ulterior Bismarck. A măsluit telegrama, astfel încât să pară că stăpânul său l-ar fi trimis pe ambasadorul francez la plimbare, după care a divulgat presei conținutul acesteia. Sentimentele antiprusace deja ajunseseră la apogeu în Franța; Telegrama de la Ems, așa cum a intrat această scrisoare în istorie, a garantat, pur și simplu, izbucnirea războiului.

Așa cum a acționat și în cazul Austriei, Bismarck s-a asigurat de un context internațional favorabil Prusiei. Era puțin probabil ca vreuna dintre celelalte puteri să intervină de partea Franței. Iar de această dată, Prusia avea o armată încă și mai puternică, cu o infanterie dotată cu arme mai bune decât ale francezilor și cu o structură de comandă de departe mai coerentă. Pe 2 septembrie, după o serie de înfrângeri, trupele franceze s-au predat în apropierea orășelului Sedan, situat aproape de granița cu Belgia. Reprezentanții statelor sud-germane, care priveau lupta de pe vârful unui deal, au știut prea bine că asistau și la sfârșitul propriei independențe. Pe 18 ianuarie 1871, la Versailles, în Sala Oglinzilor a lui Ludovic al XIV-lea, a fost proclamat noul Reich german. Wilhelm era acum împăratul Germaniei, iar lângă el ședea Bismarck. Al Doilea Reich a fost în primul rând creația lui Bismarck.

Pe plan intern, el a concentrat puterea în mâinile Coroanei, deci și ale sale, și a reușit să dezbine partidele politice, asmuțindu-le unele împotriva altora. Pe plan extern, a ținut Franța în stare de izolare și a rămas în termeni de prietenie sau cel puțin de neutralitate cu celelalte puteri. Timp de încă două decenii, cancelarul a supravegheat evoluția țării sale, care a devenit cea mai importantă putere economică și militară din Europa. Mulțumită lui Bismarck, începând cu 1871, Europa a avut parte, sub o formă sau alta, de o „chestiune germană".

Lumea nu a avut încă de a face cu o „chestiune canadiană"; este adevărat că de cele mai multe ori nu i se acordă mare atenție acestei țări. În istoria Canadei însă, William Lyon Mackenzie King este tot atât de important precum este Bismarck pentru Germania. Bismarck a construit un stat, în schimb Mackenzie King a păstrat intact unul — cea mai mare parte a tumultuoșilor ani 1920, după Marea Criză Economică, pe parcursul celui de-al Doilea Război Mondial și al primilor ani de pace. Nu s-a abătut de la ideile sale, în ciuda provocărilor venite din partea dreptei și a stângii politice și, cel mai important, a făcut în așa fel încât suspiciunile și divergențele reciproce puternice, manifestate între vorbitorii de limbă engleză și cei de limbă franceză și între provinciile țării, să nu rupă statul în două. Iar pe parcursul celor 22 de ani petrecuți în funcție — rămâne în continuare ministrul canadian cu cel mai lung mandat — a pus bazele unui sistem amplu de asistență socială. A fost un politician desăvârșit, care a transformat Partidul Liberal într-o forță politică extraordinară. Pe vremea când nu existau sondaje de opinie, a avut flerul de a intui starea de spirit din țară și de a înțelege cât de departe putea să avanseze într-o anume direcție. Era deopotrivă un idealist dornic să construiască o societate mai bună și un individ prag-

matic, care evita luptele lipsite de sorți de izbândă. A avut o capacitate impresionantă de a munci din greu, cu mare atenție la detalii. Lucrările sale abundă de scrisori expediate către diverși oameni din țară, unii dintre aceștia importanți, alții, nu. Dădea dovadă de meticulozitate când trimitea felicitări, urări cu ocazia zilelor de naștere sau condoleanțe. Era un individ retras, dar colabora bine cu foarte mulți dintre colegii săi. Spre cinstea lui, adesea își numea adversarii politici în propriul guvern sau cel puțin încerca să-i câștige de partea sa.

Cu toate acestea, King nu ne fascinează sau ne cucerește așa cum o fac alți lideri politici. Mai degrabă ne contrariază — mai ales pe canadieni. Rămâne în amintirea noastră drept marele exponent al echivocului și al confuziei. De cele mai multe ori, nu soluționa problemele, ci mai degrabă le îngropa în vorbărie și ambiguitate. „Parlamentul va decide", aceasta era una dintre expresiile preferate ale lui King, deși de cele mai multe ori reușea să evite dezbaterile sau discuțiile pe teme litigioase. În cel de-al Doilea Război Mondial, chestiunea serviciului militar obligatoriu amenința să dezbine cele două populații, probabil chiar definitiv — o mare parte a populației anglofone cerea serviciu militar obligatoriu, în timp ce majoritatea locuitorilor francofoni se opuneau. În 1942, în punctul culminant al tumultului politic, King a propus faimoasa (sau scandaloasa) lui soluție: „Nu neapărat mobilizare, dar mobilizare dacă necesitatea o cere."

„Ne amorțea", așa cum s-a exprimat F.R. Scott, intelectual, avocat specializat în drept constituțional, om cu valori radicale și poet, într-o poezie scrisă în 1954 care sintetizează perfect sentimentele multor canadieni din trecut și din prezent în legătură cu King:

Nu aveam formă

Pentru că nu lua niciodată partea nimănui,
Și nu țineam cu nimeni
Pentru că nu permitea niciodată nimănui să prindă formă.

Evita cu tact ce era greșit,
Fără să spună ce era corect,
Și nu permitea niciodată mâinii stângi
Să știe ce făcea dreapta.

Poezia se încheie cu versurile devenite celebre:

Haideți să ridicăm un templu închinat
Cultului mediocrității,
Să nu facem cu jumătate de măsură
Lucrurile ce se pot face pe sfert.

Este posibil să ne temem că Mackenzie King reprezintă mult prea bine ceea ce eram noi, canadienii, pe atunci și poate că în sinea noastră încă suntem speriați că mai suntem astfel: puritani, inhibați din punct de vedere sexual, prudenți, chiar timizi, preocupați de ceea ce au alții de spus, dar gata să judecăm, dornici să muncim din greu, predispuși spre zgârcenie, mândri că suntem canadieni, dar fericiți când alte țări și popoare importante din lume ne bagă în seamă și, mai presus de toate, ostili conflictelor. Oare chiar ne reprezintă acest individ — celibatarul grăsun și aferat, cu atracția sa pentru spiritualitate, profeții și sfaturi? Oare chiar credem în superstiții — precum King, care credea că deciziile importante trebuiau luate când acele ceasornicului băteau ora fixă? Oare ne-am ruga și am intona imnuri religioase la căpătâiul câinilor noștri de companie aflați pe moarte și am vorbi apoi cu ei — sau cu propriile noastre mame — printr-un mediu sau printr-o placă Ouija? Oare la finalul zilei ne trecem în revistă succesele și eșecurile? Consemnăm cu atenție fiecare dojană și cuvânt de laudă?

King o făcea. Știm acest lucru, pentru că, de la începutul anilor 1890 până la moartea sa, în 1950, a ținut un jurnal, însemnări fără egal printre cele lăsate de oricare alt lider politic modern. A dat ordin ca jurnalele să fie arse după moartea sa, dar executorii lui testamentari au ezitat și ulterior le-au cruțat. Prin urmare, astăzi cunoaștem multe informații care îl așază într-o lumină nefavorabilă. Imaginea sa postumă a fost surprinsă de un alt mare poet canadian, Dennis Lee, sub forma unor versuri pentru copii:

William Lyon Mackenzie King
în mijloc ședea, cu șiretul se juca,
Și mama-și iubea ca nimic *alt*ceva —
William Lyon Mackenzie King.

Lui King îi plăcea să se considere un spirit revoluționar neînfricat, adevărat urmaș al celor câțiva rebeli din istoria canadiană. În anii 1830, tizul său, William Lyon Mackenzie, avusese o tentativă eșuată de a înlătura prin forță guvernul provinciei Canada de Sus, controlat de un grup de familii privilegiate, cu strânse legături intime, cunoscut sub numele „Family Compact". Revolta nu a avut din start nicio șansă, iar Mackenzie s-a refugiat în Statele Unite ale Americii, unde a trăit împreună cu familia sa de pe o zi pe alta. După ce a mai trecut timpul, autoritățile canadiene i-au grațiat pe rebeli, iar Mackenzie s-a reîntors în Canada, unde a devenit membru al adunării legislative. Fiica sa, mama lui King, s-a căsătorit cu un avocat, fiul unui militar de carieră al cărui regiment contribuise la înăbușirea revoltei, intrând astfel în elita societății unui orășel din Ontario. Și-a privit în continuare tatăl ca pe un erou și i-a inoculat și fiului ei favorit această percepție. Lui King i-a plăcut întotdeauna să se considere continuatorul operei bunicului său, vorbind, de

exemplu, în numele persoanelor defavorizate sau promovând o guvernare cinstită, eficientă și corectă.

King era mult mai talentat și mai prudent decât nefericitul rebel. Nepotul nu avea să-și irosească energia și șansele în cruciade sortite eșecului. Dacă lua vreodată poziție față de o chestiune, prefera să aibă certitudinea succesului. În 1922, când premierul britanic David Lloyd George a încercat să târască Imperiul Britanic într-un război cu Turcia, King a ținut să precizeze că țara sa avea să decidă de una singură când urma să intre în conflict. În această privință, părerea lui coincidea cu dorința majorității canadienilor, care recunoșteau și se mândreau cu independența crescândă a Canadei, dobândită ca urmare a participării țării la Primul Război Mondial și la lucrările Conferinței de Pace postbelice. Avea, de asemenea, un remarcabil talent de a analiza o anume situație și de a aprecia cât de departe putea avansa într-o direcție sau alta fără să întâmpine o opoziție fermă. Cu puțin timp înainte să moară, a afirmat despre el însuși: „Mie intuiția îmi spune dacă există o problemă sau nu. Fie îmi dau seama pe loc, fie nu are nicio însemnătate pentru mine... Se prea poate să-mi petrec mult timp planificând cum să o soluționez, dar știu din start ce vreau să fac și cum să fac."

Spre deosebire de bunicul său, care fusese în mare parte autodidact, King a urmat cursurile unora dintre cele mai bune universități din lume. După ce a obținut diploma de licență de la Universitatea din Toronto, a urmat cursurile noii Universități din Chicago, unde a studiat sub îndrumarea importantului și inovatorului economist Thorstein Veblen. La Toronto, în timpul studenției, deja manifestase interes pentru studiul tarelor societății (inclusiv pentru prostituție, după cum le place criticilor săi să evidențieze), iar în perioada petrecută la

Chicago s-a implicat în activitatea mișcării de pionierat Settlement House, ce încerca să atenueze unele dintre cele mai grave efecte ale capitalismului sălbatic. După ce și-a încheiat studiile la Chicago, s-a mutat la Harvard, unde a început să se documenteze pentru teza lui de doctorat, iar apoi, înainte de a finaliza lucrarea, a plecat la London School of Economics. (În cele din urmă, în 1909, și-a obținut doctoratul de la Harvard pe baza unui raport făcut pentru guvernul canadian. Până în zilele noastre, King rămâne singurul prim-ministru canadian care deține titlul de doctor.) În 1900, s-a întors în Canada pentru a prelua un post de funcționar public. A avansat foarte repede, devenind ministru adjunct al muncii.

Pe parcursul următorilor opt ani, și-a clădit o reputație de mediator deosebit de eficient și de priceput în dispute. În plus, în această perioadă, a avut nenumărate ocazii de a-și pune în practică talentul, căci muncitorii au intrat în repetate rânduri în conflict cu patronii lor. Când au izbucnit proteste împotriva valului de imigranți din Asia pe țărmul vestic al Canadei, tânărul King a fost omul potrivit de trimis la fața locului. Tot el a fost alegerea evidentă când guvernul canadian a decis să avertizeze guvernul imperial de la Londra că imigrația din alte regiuni ale imperiului, mai ales din India, provoca tensiuni rasiale în Canada. În contextul în care guvernul canadian era tot mai îngrijorat din cauza exportului de opiu din Asia, King a fost rugat să participe la reuniunile Comisiei Internaționale a Opiului de la Shanghai. Pe drum, s-a oprit în India și Japonia pentru a discuta și despre problema imigrației. Nu este de mirare că Sir Wilfrid Laurier, prim-ministrul liberal, a decis că Mackenzie King avea stofa necesară pentru a candida pentru un loc în parlament.

În 1908, King a fost ales pe merit în parlament, iar în anul următor a intrat în guvern, fiind primul ministru canadian al muncii, responsabil pentru găsirea unor măsuri esențiale în litigiile dintre angajați și angajatori și supravegherea sindicatelor patronale (așa cum erau numite la acea vreme cartelurile) prin intermediul parlamentului. Cariera sa a suferit un scurt recul în 1911, când liberalii au fost îndepărtați de la guvernare, dar în 1914 avea deja o slujbă bine plătită în Statele Unite ale Americii, în calitate de consilier în domeniul relațiilor cu angajații al familiei Rockefeller. În următorii ani, i s-au oferit și alte poziții privilegiate americane: un post de profesor la Harvard și altul de director în cadrul corporației lui Andrew Carnegie, ca persoană însărcinată cu supravegherea operelor de caritate. Toate acestea îi ofereau perspective tentante și șansa de a intra în contact cu cei bogați și puternici.

Dar Canada și serviciul public erau adevărata lui chemare. După cum a notat în jurnalul său în 1919: „Aș sluji mai degrabă propriei mele țări decât oricărei alteia, deși munca în folosul umanității m-ar chema oriunde... Să trăiesc și să mor stimat și respectat acolo este o dorință mai dragă inimii mele decât orice altă ambiție... Dorința, pasiunea mea se îndreaptă numai către politică." Poveștele mamei sale, care îl sfătuise să ducă o viață virtuoasă și să depună toate eforturile în folosul societății, puternica sa credință prezbiteriană și egocentrismul lui i-au întărit convingerea că avea o misiune, că putea servi Domnului prin fapte bune — în cazul lui, prin politică. Pe parcursul vieții, s-a rugat mereu pentru a avea puterea să încerce mai mult și să fie mai bun.

În 1919, s-a întors definitiv în Canada în calitate de lider al Partidului Liberal. A reușit să câștige de partea sa generația mai veche, prin aluzii vagi la principii dragi ei,

precum comerțul liber și un buget echilibrat și, pentru că se opusese introducerii serviciului militar obligatoriu în 1917, a primit și voturile celei mai mari părți a delegaților din Québec. Nu a uitat niciodată nici importanța acelor voturi, nici necesitatea de a-i păstra pe francezi ca parteneri în confederație. A avut intuiția de a-l alege ca locotenent[2] al Québecului pe Ernest Lapointe, unul dintre cei mai competenți și eficienți politicieni din această provincie, punându-și încrederea în judecata lui. Pe măsură ce s-a maturizat, King a căpătat suficientă siguranță de sine pentru a numi și alte personalități în guvernul său, lucru de care adesea foarte mulți lideri politici se tem.

În 1921, King a devenit pentru prima dată prim-ministru, la vârsta relativ fragedă de 47 de ani. Puțini oameni se așteptau să reziste în această funcție; nu avea experiență și conducea un guvern minoritar. De fapt, și-a dat seama din mers ce era de făcut și s-a dovedit abil la dejucarea planurilor opoziției. Profitând de o criză constituțională la inventarea căreia contribuise, King s-a reîntors la putere în 1926, având în spate o majoritate guvernamentală liberală. Beneficiind de norocul ce însoțește atât de des carierele politicienilor de succes, a fost înlăturat de la putere în urma alegerilor din 1930, lăsându-i pe conservatori, succesorii săi la guvernare, să își asume responsabilitatea pentru că nu au făcut față Marii Crize Economice. În 1935, când a revenit în funcția de prim-ministru (cu sloganul „Rege sau Haos"), deja situația economică se îmbunătățea.

Indiferent dacă luase sau nu vreodată în serios perspectiva căsătoriei până la acel moment, King renunțase la idee și se obișnuise cu viața de celibatar. Se purta cu subalternii și slujitorii săi loiali cu un amestec de sentimentalism și cruzime. Se prea poate să le fi ținut minte zilele de naștere, dar se aștepta ca ei să muncească peste pro-

gram. Adesea se plângea de singurătate, dar și bombănea că viața socială prea bogată însemna pierdere de timp. Sau cel puțin așa declara. Jurnalele sale ne oferă însă o altfel de imagine, a unui om căruia îi plăcea să petreacă o seară veselă cu prietenii. Era și un dansator deosebit de bun. Organiza numeroase dineuri la Laurier House, unde putea distra lumea așa cum își dorea el. Se și relaxa, jucându-se cu prea-iubiții săi câini, citind literatură religioasă sau invocând spiritele celor trecuți în neființă împreună cu cei mai apropiați prieteni ai săi. Când a împlinit vârsta de 60 de ani, a notat încântat în jurnalul său că spiritele lui William Gladstone, Laurier și al lordului Rosebery, ca să numim doar câteva, îl vizitaseră.

Deși pretindea, lucru neadevărat de altfel, că politica îl sărăcise, nu numai că punea deoparte o bună parte din salariu, dar primea și cadouri de la admiratori. Era totuși, așa cum a afirmat un funcționar public, „un avar fără de rușine care obișnuia să apeleze la aproape orice metodă pentru a evita orice fel de cheltuială, indiferent cât de mică, din contul său de protocol sau, mai rău de atât, din cel personal". Cu toate acestea, a petrecut mult timp și a cheltuit o adevărată avere înfrumusețându-și reședința de la țară, din Kingsmere. Asemenea unui latifundiar din secolul al XVIII-lea, era mare amator de ruine pitorești în jurul cărora se țeseau povești cu tâlc. Cât a stat la Ottawa, a trăit în vechea casă a lui Laurier. Ambele conace erau pline ochi de vechituri victoriene, tablouri, sculpturi și basoreliefuri urâte, colecționate în Europa. Potrivit unui ziarist, salonul din Laurier House era „ticsit cu plușuri aurii sau rubinii, vaze enorme și mese acoperite cu sticlă pe care erau așezate ornamente fără valoare — într-un cuvânt, o colecție de nimicuri scumpe, suficient cât să aprovizioneze un magazin second-hand de mare rafinament".

Foarte mulți oameni îl considerau neatrăgător, chiar respingător. Avea ceva dezgustător, nu doar faptul că îi mirosea urât gura, s-a plâns un liberal de vază. Comportamentul lui era mult prea insinuant. Un înalt comisar britanic sosit la Ottawa în anii 1930 a consemnat: „Soția mea spune că după o conversație cu el se simte de parcă ar fi lins-o pisica din cap până în picioare și ar avea nevoie de o baie". Cu toate acestea, chiar și cei care nu îl aveau la inimă recunoșteau că Mackenzie King avea ceva impresionant, ceva ce, mai mult ca sigur, ținea de prezența lui publică. Fără să fi fost mostre de oratorie, discursurile sale erau bine construite și consistente. Cunoștea bine Canada și pe canadieni și înțelegea prea bine care era locul țării sale în lume, în timp ce pendula între cele două mari puteri, Imperiul Britanic și Statele Unite ale Americii. Fiind respectat și la Londra, și la Washington, în cercul său larg de cunoștințe regăseai nenumărate personalități politice din ambele capitale. Când a plecat la Washington în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, a locuit la Casa Albă, unde a purtat îndelungi conversații private cu Roosevelt. (Când președintele a murit, la scurt timp după sfârșitul războiului, King s-a consolat luând legătura cu spiritul său în cadrul ședințelor de spiritism.)

Din cauza nenumăratelor sale fobii, avem tendința să trecem cu vederea ce lider politic inteligent, receptiv și talentat era King. Ar fi putut să aibă o carieră distinsă, chiar strălucită în Statele Unite ale Americii sau în Marea Britanie, însă a ales să trăiască și să muncească în Canada. Pe parcursul carierei sale, a contribuit la crearea istoriei, atât în calitate de observator, cât și de actor al ei. Înainte de Primul Război Mondial, a vizitat Londra, unde s-a întreținut cu ministrul de externe Sir Edward Grey și cu alți politicieni britanici de vază despre soarta

imperiului; în anii 1930, s-a dus la Berlin, unde a vorbit cu naziștii, inclusiv cu Hitler însuși despre starea Europei; în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, a fost și la Washington, unde a discutat despre strategie. A condus Canada o bună parte a perioadei în care aceasta a evoluat de la statutul de mică provincie a Imperiului Britanic la cel de stat ce se autoguvernează, cu un rol semnificativ în relațiile internaționale.

Deși a privit îngrozit ascensiunea dictatorilor în anii 1930, s-a arătat dispus să meargă departe pentru a ajunge la compromis cu aceștia. Punând întotdeauna unitatea națională mai presus de orice altceva, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a lua partea cuiva în crizele politice internaționale, precum invadarea Etiopiei de către Italia sau Războiul Civil din Spania, subiecte în privința cărora știa că opinia publică din Canada era puternic divizată. Când a cunoscut naziști de rang înalt, iar mai apoi pe Hitler, în 1937, gândirea sa pozitivă și idealistă l-a determinat să noteze câteva rânduri prostești în jurnalul său: „Analizându-l pe când stăteam la discuții cu el, am ajuns la concluzia că este o persoană care își iubește cu adevărat conaționalii, țara, un om care ar face orice sacrificiu pentru binele lor". Și, cum avea cinci diplome universitare, King s-a arătat condescendent: „Ca să-l înțelegi pe Hitler, trebuie să ții cont de șansele limitate pe care le-a avut în tinerețe, de faptul că a fost închis etc. Este cu adevărat uimitor ce a reușit să realizeze fiind autodidact". Cu toate acestea, King le-a spus naziștilor că țara sa avea să ajute Marea Britanie în cazul unui atac german.

Și-a condus țara în războiul ce a urmat și a reușit să-i păstreze unitatea pe parcursul și după încheierea conflictului. Alții nu ar fi reușit să facă așa ceva. Pentru că de atunci încoace dezbaterea despre unitate nu a încetat niciodată, câteodată nu înțelegem cât de aproape s-a aflat

Canada de o secesiune periculoasă, poate chiar fatală, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. King nu a rezolvat cauzele dezbinării, dar le-a împiedicat să distrugă confederația, ceea ce în sine era o mare realizare. Cea mai importantă a fost chestiunea serviciului militar obligatoriu, care, în 1917, a înstrăinat o bună parte a opiniei publice din Québec și i-a asmuțit pe canadieni unii împotriva altora. Canada nu-și putea permite o altă criză asemănătoare. În 1940, s-a organizat un plebiscit privind introducerea serviciului militar obligatoriu, care a arătat că, în mod evident, majoritatea se pronunța în favoarea măsurii, dar și că în țară exista un dezacord profund în acest sens. Locuitorii anglofoni au votat „Da", iar locuitorii francofoni din Québec au votat majoritar „Nu". Deși King a introdus un proiect de lege în parlament, a arătat cât se putea de clar că, pentru moment, legislația nu avea să fie pusă în vigoare. Prin formula sa „nu neapărat, dar dacă necesitatea o cere" a câștigat timp prețios. Până la sfârșitul lui 1944, devenise evident că armata avea nevoie de soldați și că nu existau suficienți voluntari. Deși îl concediase fără milă din guvern pe principalul avocat al acestei măsuri — ministrul apărării James Ralston —, King a ajuns fără prea mare tragere de inimă la concluzia că trebuia să impună obligativitatea parțială a serviciului militar. A avut mai mult noroc decât merita, căci Ralston a refuzat să câștige capital politic de pe urma schimbării de situație și a susținut în continuare cu loialitate guvernul și efortul canadian de război.

Pe parcursul crizei guvernamentale prelungite din luna noiembrie a acelui an, King s-a folosit de toate simțurile pe care și le ascuțise de-a lungul anilor de activitate politică. (În jurnalul său s-a comparat cu Iisus Hristos în Săptămâna Patimilor.) A făcut apel la patriotismul colegilor săi și i-a avertizat că țara se putea diviza — sau, și

mai îngrozitor, că Partidul Liberal putea fi distrus. A vărsat lacrimi, a amenințat cu demisia, a aruncat chiar și o aluzie că, dacă guvernul refuza mobilizarea cetățenilor, atunci armata ar fi putut da o lovitură de stat. A reușit să-i câștige de partea sa pe majoritatea colegilor săi, inclusiv pe cea mai importantă personalitate politică din Québec, Louis St. Laurent — aspect semnificativ, de altfel. Un singur ministru a demisionat. „M-am simțit", a scris King în jurnalul său, „de parcă ar fi trecut Răstignirea și aș fi intrat în dimineața Învierii." Deși o bună parte a membrilor parlamentului din Québec au votat în favoarea unei moțiuni împotriva serviciului militar obligatoriu, Partidul Liberal a rămas la putere, iar în Québec, adversarii recrutării au fost reduși la tăcere.

În 1940, King i-a comunicat liderului conservator din parlament că nu intenționa să se folosească de majoritatea politică pentru a impune serviciul militar obligatoriu. King i-a spus că trebuia să guverneze aflând ce își doresc oamenii, nu spunându-le ce să facă. Dacă avea vreun dram de autoritate asupra lor, atunci ea se datora încrederii că urma să le respecte dorințele și să-și țină promisiunile. Pe termen lung, a arătat King, opinia publică va înțelege ce era neapărat necesar pentru binele colectiv. „Aveau să recunoască adevărul când li se arăta și să priceapă că un lider le putea oferi îndrumare atât timp cât nu se îndepărta de la principiile corecte." King se bizuia pe opinia publică mai puțin decât pretindea, și nu numai în ceea ce privea serviciul militar obligatoriu. Atât timp cât putea ieși basma curată dintr-o anumită situație, prefera să lase lucrurile așa cum erau, fără să se implice, și acționa prudent, pe căi ocolite, pentru a face față problemelor doar la nevoie. H.S. Ferns, un analist politic care a lucrat la un moment dat pentru King, a scris ulterior: „Când venea vorba de înțelegerea problemelor politice

ale Canadei și de a ști ce era dispus să accepte poporul canadian de la un guvern, Mackenzie King se afla la anilumină depărtare de orice alt participant activ la viața politică".

Astăzi, istoria Canadei este considerată o poveste cu final fericit. Am evitat, poate chiar pentru totdeauna, separatismul în provincia Québec și suntem o țară multiculturală de succes. Spre deosebire de turbulentul nostru vecin de la sud, am construit o plasă de siguranță socială puternică. Disputele politice nu au dezbinat poporul, iar lumea poate discuta pe teme politice fără ranchiună. Canadienilor le plac măsurile ce vizează controlul armelor și au acceptat cu mult timp în urmă avortul și căsătoriile între persoane de același sex. Însă trebuie să ținem minte că acele chestiuni ce ni se par normale și stabile în prezent nu ni s-au părut întotdeauna astfel în trecut. Deși putea fi exasperant, King a fost adeptul împăciuirii și al consensului. „Individul extremist", credea el, „este întotdeauna mai mult sau mai puțin periculos, dar în niciun domeniu nu poate fi mai periculos decât în cel politic." Și, a continuat el, „într-o țară ca a noastră este cu atât mai adevărat că arta guvernării constă în mare parte în abilitatea de a căuta mai degrabă să aplanezi divergențele, decât să le scoți în evidență — să ajungi, pe cât de aproape posibil, de fericita cale de mijloc". Când s-a pensionat, în 1948, a notat în jurnalul său: „Mă încearcă un sentiment de împlinire în viață, o incredibilă satisfacție și mândrie că totul a decurs atât de bine".

În istoria americană, Franklin Delano Roosevelt (FDR, așa cum este adesea cunoscut, pentru a nu-l confunda cu președintele Theodore Roosevelt) este la fel de important precum este King pentru Canada. Marea Criză Economică afectase și dezbinase profund Statele Unite ale Americii care, pe măsură ce situația se agrava pe plan

internațional, trebuiau să găsească un răspuns la următoarea întrebare: să se țină departe de probleme sau să se arunce în luptă? FDR le-a redat americanilor încrederea în ei înșiși, le-a oferit speranța unui viitor, a înăbușit nenumăratele divergențe și a păstrat unitatea societății americane. În plus, i-a pregătit treptat pe americani pentru momentul când aveau să se implice în politica mondială. La fel ca Mackenzie King, FDR stăpânea arta persuasiunii și se pricepea să citească gândurile opiniei publice și să îndemne oamenii în direcția pe care și-o dorea. Asemenea lui King, nu era întotdeauna ușor de citit și își exaspera atât prietenii, cât și dușmanii cu inconsecvența și lipsa lui de claritate.

Cei doi au mai avut și alte însușiri în comun: amândoi au fost deosebit de interesați de politică, au fost liberali, au avut o conștiință socială puternică și au sperat să-și țină țările departe de război. Să nu uităm că amândoi crescuseră sub ochii atenți ai unor mame posesive și devotate. (Doamna King nu a mers niciodată atât de departe ca doamna Roosevelt, care, la un moment dat, când fiul ei era bolnav, a cerut ca o scară să fie lipită de fereastra camerei de internat a lui FDR, de unde să-i poată vorbi.) Între ei existau însă și deosebiri importante. FDR provenea dintr-o familie care avea acces la toate privilegiile, de la moșii la țară până la relații utile. Pe linie paternă, descindea din primii coloniști olandezi, iar un strămoș de-ai săi, așa cum îi plăcea lui FDR să le povestească britanicilor, fusese căpitan în armata americană revoluționară. Președintele Theodore Roosevelt îi era văr îndepărtat. Avea o obârșie chiar și mai veche pe linie maternă, deoarece mama lui era urmașă directă a Părinților Fondatori. În plus, familia Delano pretindea că provenea din William Cuceritorul. Mama lui FDR susținuse întotdeauna cu fermitate că fiul ei era un Delano, care își

moștenise inteligența și energia de la această ramură a familiei ei.

Poate că tot de aici dobândise și formidabilul său șarm. Spre deosebire de King — sau de Bismarck, de altfel —, FDR se făcea pe dată plăcut atât indivizilor, cât și publicului larg. Chipul lui plăcut, sincer; cu surâsul larg, surprins atât de des în fotografii; maniera elegantă în care își ținea porttigaretul — toate acestea lăsau impresia unei persoane căreia îi plăceau oamenii, care credea că lumea era un loc minunat. Femeile l-au considerat întotdeauna atrăgător, iar el le-a împărtășit acest sentiment. Căsnicia sa, cu inteligenta, onorabila și stearsa lui verișoară, Eleanor, nu a mai fost niciodată la fel după ce soția sa a aflat de aventura lui cu o femeie care se ocupase la un moment dat de evenimentele ei sociale. FDR știa și cum să comunice foarte eficient. În calitate de președinte, a folosit la maximum potențialul radioului, noul mijloc de comunicare, printr-o serie de convorbiri intitulate „Fireside Chats". Vocea sa, cu un accent ușor de aristocrat, era calmă, liniștitoare și seducătoare. Într-o perioadă în care poporul american avea nevoie să fie îmbărbătat, el le-a oferit oamenilor optimism — și nu era un comportament de fațadă. FDR era o persoană care, chiar și atunci când trecea prin cele mai întunecate momente pe plan personal sau național, își păstra speranța că situația avea să se îmbunătățească.

În tinerețe, a dus viața plăcută și lipsită de griji a junilor din lumea bună, navigând la bordul unor bărci din ce în ce mai mari, mergând la vânătoare, mărindu-și colecția de păsări și de timbre și alăturându-se cluburilor potrivite. A urmat cursurile celor mai bune școli — Groton, apoi Harvard —, prestația sa fiind una respectabilă, dar nu excelentă. Mergea la biserică mai mult de formă. Rugăciunile chinuitoare ale lui King nu erau pentru el.

În privința creștinismului, FDR era direct și nu se complica. La un moment dat, Eleanor a spus: „Cred că el chiar credea că îi putea cere sfaturi lui Dumnezeu și că avea să le primească". Deși familia sa era democrată, FDR nutrea o profundă admirație pentru republicanul Theodore și îi împărtășea entuziasmul atât pentru impunerea unei reforme sociale în Statele Unite ale Americii, cât și pentru construirea unei flote puternice, prin care americanii să-și facă simțită influența peste hotare. Spre amuzamentul prietenilor săi, încerca să imite modul de a vorbi al vărului său mai vârstnic. A hotărât, de asemenea, să calce pe urmele lui în politică, așa că, în 1911, a candidat cu succes pentru o funcție de senator în statul New York. În 1913, noul președinte democrat, Woodrow Wilson, l-a numit pe promițătorul său tânăr susținător secretar adjunct al marinei, demnitate pe care a deținut-o pe tot parcursul războiului. Deși a fost competent, ducându-și câteodată sarcinile la bun sfârșit cu eficiență necruțătoare, mulți oameni l-au considerat în continuare un ușuratic fermecător și răsfățat.

În 1921, a suferit acel atac de poliomielită ce l-a lăsat paraplegic și care, probabil, l-a inventat ca om politic. Cel puțin aceasta a fost întotdeauna părerea lui Eleanor, dar și a altora. A făcut față handicapului cu mare tărie de caracter și fermitate, iar pe parcursul timpului, a reușit să capete suficientă forță în membrele superioare cât să se poată deplasa singur pe ici și colo și să lase impresia, cel puțin pentru o scurtă perioadă de timp, că putea merge. Nu accepta sub nicio formă mila ori compasiunea; când cădea, făcea, pur și simplu, câte o glumă. Zeflemeaua afabilă a devenit o modalitate de a distrage atenția de la boală. Nu permitea să fie fotografiat în scaunul cu rotile. După 1921, poate fi văzut stând întotdeauna pe scaun sau în picioare când se poate sprijini sau poate fi ajutat de

altă persoană. Deja începuse să construiască o echipă devotată și talentată în jurul său, oameni care deveniseră ochii și urechile lui, călătorind în numele lui și transmițându-i cele aflate.

Cu toate acestea, în pofida caracterului său prietenos și a pasiunii pentru viața mondenă, a rămas un individ foarte retras, care destăinuia doar anumite laturi ale personalității sale, chiar și celor mai intimi prieteni. Unii dintre aceștia, inclusiv ultimul său vicepreședinte, Harry Truman, îl considerau rece, chiar inuman. La dineul anual al Washington Press Club din decembrie 1939, o statuie din hârtie poroasă de doi metri și jumătate, reprezentând un sfinx care purta ochelari și strângea un porttigaret între dinți, a zâmbit binevoitor asistenței reunite în încăpere. Lui Roosevelt i-a plăcut la nebunie gluma și a cumpărat ulterior statuia, pe care a expus-o în biblioteca prezidențială. FDR a fost o enigmă pentru contemporanii săi și rămâne un mister pentru istorici. Și-a așternut arareori gândurile pe hârtie și nici măcar oamenilor în care avea încredere nu le oferea decât o frântură din ideile sau planurile sale. La inaugurarea bibliotecii sale, a fost întrebat de ce părea atât de fericit în acea zi. „Mă gândesc", a răspuns el, „la toți istoricii care vor veni aici crezând că-și vor găsi răspunsurile la întrebări."

Administrația sa a fost adesea haotică: sarcinile departamentelor și agențiilor se suprapuneau, iar funcționarii primeau ordine diferite și câteodată contradictorii. Bunăoară, în cadrul Departamentului de Stat, FDR a instalat în funcțiile de secretar, respectiv secretar adjunct, două persoane care se detestau reciproc și care intrau des în dispute. În plus, l-a însărcinat pe Harry Hopkins, colaboratorul său de nădejde, cu chestiuni importante de politică externă. Pe această cale, se asigura că puterea politică rămânea concentrată în biroul său. De obicei, doar

FDR avea imaginea completă asupra unei probleme, iar în anumite momente nici măcar el nu știa tot. „Sunt un scamator", a spus el la un moment dat. „Nu las niciodată mâna dreaptă să știe ce face stânga." Sau, după cum a afirmat Douglas MacArthur, faimosul general din vremea războiului, FDR „nu ar fi spus niciodată adevărul, dacă o minciună i-ar fi slujit la fel de bine scopurile". Pe parcursul celor patru mandate prezidențiale ale sale, FDR a dat dovadă în repetate rânduri de încăpățânare, inconsecvență și chiar nesăbuință. În primele sale luni în funcție, a pus efectiv în pericol Conferința de la Londra, în cadrul căreia aproape că se ajunsese la un acord privind stabilizarea cursului de schimb, ca măsură de combatere a Marii Crize Economice. (Ulterior a recunoscut că, probabil, greșise.)

De cele mai multe ori părea a se baza strict pe intuiție. „Obișnuia să aibă revelații", a spus Frances Perkins, secretarul muncii, „proprii unui clarvăzător, de parcă înțelegea și cunoștea o paletă foarte vastă de chestiuni ce nu păreau să aibă nici cea mai mică legătură unele cu celelalte." Punerea în practică a acestor revelații era însă cu totul altceva. Adesea obișnuia să încerce o anume strategie, după care se răzgândea, de cele mai multe ori înainte să ofere planului inițial timpul necesar pentru a-și face simțite efectele. Istoricii economici încă dezbat dacă FDR chiar a avut vreun rol sau dacă Statele Unite ale Americii și-au revenit treptat pe calea cea bună. Indiscutabil este faptul că FDR le-a redat americanilor încrederea că aveau să urmeze, într-adevăr, vremuri mai bune. Poate că cea mai mare calitate a sa a fost că și-a păstrat calmul în momente de criză profundă — pe parcursul Marii Crizei Economice și al furtunii ce avea să se dezlănțuie asupra lumii.

Asemenea lui King, nici lui FDR nu îi era teamă să se înconjoare de personalități puternice. La fel ca Lincoln, avea talentul de a-și câștiga adversarii de partea sa și de a clădi coaliții viabile. După cum a spus la un moment dat Huey Long, un politician populist din sudul SUA: „Intri acolo, îl vezi pe FDR și vrei să-l faci bucăți. Ieși din încăpere fluierând *Dixie*[3]". După înfrângerea Franței, în 1940, FDR a numit doi republicani, Henry Stimson și Frank Knox, la conducerea Departamentului de Război, respectiv a Marinei.

Și alte numiri în funcție hotărâte de FDR au fost, ca să folosim un eufemism, stranii — de pildă, alegerea lui Joseph Kennedy, un politician cu vederi profund antibritanice, ca ambasador la Londra sau a lui William Dodd, un istoric important, specializat în istoria sudului Americii, lipsit de experiență diplomatică, ca ambasador la Berlin, exact în momentul când naziștii preluau puterea în Germania. În 1933, când Statele Unite ale Americii au pus bazele relațiilor cu Uniunea Sovietică, l-a numit ca reprezentant diplomatic la Moscova pe înfumuratul William Bullitt, care susținea noul regim sovietic încă din 1919, când își petrecuse o săptămână în Rusia mâncând caviar și întâlnindu-se cu liderii bolșevici. Bullitt credea că, pe seama relațiilor lui, putea stabili o relație de prietenie între cele două țări. În cadrul propunerilor sale formale diplomatice, el a încercat să le învețe regulile baseballului pe oficialitățile comuniste și ale poloului pe ofițerii cavaleriei Armatei Roșii. Niciunul dintre cele două sporturi nu a prins. O aruncare puternică l-a doborât la pământ pe un rus, iar călăreții aveau tendința de a galopa undeva departe de teren, luând mingea cu ei. Relația dintre Bullitt și Maksim Litvinov, responsabil pentru politică externă sovietică, a fost la fel de neproductivă pentru că, după cum a concluzionat Bullitt însuși, Litvi-

nov era evreu. Până în 1936, lui Bullitt îi dispăruse cu desăvârșire entuziasmul de odinioară și ajunsese să nutrească sentimente anticomuniste puternice.

Absorbit fiind, așa cum era de altfel inevitabil, de chestiunile ce țineau de politica internă, este de înțeles că FDR a acordat în primă fază mai puțină atenție afacerilor externe. În mare, abordarea sa aducea aminte de ideile fostului său șef, Woodrow Wilson: anume că Statele Unite ale Americii și valorile lor democratice reprezentau un model mai bun pentru întreaga lume decât comunismul sovietic și vechile puteri imperiale ale Europei. Atitudinea sa față de Marea Britanie a fost și a rămas ambivalentă: nu avea încredere în elita conducătoare din această țară și nu era absolut deloc de acord cu imperiul întemeiat de Londra. Asemenea lui Wilson, credea că răspândirea democrației și a comerțului liber aveau să creeze o legătură mai strânsă între state și să transforme lumea într-un loc mai bun și mai sigur. În anii 1920, sprijinise Liga Națiunilor, dar până la începutul anilor 1930 ajunsese să critice direcția pe care o luase între timp această societate. Printr-un discurs menit să facă apel la acei numeroși americani care se opuneau Ligii, a declarat că organizația nu mai era decât un instrument al puterilor europene, interesate de obișnuitele lor urzeli cinice. (Când s-a pus problema viitorului lumii postbelice, FDR a procedat astfel încât începutul Națiunilor Unite să fie promițător, prin includerea ca membri atât a Statelor Unite ale Americii, cât și a Uniunii Sovietice.)

Ca și în cazul lui Wilson, programul politic care i-a adus președinția lui Roosevelt se concentra pe chestiuni presante de ordin intern și, la fel ca predecesorul său, FDR ar fi preferat să acorde mai multă atenție problemelor de acasă și, doar dacă era necesar, să rezolve problemele cu statele vecine. Însă prefacerile importante și

amenințătoare din anii 1930 din lumea largă l-au obligat să acorde un interes sporit evenimentelor externe. În cea mai mare parte a deceniului al patrulea, politica externă a lui FDR s-a desfășurat în salturi. Este ușor să criticăm multe dintre acțiunile lui, cum ar fi decizia luată în 1933, aparent din capriciu, când s-a opus încercării de stabilizare a cursului internațional de schimb. Refuzul președintelui american a dus la destrămarea acordului, iar criza economică din întreaga lume s-a acutizat. Nenumărații săi critici de la acea vreme, dar și cei contemporani sunt de părere că FDR ar fi putut face mai mult în anii 1930 pentru a mobiliza statele democratice împotriva ascensiunii dictaturilor. Cu toate acestea, în cazul în care pornea cu prea mult zel la atac, ar fi putut foarte bine să atâțe pornirile izolaționiste ale poporului american și să piardă voturile izolaționiștilor din Congres, un aspect de o importanță crucială, căci avea nevoie de ei pentru ratificarea măsurilor menite să repună pe picioare economia americană. Ca orice marinar, știa că apele pe care naviga erau înșelătoare și că putea să naufragieze în orice clipă. Faptul că, într-un fel sau altul, a reușit să mențină unitatea țării, redându-i încrederea în ea însăși, pe parcursul marii crize, până în pragul celui de-al Doilea Război Mondial, dovedește talentul și atitudinea lui hotărâtă.

Pe parcursul primului său mandat, din 1932 până în 1936, și-a concentrat atenția pe chestiuni de ordin intern și pe programul New Deal și a părut dispus să-și elaboreze politica externă de așa manieră încât să includă dorințele opiniei publice americane, care se opunea cu înverșunare așa-ziselor „intervenții în treburile altora", așa cum le-a caracterizat George Washington. Deși termenul de „izolaționism" a intrat în vocabularul politic american în timpul Primului Război Mondial, a constituit un cu-

rent puternic și de durată în gândirea americană. Pornind de la presupunerea că americanii erau superiori din punct de vedere moral — și profund recunoscători că geografia le oferise Statelor Unite ale Americii resurse impresionante și sisteme puternice de apărare împotriva lumii largi, sub forma a două oceane —, izolaționiștii au adoptat concepția potrivit căreia ceea ce se întâmpla în alte regiuni nu prezenta interes pentru ei (poate doar cu excepția statelor vecine, din sud și nord). Chiar dacă restul statelor lumii și-ar fi dorit să se lupte între ele din cauza rivalității naționale, nu era rolul Statelor Unite ale Americii să acționeze ca un polițist. Izolaționiștii anilor 1930 reacționau și la recenta implicare a Americii în Primul Război Mondial: se sacrificaseră vieți americane, se irosiseră resurse americane, și cu ce scop? Din punctul lor de vedere, europenii ademeniseră Statele Unite ale Americii în conflictele lor sângeroase, iar Wilson, la rândul său, declarase război după ce manipulase și înșelase opinia publică americană. Alimentat de lucrările istoricilor și promovat de americani de vază precum Henry Ford și formidabilul aviator Charles Lindbergh, curentul izolaționist s-a bucurat de multă popularitate în rândurile cetățenilor și printre membrii Congresului. Cu cât se înmulțeau agresiunile pe scena internațională a anilor 1930 — invazia Japoniei în Manciuria, iar apoi în 1937, în China, ocuparea Etiopiei de către Mussolini și politica externă provocatoare a lui Hitler în Europa —, cu atât mai puternică devenea dorința americanilor ca țara lor să rămână neutră. Un sondaj de opinie timpuriu, efectuat în 1937, a arătat că 95% dintre americani erau de părere că, pe viitor, țara lor trebuia să se țină deoparte de orice război.

Pentru a se asigura că niciun președinte nu avea să se mai folosească de poziția sa pentru a angrena Statele

Unite ale Americii în vreun război, începând cu 1935, Congresul a adoptat o serie de Legi ale neutralității (Neutrality Acts). Printre cele mai importante prevederi ale acestora s-au numărat impunerea unui embargo în privința ajutorului financiar și a transportului de arme către statele beligerante și măsurile care nu permiteau președintelui să se folosească de diverse clauze pentru a refuza recunoașterea stării de război. Acțiunile Congresului oglindeau și împotrivirea opiniei publice față de cheltuielile din ce în ce mai mari pentru apărare. În 1935, când FDR a cerut un modest buget de apărare de 1,1 miliarde de dolari (din totalul de 81,1 de miliarde), au izbucnit proteste de amploare. „Coborâm rapid la nivelul lui Hitler și al lui Mussolini, plecându-ne în fața Zeului Războiului", avertizau ziariștii influentului săptămânal *Nation*.

Pe parcursul primului său mandat, FDR a reușit totuși să facă doi pași importanți către o implicare mai mare a Americii pe plan mondial. Recunoscând Uniunea Sovietică, a permis stabilirea unei posibile relații, într-adevăr tumultuoasă, cu un viitor aliat. Și, în imediata apropiere geografică a SUA, președintele a inaugurat o nouă eră în relațiile Statelor Unite ale Americii cu statele latino-americane vecine. Good Neighbor Policy denunța folosirea forței în regiune de către Statele Unite ale Americii și îndemna la cooperare spre binele comun al tuturor din emisfera vestică. Cu prilejul Conferinței de la Buenos Aires din 1936, Roosevelt a ținut un discurs adresat în egală măsură opiniei publice americane și delegaților prezenți la reuniune. A avertizat puterile străine că aveau să întâmpine o rezistență puternică dacă încercau să intervină în emisfera vestică, dar a subliniat și că războaiele din alte regiuni ale lumii amenințau Lumea Nouă „într-o sută de moduri".

Până la începutul celui de-al doilea mandat al său, în 1936, evenimentele din lumea largă deveneau din ce în ce mai amenințătoare, dar Roosevelt fusese întotdeauna nevoit să țină cont de părerea opiniei publice americane și de chestiunea nerezolvată a Marii Crize Economice. În 1937, și-a periclitat singur poziția intrând în conflict cu membrii Congresului din cauza unei încercări, sortite probabil din start pieirii, de a numi în cadrul Curții Supreme judecători simpatizanți ai New Deal. Cu toate acestea, criticii săi din trecut și din prezent din Statele Unite ale Americii, dar și din străinătate au afirmat că ar fi trebuit să preia conducerea grupului de state democratice în lupta împotriva statelor dictatoriale. În 1937, când Japonia a invadat China, FDR l-a invitat la discuții pe prim-ministrul britanic Neville Chamberlain. Chamberlain a refuzat, spunându-le colegilor săi: „Este întotdeauna cel mai bine și mai sigur să nu aștepți *nimic* de la americani, cu excepția vorbăriei".

Cea mai mare temere a lui FDR era să acționeze sau să adopte poziții ce ar fi destrămat coaliția prin care se menținea la putere. Trebuia să țină cont de opinia multora dintre compatrioții săi, ostili oricărei propuneri asemănătoare unei înțelegeri secrete cu Franța și Marea Britanie.

Dacă ar fi primit mai mulți dintre refugiații evrei disperați, dornici să părăsească Austria și Germania, probabil că ar fi pierdut sprijinul democraților din sud și al unei bune părți a opiniei publice, care nu înțelegea de ce trebuia țara lor să primească și mai mulți imigranți, în condițiile în care nenumărați americani nu aveau locuri de muncă. Acestea nu erau niște alegeri facile și probabil că nici nu erau întotdeauna ușor de justificat. Asemenea lui King în Canada, FDR a considerat unitatea națională un principiu călăuzitor al politicii sale. Cu toate acestea,

după cum arată chiar și biografii care simpatizează cu FDR, președintele și-ar fi putut folosi mai bine capitalul politic pentru a descrie într-un mod mai convingător pericolele ce se conturau din ce în ce mai puternic și pentru a câștiga susținerea opiniei publice în lupta sa cu membrii Congresului, cu scopul de a oferi ajutor concret țărilor amenințate de Germania. Până în 1939, opinia publică americană își schimbase radical părerea, în contextul în care situația din Europa și Asia se înrăutățea. Un sondaj de opinie a arătat că 37% dintre americani erau acum pentru trimiterea de ajutoare în Marea Britanie, Franța și Polonia, în timp ce un procent de 30% dintre cei chestionați rămâneau indecișI. În cel mai bun caz, FDR era gata să se folosească de funcția sa, într-un mod foarte prudent, pentru a-i educa pe americani și a-i informa despre pericolele cu care se confrunta întreaga lume și care ar fi putut foarte bine să se abată și asupra țării lor. Acolo unde putea, fără să-și asume un risc prea mare, proceda astfel încât să pregătească mai bine Statele Unite ale Americii pentru ce avea să urmeze.

În discursurile sale, în cuvântările radiofonice și la conferințele sale de presă, FDR lansa, cu deplină încredere în sine, diferite idei. A arătat cât se putea de clar poporului american că geografia nu îi mai putea proteja așa cum se întâmplase până atunci — grație progresului înregistrat în domeniul aerian, oceanele nu mai erau o barieră sigură, iar bombardierele cu rază lungă de acțiune ce decolau din bazele aeriene din Europa sau Orientul Îndepărtat aveau să lovească, mai devreme sau mai târziu, continentul. Dacă stârnea o reacție prea vehementă, se retrăgea cu tact. Într-un faimos discurs ținut în 1937 la Chicago, fieful unora dintre cei mai vehemenți izolaționiști, a avertizat împotriva statelor agresive ce amenințau pacea în lume și comiteau atrocități împotriva civililor

inocenți. Chiar dacă nu s-a referit clar la Japonia, care ocupa fâșii întinse din China, la Germania, care se reînarma rapid, sau la Italia, care invadase Etiopia, asistența putea să își dea ușor seama în privința țărilor vizate de președinte. Societatea, a afirmat el, îi ținea pe pacienții bolnavi în carantină pentru a preveni răspândirea epidemiilor; aceeași metodă trebuia aplicată în cazul statelor agresoare. Cu toate acestea, când reporterii l-au întrebat despre intențiile sale, FDR a răspuns vesel că exprima doar o „părere" și că nu voia în niciun caz să spună că trebuiau impuse sancțiuni, „un termen îngrozitor de folosit".

În 1937, când Japonia a invadat China, a evitat aplicarea Legilor neutralității și a permis Statelor Unite ale Americii să vândă arme ambelor tabere. În realitate, administrația Roosevelt înclina să ofere ajutor Chinei. În decembrie 1938, SUA au oferit un împrumut de 25 de milioane de dolari, primul dintr-o lungă serie, naționaliștilor chinezi implicați în luptă. În aceeași perioadă, FDR însuși, asemenea celei mai mari părți a americanilor, exprima păreri din ce în ce mai aspre în legătură cu Hitler și aliații săi fasciști din Italia. În noiembrie 1938, cu prilejul Kristallnacht — când statul nazist a încurajat distrugerea magazinelor evreiești și masacrarea evreilor —, FDR s-a convins că Hitler era un „nebun" motivat de paranoia. A căutat în continuare soluții pentru a ignora, iar ulterior pentru a modifica Legile neutralității. Încă din 1937, semnase un decret care stabilea înlocuirea metodei *cash and carry*[4] cu un embargo asupra armelor impus ambelor tabere. Iar cuvântul președintelui avea să cântărească greu în deciziile referitoare la regiunile unde Statele Unite ale Americii doreau să-și vândă produsele. Intenția lui FDR era ca, prin această politică, să ajute Marea Britanie și Franța în dauna Germaniei și Japoniei.

În 1938, administrația sa a obținut ratificarea unui nou Naval Expansion Act[5] de către Congres, iar armata și flota și-au revizuit planurile pentru un eventual război cu Japonia.

În declarațiile sale publice, FDR a arătat clar că situația din Europa și Asia i se părea o ciocnire a valorilor, între democrația liberală și totalitarism, și că însuși stilul de viață american era amenințat de ceea ce se întâmpla în celelalte zone ale lumii. După cum a afirmat în 1939 în cadrul Discursului privind starea Uniunii: „Furtunile din alte regiuni amenință direct trei instituții indispensabile americanilor. Prima este religia. Aceasta este sursa celorlalte două: democrația și buna-credință internațională". În aprilie 1939, după ce Mussolini a invadat în mod violent Albania, iar Hitler și-a încălcat promisiunile din urmă cu doar șase luni referitoare la respectarea integrității teritoriale a ceea ce mai rămăsese din Cehoslovacia, Roosevelt a comparat acțiunile lor cu atacurile hunilor și vandalilor. Președintele a cerut în mod public Germaniei și Italiei să promită că nu aveau să atace 31 de state din Europa și Orientul Mijlociu, dar gestul său a fost luat în batjocură la Berlin și Roma. FDR nu își făcuse prea multe iluzii că Germania sau Italia urmau să-i accepte propunerea, dar, după cum i-a spus lui King: „Dacă suntem refuzați, chestiunea devine mai clară, spre beneficiul opiniei publice din țara ta și a mea".

Pe 1 septembrie, în Europa a izbucnit cel de-al Doilea Război Mondial, odată cu atacul neprovocat al Germaniei asupra Poloniei. Marea Britanie și Franța, care oferiseră garanții Poloniei, au declarat război Germaniei. Două zile mai târziu, FDR a vorbit la radio în cadrul unei noi ediții a Fireside Chats. „Nu numai o dată", s-a adresat el poporului american, „ci de mai multe ori am afirmat că știu ce înseamnă războiul și că urăsc războiul.

O spun neîncetat. Sper că Statele Unite ale Americii se vor ține la distanță de acest război. Cred că o vor face. Iar eu vă ofer asigurări peste asigurări că toate eforturile guvernului vostru vor fi direcționate înspre acest scop." Discursul său aproape că nu oferea niciun fel de încurajare Aliaților, cu excepția unui singur pasaj rostit spre sfârșit: „Această națiune va rămâne o națiune neutră, dar nu pot cere ca toți americanii să rămână neutri și în gând. Chiar și o persoană neutră are dreptul de a ține seama de ceea ce se întâmplă în jur. Niciunei persoane neutre nu-i poți cere să-și închidă porțile minții sau conștiința".

De fapt, a acționat rapid și, câteva săptămâni mai târziu, a introdus un proiect de lege intitulat cu șiretenie Peace Bill, prin care propunea abrogarea embargoului pe arme impus statelor beligerante și extinderea metodei *cash and carry*. Pentru prima dată de când se afla la conducere, FDR împreună cu susținătorii săi s-au dedicat întru totul unei chestiuni de politică externă. L-a ajutat și faptul că opinia publică începea să susțină cauza Aliaților; un sondaj de opinie a arătat că 84% dintre americani se pronunțau, la acel moment, în favoarea unei victorii a Aliaților. FDR a tras sforile din spatele cortinei pentru a-i convinge pe membrii Camerei Reprezentanților și Senatului și, când considera necesar, a-i mitui, oferindu-le funcții pentru prieteni sau avantaje economice pentru alegătorii lor. Administrația sa a încurajat opinia publică să-și exprime sentimentele. William Allen White, un gazetar cu vechime interesat de scandaluri, a condus o campanie de mare succes, care a pus și mai multă presiune pe clasa politică. Proiectul de lege a fost aprobat cu o majoritate covârșitoare. Însă lunile următoare nu aveau să aducă cine știe ce alinare.

În mai 1940, pe când armata germană invada Franța cu o rapiditate înspăimântătoare, FDR a ținut un alt discurs în cadrul Fireside Chats. A atras atenția asupra ororilor suferite de civilii din Franța și Belgia și a cerut americanilor să facă donații Crucii Roșii. A venit și cu o provocare pentru izolaționiștii convinși, tot mai reduși ca număr: „Pentru cei care și-au închis ochii din unul dintre aceste nenumărate motive, pentru cei care nu vor să recunoască furtuna ce, probabil, se apropie de noi — pentru toți aceștia, ultimele două săptămâni au însemnat năruirea multor iluzii. Ei au rămas fără amăgirea că trăim într-o țară izolată, îndepărtată și, ca atare, ferită de pericolele la care sunt expuse toate celelalte țări".

S-a prezentat în fața Congresului, cerând încă 10,5 miliarde de dolari pentru înarmarea Statelor Unite ale Americii și a acceptat să candideze pentru cel de-al treilea mandat, fapt nemaiîntâlnit până atunci. În plus, a acționat decisiv și a aranjat vânzarea unei cantități și mai mari de echipament militar către Marea Britanie. Totuși, în aceste prime luni tensionate nu era deloc clar dacă Marea Britanie, chiar și sub conducerea energică a noului prim-ministru Winston Churchill, avea să continue lupta ori dacă era în stare de așa ceva. Până în luna august, Churchill scosese din calcul, în fața poporului britanic și a lumii întregi, varianta capitulării. În plus, încercarea forțelor aeriene germane de a distruge apărarea antiaeriană britanică părea să dea greș. FDR s-a folosit la maximum de prerogativele sale. Și-a dat acceptul pentru convorbiri militare secrete între americani și britanici și, folosindu-se de puterea sa executivă, a semnat un acord prin care le oferea britanicilor distrugătoare americane în schimbul închirierii pe termen lung a bazelor britanice din Americi. (A convins marina militară să declare depășite niște distrugătoare în stare perfectă de funcționare

pentru a evita protestele adversarilor săi politici.) De asemenea, a luat măsuri pentru apărarea emisferei vestice. În acest sens, a semnat o înțelegere cu Canada, după o întrevedere cu King în apropierea graniței de nord a SUA. Un alt acord, semnat în anul următor la reședința lui Roosevelt din Hyde Park, a avut ca scop reunirea producției de război a canadienilor și americanilor.

FDR i-a învins pe republicani în campania electorală promițând electoratului că „fiii voștri nu vor fi trimiși în niciun război străin". A lăsat intenționat deoparte cuvintele „cu excepția situației în care vom fi atacați din exterior", din programul politic al democraților. Când un autor de discursuri l-a întrebat ce dorea, de fapt, să spună, FDR i-a răspuns: „Bineînțeles că vom lupta, dacă suntem atacați". Odată ce a trecut cu succes de momentul alegerilor, FDR a extins ajutorul acordat de americani britanicilor. Britanicii rămâneau rapid fără fonduri, iar metoda *cash and carry* nu mai era o soluție. Într-o conferință de presă organizată în decembrie 1940, președintele a declarat că cea mai bună cale de a apăra Statele Unite ale Americii era prin oferirea de ajutoare Marii Britanii, necesare pentru a-și întări defensiva. Ce sens avea, a întrebat el, să ținem echipamentele de război în depozite, acasă, când acestea pot fi de folos de cealaltă parte a Atlanticului? În plus, nu era momentul potrivit ca poporul american să-și facă griji dacă englezii puteau sau nu să dea banii înapoi; în cele din urmă, aveau să-și achite datoriile sau să se folosească într-un mod productiv de armele împrumutate lor. Bănuia că mai toți cei prezenți la conferința de pace urmau să fie de acord cu el: nu era momentul ca lumea să-și facă griji în privința banilor. „Haideți să ne descotorosim de simbolul prostesc, nebunesc al bătrânului dolar", a spus el. Și, cu extraordinara sa iscusință, a apelat la o analogie din viața de zi cu zi:

„Să ne închipuim că locuința vecinului meu este cuprinsă de flăcări, iar eu am la dispoziție, la 400 sau 500 de metri depărtare, un furtun de grădină. Dacă el ar putea lua furtunul meu de grădină pentru a-l conecta la hidrantul lui, l-aș putea ajuta să stingă incendiul. Ce fac în acel moment? Nu-i spun înainte să înceapă operațiunea: «Vecine, furtunul meu de grădină m-a costat 15 dolari; trebuie să-mi dai 15 dolari pe el». Care e, de fapt, tranzacția? Eu nu îmi doresc 15 dolari; vreau doar furtunul înapoi, după ce s-a stins focul".

Câteva săptămâni mai târziu, în cadrul altei ediții a emisiunilor radiofonice Fireside Chats, FDR și-a dezvoltat ideea. La început a vorbit despre siguranța americanilor, a copiilor și nepoților lor. A avertizat împotriva pericolului ce se apropia pe nesimțite de ei. Însuși stilul de viață american era amenințat de naziști și de aliații lor. În cazul înfrângerii Marii Britanii, Statele Unite ale Americii nu se mai puteau baza pe Oceanul Atlantic, acea barieră sigură pe care apa o putea oferi împotriva amenințării germane — era imposibil din cauza bombardierelor cu rază lungă de acțiune. „Mărimea oceanelor nu mai contează, ca pe vremea cliperelor[6]." Insulele Azore, care puteau foarte bine să fie ocupate de Germania, se aflau mai aproape de continentul american decât Hawaii. America trebuia să se îngrijească de propriile linii de apărare, dar era obligată să ajute mai mult și Marea Britanie: „Noi trebuie să fim marele arsenal al democrației".

Legislația propusă spre dezbatere Congresului avea un alt titlu formulat cu abilitate: „O lege pentru promovarea apărării Statelor Unite ale Americii". Dezbaterea ce a urmat a fost una dificilă și pătimașă, dar FDR a triumfat, iar legea a fost aprobată cu o majoritate covârșitoare în martie 1941. Președintele primea puteri largi în privința oferirii, împrumutului sau vinderii materialelor de război

oricărei națiuni a cărei apărare era considerată vitală pentru Statele Unite ale Americii. În primăvara acelui an, FDR a extins treptat zona considerată necesară pentru apărarea emisferei vestice, prin includerea Insulelor Azore, a celei mai mari părți a Groenlandei și Islandei, mutând perimetrul defensiv până departe în Atlantic. În iunie, când Germania a invadat Uniunea Sovietică, Statele Unite ale Americii au ajutat și mai puternic Marea Britanie. FDR a dat undă verde Marinei SUA să demareze discuții cu britanicii cu privire la trimiterea peste Atlantic a unor convoaie încărcate cu provizii de importanță crucială pentru englezi. În august, în dreptul țărmului provinciei Terranova, FDR și Churchill s-au întâlnit pentru prima dată după întrunirea lor din 1918 și au convenit, în mare parte la insistențele lui FDR, asupra unui set comun de principii — Carta Atlanticului, așa cum s-a numit ulterior documentul. Luna următoare, un submarin german a deschis focul asupra distrugătorului american *Greer*, în dreptul țărmului Islandei. FDR s-a folosit de incident pentru a anunța, în cadrul unei ediții a Fireside Chats, că forțele americane nu doar aveau să se apere în zonele Atlanticului considerate de americani ca parte a perimetrului lor defensiv, ci urmau să protejeze toate navele comerciale din acel spațiu. Fără să fie specificat negru pe alb, atunci a luat naștere ideea responsabilității comune a americanilor, britanicilor și canadienilor pentru transportul convoaielor. Președintele nu a menționat nici faptul că nava *Greer* împreună cu forțele aeriene britanice urmăriseră un submarin german și că atacaseră primele. De altfel, în anul următor a declarat cu veselie despre el însuși: „Se prea poate să fiu absolut inconsecvent și, în plus, sunt dispus să induc în eroare și să spun neadevăruri, dacă asta va ajuta la câștigarea războiului".

Pe 7 decembrie 1941, timpul pentru asemenea subterfugii a luat sfârșit, odată cu atacul-surpriză japonez asupra bazei americane de la Pearl Harbor, din Oceanul Pacific, ceea ce a determinat poporul american să facă front comun cu Aliații și să intre în război. Câteva zile mai târziu, Hitler a îndepărtat ultima îndoială pe care o mai aveau americanii cu privire la intrarea în conflictul european, declarând război Statelor Unite ale Americii, o națiune pe care o disprețuia, deoarece avea o populație „corcită". Mulțumită în mare parte lui FDR, SUA erau deja pregătite, atât din punct de vedere psihologic, cât și material pentru marea luptă. Acum americanii știau mai clar decât în urmă cu cinci ani care era miza războiului.

În anii următori, FDR va respecta tradiția țării sale de a avea conducători puternici care să-i inspire pe cetățeni și va întreprinde foarte multe acțiuni pentru a modela lumea postbelică. Trebuie să facem un dificil exercițiu de imaginație pentru a ne închipui că oponenții săi republicani de la alegerile prezidențiale din 1936 și 1940, Alf Landon și Wendell Willkie, s-ar fi descurcat la fel ca el. Și, dacă vreți să luați în calcul o posibilitate chiar și mai îngrijorătoare, citiți *The Plot Against America*, romanul lui Philip Roth în care Charles Lindbergh, un individ antisemit și progerman, este ales președinte în urma alegerilor din 1940. FDR a preluat puterea într-un moment întunecat pentru Statele Unite ale Americii — în prezent, adesea uităm cât de grele au fost acele vremuri. Până și analiștii echilibrați avertizau despre posibilitatea izbucnirii unor tulburări civile larg răspândite și violente, chiar despre un război civil. Marea Criză Economică lăsase unu din patru americani șomeri și existau indivizi, adesea influenți, care susțineau că democrația și capitalismul nu mai funcționau și că era nevoie de o nouă formă de organizare economică și politică. În acea perioadă, au

existat numeroase exemple de societăți în lume care s-au prăbușit și de noi regimuri autoritare care s-au instalat la putere. Fără FDR, este posibil ca Statele Unite ale Americii să fi avut alt destin. În absența lui, cel de-al Doilea Război Mondial ar fi putut avea alt deznodământ. Lumea noastră, cea modelată de instituțiile apărute după 1945, în procesul de înființare în care FDR a jucat un rol crucial, ar fi fost, de asemenea, cu totul alta.

Bismarck a fost un iuncher prusac reprezentativ pentru o bună parte a valorilor și mentalității clasei sale sociale și a epocii lui. Deși King și FDR au fost amândoi produsele unor societăți liberale și democratice, King provenea din clasa de mijloc a unei regiuni ce avea legături puternice cu Imperiul Britanic, iar Roosevelt, din pătura socială superioară a uneia dintre cele mai puternice țări din lume. Cu toate acestea, în pofida tuturor deosebirilor dintre ei, cei trei au avut momentul istoric și împrejurările de partea lor, fiecare dintre ei știind să profite de oportunitățile ce i se ofereau și toți împărtășind trăsăturile esențiale care i-au transformat în niște conducători atât de eficienți: aveau scopuri mărețe, talentul, aptitudinile și determinarea necesare pentru a merge înainte și a-și convinge compatrioții să îi urmeze. Ceea ce nu înseamnă că nu au făcut și ei, la rândul lor, greșeli. Toți au greșit, dar au învățat din erori și, cel mai important, au ales momentul potrivit pentru compromisuri. În mare parte au evitat capcana în care se pot afunda cu atâta ușurință liderii puternici: credința că au întotdeauna dreptate.

---

[1] În mitologia indiană, Jagannātha este una dintre încarnările zeului Vișnu. Termenul „Jagannātha" („Juggernaut", în limba engleză) este utilizat și cu sensul metaforic de forță neînduplecată sau de credință oarbă. Cu ocazia festivalului Ratha yatra, celebrat în fiecare an în iunie–iulie, imaginea zeului este purtată într-un car tras

de credincioşi pe o distanţă de aproape 3 kilometri, de la templul Puri până la templul Gundicha. (*N. red.*)

[2] În sistemul politic din Canada, locotenentul Québecului este un politician originar din această provincie a ţării, de regulă francofon şi parlamentar, ales de prim-ministru ori de şeful unui partid pentru a servi drept consilier sau purtător de cuvânt pe teme specifice Québecului. Funcţia nu este recunoscută în mod oficial. (*N. red.*)

[3] Cântec popular printre americani la jumătatea secolului al XIX-lea, adoptat ca imn al Statelor Confederate ale Americii. În prezent, termenul „Dixie" se referă la cele 11 state americane din Sud care au alcătuit confederaţia învinsă în Războiul Civil american. (*N. red.*)

[4] În engleză, „plăteşte şi ridică" — metodă comercială folosită mai ales în comerţul angrosist de produse alimentare. Cumpărătorul plăteşte şi ridică imediat marfa. (*N. red.*)

[5] Legislaţia din domeniul militar naval american a fost elaborată pe parcursul mai multor ani. Mai întâi, prin First Vinson Act (1934) şi Naval Act (1936), s-a autorizat construirea primelor vase de război americane în următorii 17 ani. Apoi prin legea adoptată în 1938 s-a stabilit construcţia de vase de război cu un tonaj total de 105 000 de tone, de crucişătoare cu 68 754 de tone în total, de distrugătoare cu 38 000 de tone în total şi de submarine cu 13 658 de tone în total. În fine, prin Two-Ocean Navy Act (1940), s-a mărit cu 70% capacitatea de luptă a marinei americane. (*N. red.*)

[6] Cliper — vas rapid cu pânze, de mari dimensiuni, destinat pentru călătorii lungi. (*N. red.*)

2. Hybris

Pe când eram copil și locuiam în Canada, ori de câte ori purtam o conversație despre prieteni sau vecini, întotdeauna la un moment dat, cineva spunea cu ton de reproș: „Dar nu trebuie să bârfim". Iar în istorie întâlnim situații corespunzătoare, când, din motive cu totul diferite, am avut impresia că era oarecum nepotrivit ori inutil să ne intereseze indivizii care s-au remarcat la vremea lor prin vorbele ori faptele lor. Dar eu vreau să bârfesc. Și avem o paletă extraordinar de largă de subiecte pe marginea cărora putem să bârfim. Cum să născocești o persoană asemenea Ecaterinei cea Mare sau a împărătesei chineze Wu? Sau exploratori precum David Livingstone ori Alexander Mackenzie, care au străbătut continente? Oamenii trecutului, cu poveștile și personalitățile lor, m-au atras, în primul rând, la istorie. Bineînțeles că tuturor ne plac poveștile.

Asemenea multora dintre noi, și mie îmi place să aud vocile trecutului, indiferent cui aparțin acestea, jucătorilor sau observatorilor. Îmi place să aflu detalii despre oameni de mult trecuți în neființă: ce veșminte au purtat, ce au mâncat, pe cine au iubit și pe cine au urât. În vremea copilăriei, adoram poveștile spuse de părinții și bunicii mei despre trecutul lor: despre bunicul meu canadian, care mergea 5 kilometri pe jos până la școala de lângă London, Ontario; despre bunicul meu din Țara Galilor, care plecase la internat în Anglia fără să știe boabă de engleză; despre cum se juca mama mea cu un cerc într-un parc din London sau despre aventurile tatălui meu, înrolat în marina canadiană, în cel de-al Doilea Război Mondial. Îmi plăceau și poveștile despre oameni pe care nu aveam să-i cunosc niciodată. Fie că este vorba

despre Samuel Pepys, nemulțumit de cât de plictisitori erau prietenii soției sale, sau despre Michel de Montaigne, interesat să cerceteze cu atenție propriul mod de a gândi, toate acestea ne aduc aminte că persoane care păreau foarte deosebite de noi, împărtășeau alte valori și aveau o viziune diferită asupra lumii nutreau aceleași sentimente ca și noi, de la plictiseală până la curiozitate și pasiune.

Poate pentru că istoria, asemenea celorlalte științe sociale și umaniste, a fost influențată de economie, istoricii sunt câteodată nesiguri în ceea ce privește rolul personalității și al sentimentelor în desfășurarea evenimentelor. După părerea mea, trebuie să luăm în calcul ambele aspecte. Dacă în anii 1930, la conducerea Germaniei s-ar fi aflat altcineva în locul lui Hitler, oare ar fi riscat acea persoană totul într-un război împotriva Marii Britanii și Franței, iar mai apoi împotriva Uniunii Sovietice și Statelor Unite ale Americii? Dacă militariștii japonezi nu ar fi fost obsedați de ideea că Statele Unite ale Americii deveneau prea puternice pentru a fi înfrânte, oare ar mai fi pornit Japonia la război în 1941, când încă mai avea șanse de izbândă? Teama, mândria, furia — asemenea sentimente modelează atitudinile și deciziile la fel de mult și poate chiar mai mult decât calculele raționale.

Iar această teorie ne conduce direct către întrebările de genul „Ce s-ar fi întâmplat dacă?" Ce s-ar fi întâmplat dacă Hitler ar fi fost ucis în tranșee în Primul Război Mondial? Ce s-ar fi întâmplat dacă Winston Churchill ar fi murit în 1931, când un automobil l-a lovit pe Fifth Avenue din New York? Ce s-ar fi întâmplat dacă Stalin ar fi decedat în timpul operației de apendicită din 1921? Oare chiar putem să studiem istoria secolului XX fără să plasăm personalități asemenea celor menționate mai sus undeva pe parcursul firului narativ? Cu totul uimitor,

istorici precum Ian Kershaw și Stephen Kotkin, autori care în lucrările lor de început au descris societățile nazistă, respectiv comunistă, au ajuns să scrie biografiile celor doi bărbați care s-au aflat la cârma acestor țări. Cercetătorii din domeniul științelor politice au ezitat în a se concentra pe rolul jucat de individ, dar acum în revistele lor de specialitate se publică studii cu titluri ca „Glorificarea unor personaje mărețe: readucerea omului de stat pe scena politică".

De îndată ce evaluăm impactul indivizilor sau al evenimentelor asupra istoriei, ne gândim, conștient sau nu, că ar fi putut exista un alt deznodământ în trecut. Haideți să ne imaginăm un alt sfârșit pentru întâmplarea de la Sarajevo, din acea zi însorită de vară din iunie 1914. Vizita moștenitorului tronului Austriei, arhiducele Franz Ferdinand, în orașul bosniac fusese o nebunie. Foarte mulți naționaliști sârbi, inclusiv cei care trăiau în Bosnia, erau în continuare furioși pentru că, în urmă cu doar 6 ani, Austro-Ungaria anexase Bosnia de la Imperiul Otoman. Provincia aparținea Serbiei sau cel puțin așa credeau naționaliștii sârbi. Cu atât mai neinspirată fusese alegerea zilei de 28 iunie pentru vizita arhiducelui, deoarece era sărbătoarea națională a Serbiei, ziua când se comemora marea înfrângere din Bătălia de la Kosovopolje[7]. De vină au fost și măsurile slabe de securitate luate de austrieci, deși autoritățile de la Viena fuseseră avertizate că celulele teroriste clandestine ar fi pus la cale comploturi. În acea dimineață, tineri hotărâți, înarmați cu pistoale și bombe, și-au ocupat pozițiile în diverse puncte din oraș, așteptându-l pe arhiduce. Unul a aruncat o bombă în direcția alaiului imperial, exact la momentul sosirii acestuia, dar a dat greș. Poliția a reușit să aresteze o parte a așa-zișilor asasini, iar alții și-au pierdut cumpătul. Doar unul dintre ei, Gavrilo Princip, a rămas în libertate, gata

să acționeze. Hoinărise pe bulevardul principal, de-a lungul râului, așteptându-și șansa de a-și duce misiunea la bun sfârșit, în timp ce se odihnea lângă o cafenea binecunoscută din oraș. Nu a avut cine știe ce noroc, până când vehiculul cu capota trasă al arhiducelui și-a făcut pe neașteptate apariția. Șoferul a greșit, cotind la dreapta pe o străduță îngustă, chiar în dreptul lui Princip. În timp ce șoferul se străduia să întoarcă mașina, Princip s-a ridicat în picioare și a tras fix în direcția cuplului imperial. Moartea arhiducelui i-a servit drept pretext guvernului austriac fie pentru a aduce Serbia sub controlul Vienei, fie pentru a o distruge. Lucrurile s-au precipitat și au urmat decizia Germaniei de a susține Austro-Ungaria și hotărârea Rusiei de a sprijini Serbia. Dacă nu s-ar fi comis acest asasinat, este puțin probabil ca Europa să fi pornit la război în 1914. Probabil că nici nu ar fi izbucnit un război mondial. Nu vom afla niciodată cu certitudine ce s-ar fi întâmplat, dar ne putem întreba.

Istoria contrafactuală este un instrument util pentru cercetarea istoriei, căci ne ajută să înțelegem cum o singură acțiune sau o singură decizie poate duce la anumite consecințe. Iulius Cezar a sfidat Senatul când a decis să traverseze Rubiconul cu armata sa în 49 î.Hr. și să se îndrepte spre Roma. Râul marca granița dintre provincia condusă de el și teritoriile italiene administrate direct de Roma. Acțiunea lui Cezar era considerată trădare și putea fi pedepsită cu moartea sau cu exilarea. Succesul său a însemnat moartea republicii romane și nașterea Romei imperiale. În 1519, Hernando Cortés a riscat enorm când a pornit în expediția sa în interiorul teritoriului mexican. Era însoțit de 600 de soldați, de o cavalerie formată din 15 oameni, cu tot atâtea tunuri, împotriva regatelor băștinașe, bine organizate și puternice. Ce s-ar fi întâmplat dacă localnicii s-ar fi unit împotriva micului grup de in-

vadatori în loc să îi permită să-i dezbine și să-i cucerească? Exista posibilitatea la fel de mare ca Mexicul să fi supraviețuit ca stat independent, așa cum s-a întâmplat în cazul Japoniei, confruntate cu amenințări externe similare în anii 1860 și pe parcursul Epocii Meiji, când a aplicat reforme de succes pentru a face față străinilor. Istoria Americii de Nord ar fi fost cu totul alta, dacă pe teritoriul ei ar fi existat o putere indigenă independentă și puternică.

Istoria contrafactuală ne reamintește că întâmplările neprevăzute și accidentele contează în istorie. Cu toate acestea, trebuie să recurgem cu prudență la această metodă. Dacă schimbăm prea multe elemente din trecut, cealaltă variantă a istoriei devine tot mai puțin plauzibilă. Nu ne putem aștepta ca lucruri de neconceput sau puțin probabile să se fi putut întâmpla. Se prea poate ca piesele de teatru grecești din Antichitate să fi rezolvat situații imposibile prin introducerea conceptului de *deus ex machina*[8]; nu se poate proceda astfel în cazul istoriei. În plus, nici nu ne putem aștepta ca anumite personalități din trecut să gândească și să reacționeze într-un mod puțin probabil, dacă ținem cont de trăsăturile lor de caracter și de perioada când au trăit. De exemplu, era imposibil ca regina Elisabeta I a Angliei să se comporte asemenea unei feministe din secolul XXI. Și când încercăm să înțelegem de ce aceste personaje s-au comportat într-un anume mod, trebuie întotdeauna să cercetăm și ce alternative aveau la dispoziție.

Aș vrea să analizez patru persoane care au schimbat cursul istoriei — cel puțin așa cred eu că s-a întâmplat. În mod evident, Margaret Thatcher, Woodrow Wilson, Iosif Stalin și Adolf Hitler au acționat în contexte foarte diferite. Primii doi au fost lideri democrați, iar cei din urmă, dictatori specifici secolului XX — nu numai că

deținеau o autoritate imensă, dar visau să-și exercite puterea atât fizic, cât și spiritual asupra supușilor lor. Un nou termen — totalitarismul — a fost inventat pentru a-i deosebi pe aceștia de dictatorii altor epoci, care își doreau mai degrabă supunerea oarbă, decât încuviințarea entuziastă din partea popoarelor lor.

Totuși, cele patru personalități au ceva în comun, o însușire deja amintită — ambiția uluitoare. Și, un aspect la fel de important, au avut norocul de a trăi într-o perioadă când aveau loc prefaceri ce le ofereau oportunități, de care au profitat imediat. Wilson a condus Mișcarea Progresistă, ajungând astfel la Casa Albă în 1912, când milioane de americani erau pregătiți pentru schimbare și reformă. Thatcher s-a folosit de nemulțumirea generală a populației față de starea societății și a economiei din Marea Britanie în anii 1970 — șomaj ridicat, stagnare economică și ulterior greve ce paralizau țara, în iarna lui 1978/1979 — și a devenit mai întâi președinte al Partidului Conservator, apoi prim-ministru. Stalin și Hitler au profitat de prăbușirea și discreditarea vechii ordini mondiale, ca urmare a Primului Război Mondial și a Marii Crize Economice, pentru a se înfățișa compatrioților lor ca agenți ai schimbării radicale.

De asemenea, toți patru nutreau convingerea de neclintit că aveau dreptate și că vorbeau în numele unor forțe mult mai mari, fie că era vorba de popor, de rasă sau de cursul istoriei. Asemenea lui Bismarck, Mackenzie King sau Franklin Delano Roosevelt, ei aveau o viziune clară și captivantă asupra tipului de societate și de lume la care visau. Cu toate acestea, erau mult mai puțin dispuși la compromisuri pentru a-și realiza scopurile și, cu trecerea timpului, au devenit siguri că doar ei știau ce era mai bine de făcut. Bineînțeles, nu vreau să sugerez că situația lui Thatcher, Wilson, Stalin și Hitler era identică.

Primii doi au acționat în cadrul limitelor impuse de niște societăți democratice ce aveau constituții, un stat de drept, o presă liberă și societăți civile puternice. În timp ce și-au exercitat puterea, cu entuziasm, convinși fiind de propria corectitudine, Wilson și Thatcher au respectat și au fost constrânși de aceste limite. În schimb, Hitler și Stalin au avut puteri nelimitate și, mulțumită tehnologiei moderne, au dispus de mijloacele necesare pentru a-și impune voința cu mai multă meticulozitate decât oricare dintre dictatorii din trecut. Consider însă că aveau ceva în comun: succesul și puterea li s-au urcat la cap. Fiecare dintre ei, în felul lui, a căzut pradă sentimentului pe care grecii din Antichitate îl numeau *hybris* — mândria nemăsurată ce îi face pe oameni să creadă că sunt infailibili; iar ei sau popoarele lor nefericite au fost pedepsite din cauza acestei convingeri.

La un moment dat, ambasadorul francez de la Washington a afirmat despre Woodrow Wilson, ales președinte al Statelor Unite ale Americii în 1912, că „era un bărbat care, dacă ar fi trăit cu câteva secole în urmă, ar fi fost cel mai mare tiran al lumii, căci nu pare nici măcar să conceapă că s-ar putea înșela vreodată". Iar Wilson, spre deosebire de Thatcher, conducea o țară ce tocmai pășea pe drumul către supremația mondială. Când și-a început activitatea politică, în preajma izbucnirii Primului Război Mondial, economia Statelor Unite ale Americii se dezvolta rapid, populația lor creștea, iar în timpul președintelui Theodore Roosevelt se făcuseră primii pași spre construirea unei flote puternice. Războiul în sine avea să accelereze transformarea Statelor Unite ale Americii într-o putere diplomatică și militară importantă. La Conferința de Pace de la Paris din 1919, Wilson a insistat în favoarea înființării Ligii Națiunilor. Cu toate acestea, cariera lui s-a încheiat cu o cruntă dezamăgire, deoarece nu i-

a convins pe membrii Congresului să aprobe ratificarea inițiativei lui. După cum vom vedea, insuccesul s-a datorat în mare parte defectelor lui, încăpățânării ce se transforma cu prea multă ușurință în refuzul de a face compromisuri sau convingerii că avea absolută dreptate și că oponenții săi se înșelau amarnic.

Wilson era fiul unui pastor prezbiterian din Virginia, iar primele sale amintiri erau despre Războiul Civil american. Deși a fost întotdeauna de părere că Uniunea trebuia păstrată, în esența sa, el a rămas sudist ca mentalitate, mai ales în ceea ce privește atitudinea față de rasă. Datorită mediului în care a crescut, a rămas un creștin convins, influențat de doctrina calvină asupra păcatului și de teoria existenței unui Dumnezeu autoritar. Totuși, a avut parte de o copilărie fericită și de o educație aleasă; părinții săi evlavioși mai degrabă l-au încurajat să învețe, decât l-au forțat. Aceștia au fost la fel de mulțumiți ca fiul lor, când Wilson le-a spus: „Am descoperit că am un intelect și o minte de calitate superioară". Era și deosebit de ambițios, nu să acumuleze bogății, ci să-și lase amprenta asupra lumii și să facă bine.

A fost un student strălucit, urmând mai întâi cursurile Universității Princeton, iar ulterior ale Universității Johns Hopkins, unde a obținut doctoratul. A cochetat o scurtă perioadă de timp cu Dreptul, dar a fost, bineînțeles, atras de lumea academică, unde s-a făcut din nou remarcat. Până să ajungă la vârsta de 46 de ani, a devenit rectorul Universității Princeton, propunându-și să transforme într-o instituție de învățământ prestigioasă ceea ce până atunci nu fusese decât un institut modest pentru tineri. Și-a clădit și o reputație de analist politic și istoric bine văzut, dar și de orator impresionant. În 1910, oamenii — inclusiv personalități de vază din Partidul Democrat — îl vedeau drept posibil viitor guvernator al statu-

lui New Jersey și poate, în final, candidat la funcția de președinte al statului.

Momentul era numai bun pentru Wilson. Sfârșitul secolului al XIX-lea a fost o perioadă marcată de tulburări sociale și politice importante, în contextul în care Mișcarea Progresistă, aflată în plin avânt — ce a atras în rândurile ei republicani ca Theodore Roosevelt, dar și democrați —, denunța corupția de la nivel înalt, monopolurile și cartelurile, precum și inegalitatea și sărăcia din societatea americană. Opinia publică își dorea noi conducători, nepătați de metehnele vechii ordini, iar Wilson, bine-cunoscut pentru corectitudinea, idealismul și eficiența sa, corespundea perfect acestui profil de politician.

Ajuns acum în pragul vârstei de 50 de ani, Wilson arăta și vorbea ca un lider. Era chipeș (deși unii erau de părere că arăta ca un antreprenor de pompe funebre), demn și rezervat. Nu îl caracterizau cordialitatea înnăscută și harul președintelui Roosevelt de a intra în vorbă cu necunoscuții. Atitudinea lui reținută ascundea o fire sensibilă și pasională, un om capabil de sentimente puternice de iubire. Putea fi cald și fermecător cu membrii familiei sale și cu puținii prieteni apropiați în care avea încredere, dar și cu femeile pe care le-a iubit pe parcursul vieții sale, inclusiv cele două soții ale lui. Îi plăcea mult să citească cu voce tare seara sau să spună glume, deși este adevărat că nu erau atât de reușite.

Avea o latură mai întunecată și suferise și eșecuri. Nu-i lipsise niciodată curajul de a purta lupte, dar câteodată dădea greș și nu își atingea scopurile, pentru că era prea rigid. Despre Wilson, colonelul Edward House — multă vreme unul dintre cei mai de încredere consilieri ai președintelui — a spus, chipurile, admirativ: „Este nepărtinitor de fiecare dată când i se prezintă o anumită ches-

tiune și primește cu brațele deschise orice sugestie sau orice sfat necesar pentru a lua hotărârea corectă. Însă este receptiv doar câtă vreme cântărește problema și se pregătește de decizie. Din momentul când soluția este adoptată, aceasta devine finală, iar el respinge categoric orice alte sfaturi și sugestii. După ce a ales, nu mai poate fi convins să se răzgândească". În ultimii ani petrecuți la Princeton, a intrat într-o dispută complicată și inutilă cu nenumărați colegi și foști studenți pe tema planurilor lui pentru noile cămine studențești. Dacă ar fi cerut sfaturi din partea mai multor persoane și s-ar fi arătat mai dispus la compromisuri, probabil că ar fi avut succes, cel puțin parțial. Pentru că nu a procedat așa, a suferit o înfrângere neplăcută și neașteptată și, pentru o scurtă perioadă de timp, s-a gândit la demisie.

Nici atunci, dar nici mai târziu, nu s-a priceput să pună bazele unei colaborări cu colegii săi mai puternici. Nici opoziției nu știa să-i facă prea bine față. În loc să ajungă la consens cu rivalii săi sau să-i atragă pe oponenții lui, îi punea în umbră. Ori de câte ori era convins, așa cum se întâmpla mai mereu, de corectitudinea ideii sale, îi considera pe cei aflați în dezacord cu el nu doar niște persoane care greșeau, dar și niște ticăloși. În cariera lui au fost numeroase episoade când s-a simțit de parcă ar fi fost trădat. Cu prilejul discuțiilor aprinse de la Princeton, Jack Hibben, un prieten și coleg apropiat, s-a aliat cu opoziția. „De ce", s-a întrebat Wilson, „am fost oare atât de orb și de prost încât să-i iubesc pe acei oameni care s-au dovedit a fi nestatornici?" Nu l-a iertat pe Hibben și nu i-a mai vorbit niciodată. În 1919, a procedat la fel și cu House, care, în opinia lui, îl trădase pentru că nu insistase suficient de mult pentru îndeplinirea visului lui Wilson, adeptul unei păci corecte și al unei noi ordini mondiale. La Princeton, așa cum avea să se întâmple și

mai târziu, în 1919, Wilson s-a prăbușit la pământ, probabil în urma unui atac de cord. A rămas suferind de migrene cronice și instabilitate emoțională și a orbit temporar la un ochi.

Înfrângerea suferită la Princeton l-a pregătit pentru intrarea în politică. Atunci când i s-a propus să candideze pentru funcția de guvernator al statului New Jersey, a acceptat pe loc. Și-a ținut promisiunea de a institui o administrație progresistă, curată și eficientă, capabilă să aducă sub ascultare instituțiile puternice, precum corporațiile. Cu 54% din votul popular, a obținut un succes covârșitor. Pe parcursul celor doi ani petrecuți în calitate de guvernator, a introdus o serie de reforme și, până în 1912, în ochii multor cetățeni din Nord, dar și din Sud, de unde provenea, a devenit candidatul ideal al democraților în alegerile prezidențiale. Republicanii erau dezbinați, pentru că Theodore Roosevelt îi părăsise și intenționa să candideze din postura de lider al nou-înființatului Partid Progresist. Deși Wilson a obținut doar 43% dintre voturi, rezultatul electoral a fost mai mult decât suficient pentru a-i acorda o majoritate cu putere de decizie în Colegiul Electoral.

În calitate de președinte a arătat aceeași energie și hotărâre dovedită ca guvernator și s-a vădit a fi un comunicator formidabil, căci a ținut peste 60 de conferințe de presă doar în primul an petrecut în funcție. Pe parcursul primului mandat, s-a concentrat pe probleme de politică internă, introducând o serie de măsuri progresiste, printre care reducerea taxelor și înființarea Băncii Naționale a Statelor Unite ale Americii și a Comisiei Federale pentru Comerț. „Ar fi ironia sorții", a mărturisit el unui prieten în 1913, „dacă administrația mea ar trebui să se ocupe în primul rând de chestiuni de ordin extern." Cu toate acestea, nu putea ignora cu desăvârșire ceea ce se petrecea

în afara granițelor SUA, mai ales în regiunile aflate în imediata lor vecinătate.

Opiniile lui Wilson asupra politicii externe se întemeiau pe principiile moralității și ale sincerității. Statele Unite ale Americii erau forța Binelui, un exemplu de urmat pentru restul lumii. Așa cum afirmase la un moment dat pe parcursul campaniei prezidențiale: „America este o idee, America este un ideal, America este o viziune". La nevoie, era gata să promoveze idealul (și, chiar dacă nu o recunoștea întotdeauna, să protejeze interesele americanilor) prin amestecul cu forța în chestiunile interne ale statelor vecine. După cum i-a spus unui diplomat britanic: „Voi învăța republicile din America de Sud să aleagă oameni buni!" Când a trimis trupe americane în Mexic, sub un pretext subțire, și-a apărat decizia spunând că lupta în folosul omenirii.

Când a izbucnit Primul Război Mondial în Europa, Wilson, asemenea unei bune părți a compatrioților săi, a fost îngrozit — i se părea o nebunie și o barbarie. S-a dezlipit cu greu de la căpătâiul primei sale neveste, aflate pe moarte, pentru a-și oferi serviciile de mediator. Inițial a fost convins că țara sa nu avea niciun interes și nicio obligație să se implice în conflict. Statele Unite ale Americii, a rostit el într-un mesaj adresat Congresului în 1914, „trebuie să fie neutre atât în fapte, cât și cu numele, pe parcursul acestor zile ce vor încerca sufletele oamenilor... Trebuie să fim imparțiali, atât în gând, cât și în acțiuni...". Totuși, pe măsură ce războiul continua, Statele Unite ale Americii înclinau să ia partea Aliaților, iar Wilson nu a depus eforturi pentru a schimba acest curent de opinie. La fel ca un număr tot mai mare de americani, simpatiza cu Aliații, mai ales cu Marea Britanie și Franța, țări democratice, la fel ca SUA. Băncile americane împrumutau sume din ce în ce mai mari de bani Aliaților,

iar fabricile americane beneficiau de pe urma comenzilor acestora. În februarie 1917, când prima revoluție rusă a dus la înlăturarea autocrației țariste, a fost îndepărtat unul dintre principalele obstacole din calea susținerii Aliaților. În cele din urmă însă, nebunia germanilor l-a convins pe Wilson că Statele Unite ale Americii trebuiau să intre în război: submarinele germane scufundau vase americane și omorau civili americani, iar la începutul lui 1917, autoritățile germane au încercat să convingă Mexicul să atace Statele Unite ale Americii. Aceasta a fost ultima picătură. Wilson s-a prezentat în fața Congresului și a obținut, pe 2 aprilie, declarația de război.

Încă de la bun început, a arătat foarte clar că Statele Unite ale Americii intrau în război în condiții diferite și cu scopuri distincte de ale celorlalte state beligerante. Spre deosebire de puterile imperialiste europene, SUA nu urmăreau câștiguri, nici din punctul de vedere al bogățiilor, nici al despăgubirilor. (Asemenea multora dintre compatrioții săi, Wilson era pe deplin mulțumit să vadă comerțul și investițiile americane dezvoltându-se în întreaga lume.) Pentru a sublinia acest aspect, Statele Unite ale Americii nu s-au autodenumit Aliat, ci mai degrabă „putere asociată". Wilson intenționa să folosească puterea americană pentru a pune capăt luptelor și a distruge militarismul german, pe care îl considera, la fel ca mulți alții, vinovat pentru declanșarea războiului. Cu toate acestea, trebuia să se ajungă la pace, dar fără victorie. În plus, era un bun prilej pentru a se construi o societate internațională în cadrul căreia statele să coopereze într-o „comunitate de puteri", înlocuind vechiul echilibru al puterilor, discreditat. Wilson și-a prezentat în detaliu ideile printr-o serie de discursuri și dări de seamă, dintre care faimos a fost cel care s-a numit Cele Paisprezece Puncte, ținut în ianuarie 1918, când a zugrăvit o nouă

ordine mondială, caracterizată prin diplomație deschisă, comerț liber, dezarmare, respect pentru suveranitatea și integritatea națiunilor și „autonomie" pentru grupurile naționale care nu își obținuseră încă independența. Piatra de temelie a noii ordini mondiale urma să fie „o asociație generală de națiuni" — cu alte cuvinte, Liga Națiunilor.

Cuvintele lui Wilson și-au găsit ecou într-o lume măcinată de război. În noiembrie 1918, când conflictul s-a încheiat în cele din urmă, președintele american a hotărât să participe la conferința de pace ce avea să urmeze. Mulțimi numeroase și entuziaste au sosit să-l întâmpine în Europa. Pe parcursul călătoriei sale, deja comunicase delegației americane, după cum notase un membru al acesteia, că „oamenii cu care tocmai urma să negociem nu își reprezentau propriile popoare". Modul cum a fost primit i-a confirmat convingerea potrivit căreia el înțelegea masele din întreaga lume și vorbea în numele lor într-o manieră în care liderii străini nu o puteau face. Pentru un democrat, presupunerea lui era bizară și, cel puțin într-o oarecare măsură, eronată. Deși o bună parte a celor care l-au întâmpinat îi împărtășeau viziunea asupra lumii, referitoare la crearea unei noi ordini mondiale mai bune, alții erau motivați de speranța că Wilson avea să le ofere și lor, și statelor din care făceau parte compensații pentru suferințele din timpul războiului și că urma să îi pedepsească pe foștii inamici. Totuși, Wilson a crezut în continuare că, dintre toți politicienii americani și oamenii de stat ai lumii reuniți la Paris, el era singurul care știa ce își dorea și de ce anume avea nevoie omenirea. Opinia lui fermă a distrus șansele de ratificare a Ligii Națiunilor de către Congresul american.

Când a ajuns la Paris, în ianuarie 1919, președintele a insistat ca Liga să aibă prioritate pe agenda Conferinței.

Conta mai puțin dacă participanții la conferință luau decizii proaste în chestiuni precum stabilirea granițelor sau reparațiile de război: noua Ligă avea să soluționeze ulterior divergențele. Din păcate, Wilson crea și probleme pentru viitor. În cadrul alegerilor din noiembrie 1918, a făcut din teme precum războiul și pacea postbelică o chestiune partizană când i-a încurajat pe alegători să demonstreze că erau de acord cu politica lui votând în favoarea unui Congres alcătuit din democrați. Este de la sine înțeles că atitudinea lui i-a înfuriat pe republicanii care susținuseră cu loialitate efortul de război. De asemenea, Wilson a refuzat formarea unei delegații americane mixte, de democrați și republicani, pentru Conferința de Pace, deși ar fi fost o decizie la îndemână, prin numirea fostului președinte William Taft, de exemplu, sau a lui Elihu Root, foarte apreciat pe durata a două administrații republicane. Din moment ce Senatul trebuia să aprobe tratatele, ar fi putut să-l numească în delegație pe președintele Comitetului de Relații Externe al acestuia, Henry Cabot Lodge. În schimb, Wilson a acceptat numai democrați și persoane fără valoare. Disprețul manifestat de președinte, căci astfel a perceput Lodge decizia lui Wilson, a intensificat ura acestui politician puternic, care deja nu îl avea pe Wilson la inimă și nici nu avea încredere în el. (FDR a fost inteligent și a învățat lecția, astfel încât s-a asigurat că planurile sale de pace se bucurau de simpatia republicanilor.)

Deși existau și republicani încăpățânați — cei ireconciliabili — care nu își doreau să aibă vreo legătură cu Liga Națiunilor, foarte mulți dintre ei ar fi acceptat o organizație ce apăra dreptul SUA de a decide când porneau la război sau care accepta că SUA dețineau o poziție specială, așa cum o definea Doctrina Monroe, în relațiile sale cu țările din emisfera vestică. De asemenea, cetățenii

americani, din câte ne putem da seama — căci în acea perioadă nu existau sondaje de opinie —, erau în favoarea constituirii unei ligi, într-o formă sau alta. Când o revistă americană importantă și-a chestionat cititorii în legătură cu acest proiect, peste două treimi dintre ei au aprobat proiectul. Totuși, Wilson nu a încercat să-i câștige de partea sa pe moderați, și cu atât mai puțin pe rivalii săi. Între februarie și martie 1919, când s-a întors acasă pentru scurt timp, președintele l-a ofensat și mai tare pe Lodge. A ținut un discurs pătimaș în favoarea Ligii la Boston, în fieful lui Lodge. Într-un gest la fel de prostesc, i-a iritat chiar și pe senatorii care simpatizau cu ideile sale, întotdeauna foarte atenți la demnitatea lor, distribuind exemplare dintr-o primă versiune a tratatului de înființare a Ligii înainte ca ei să aibă ocazia de a-l citi. La Washington, Wilson a refuzat să-i întâlnească chiar și pe membrii indecișI ai propriului partid; nu dorea să discute cu un anume democrat din Sud, pe care îl disprețuia. La îndemnul lui House, a organizat o cină pentru cei mai importanți senatori, inclusiv pentru Lodge și alți membri ai Comitetului de Relații Externe. Evenimentul a fost un eșec strigător la cer: Wilson, a spus unul dintre ei, i-a tratat pe toți cei prezenți „de parcă un profesor extrem de indiferent de la școala duminicală i-ar fi învinovățit că își neglijau temele". Chiar și glumița acră făcută de Wilson când a văzut pentru prima dată un nepot nou-născut a fost nepotrivită: „Cu gura lui deschisă și ochii închiși, presimt că o să ajungă senator când va fi mare". Wilson se întreba dacă nu cumva putea să evite cu totul Senatul, reușind într-un fel sau altul să obțină acordul Statelor Unite ale Americii pentru crearea Ligii.

Odată reîntors la Paris, a apelat la House, care nu arăta mare entuziasm pentru Ligă. În aprilie, Wilson a căzut din nou la pat. Este posibil să se fi îmbolnăvit de gripa ce

făcea ravagii la acel moment sau să fi făcut un infarct ușor, prevestind atacul mult mai grav de peste patru luni. Indiferent care ar fi fost cauza, boala l-a lăsat cu un tic nervos permanent la nivelul feței și l-a făcut chiar mai emotiv, confuz și ușor iritabil. În plus, a devenit mai evlavios și încăpățânat.

Cel mai important tratat de pace, cel cu Germania, care conținea Pactul Societății Națiunilor printre primele clauze, a fost în cele din urmă semnat pe 28 iunie 1919. Wilson s-a urcat pe dată la bordul unei nave cu direcția Statele Unite ale Americii, unde urma să lupte pentru ratificarea tratatului de către Senat. Era hotărât să nu facă niciun compromis în privința clauzelor acestuia. Dacă Senatul alegea să-și exercite dreptul de a aduce modificări sau de a introduce „rezerve" — modificând condițiile inițiale —, avea de gând să le respingă pe toate. Ar fi putut improviza o coaliție formată din colegii săi democrați și republicanii înțelegători, care își exprimau doar unele rezerve, dar a refuzat această variantă. În luna iulie, când a prezentat tratatul Senatului, discursul său a avut un ton sfidător. Liga era „singura speranță a omenirii". Le-a prezentat senatorilor chiar și o provocare: „Îndrăzniți să o respingeți și să frângeți inima lumii?" În timpul discursului ținut în luna august în fața comisiei lui Lodge, care organiza audieri pe marginea tratatului, s-au schimbat cuvinte grele. Lodge însuși încă mai susținea Liga, într-o formă sau alta, dar era de părere că nu trebuia inclusă în tratatul cu Germania, ci negociată ulterior, separat, când situația se mai liniștea. Indiferent care ar fi fost motivele sale — iar ura pe care i-o purta lui Wilson a jucat, cu siguranță, un rol —, obiecțiile lui Lodge nu erau deloc exagerate.

Wilson a decis să lase soarta tratatului în mâinile poporului, fiind sigur că cetățenii erau de partea lui. Pe 3

septembrie 1919, a pornit din Washington într-un turneu de trei săptămâni prin vestul țării, unde locuiau adversarii „ireconciliabili" ai proiectului lui. Încă era foarte cald, iar Wilson arăta obosit și bolnav. Cea de-a doua soție a sa, prietenii și doctorul său l-au îndemnat să nu plece în călătoria ce se anunța epuizantă. „Voi fi bucuros să fac orice sacrificiu pentru a salva Tratatul", a spus el. Pe măsură ce înainta prin vestul țării, ținând două sau chiar trei cuvântări pe zi, mulțimi din ce în ce mai numeroase se strângeau pentru a-l asculta. La prima vedere, tratatul părea să se bucure de tot mai multă susținere, iar colegii săi au început să nutrească speranțe că acesta ar fi putut fi aprobat de Senat, cu condiția ca Wilson să accepte câteva modificări lipsite de importanță. În noaptea de 25 septembrie, Wilson a suferit un atac de cord grav de pe urma căruia nu și-a revenit niciodată pe deplin. Așa cum se întâmplase și pe parcursul disputelor de la Princeton și Paris, devenise fragil din punct de vedere emoțional și îndărătnic dincolo de limita rațiunii. De pe patul său de suferință de la Casa Albă, a transmis instrucțiuni împotriva oricărui compromis în privința tratatului.

Când Lodge a înaintat moțiunea pentru a ratifica tratatul împreună cu modificările propuse de comisia sa, aceasta a fost respinsă de un grup format din republicanii ireconciliabili și democrații încă loiali lui Wilson. În martie 1920, moderații din ambele partide au încercat pentru ultima dată să obțină aprobarea tratatului, incluzând doar câteva modificări ușoare. Douăzeci și trei de democrați l-au sfidat pe Wilson și au votat pentru, dar voturile lor și ale moderaților republicani nu au fost suficiente pentru a asigura ratificarea tratatului. Statele Unite ale Americii au încheiat ulterior un tratat separat cu Germania, dar nu s-au alăturat Ligii Națiunilor.

Dacă Wilson ar fi avut alt caracter, deznodământul ar fi fost altul. Ne putem imagina cum s-ar fi scris istoria deceniilor următoare, dacă ar fi existat o organizație internațională puternică, în stare să înfrunte Germania lui Hitler, Italia lui Mussolini sau Japonia militariștilor. Wilson a părăsit această lume cu o viziune grandioasă; păcat că defectele lui l-au împiedicat să își transpună ideile în realitate pe parcursul vieții sale.

Ca și în cazul lui Wilson, convingerea pe care o nutrea înăuntrul ei Margaret Thatcher, conform căreia viziunea ei asupra lumii era mai clară decât a celorlalți, fusese întărită în mod incontestabil printr-o serie de succese. La fel ca Wilson, câștigase pe neașteptate funcția de lider al partidului, fiind ulterior aleasă la conducerea țării. Asemenea lui, aplicase reforme curajoase care ajutaseră la transformarea societății. Și tot asemenea lui, condusese țara la victoria militară. Pentru Thatcher, Războiul Malvinelor din 1982 a constituit atât apogeul carierei ei, cât și evenimentul care a sădit sămânța propriei decăderi. Din cauza convingerii că putea și trebuia să câștige orice dispută, Thatcher a adoptat și apoi a continuat o politică dezastruoasă, în pofida nenumăratelor semnale de alarmă ce o avertizau că strategia trebuia abandonată. La prima vedere, era o chestiune banală: înlocuirea impozitului pe locuințe, colectat de administrația locală, cu un impozit pe cap de locuitor, ce urma să fie achitat de întreaga populație adultă. După cum vom vedea însă, această decizie a costat-o cariera ei politică.

Thatcher a fost un prim-ministru conservator cât se poate de neobișnuit. Spre deosebire de predecesorii ei și, de fapt, de majoritatea covârșitoare a parlamentarilor din rândurile Partidului Conservator (Tory), Thatcher era o intrusă. Într-un partid dominat de bărbați, Thatcher era femeie. A trebuit să se lupte atât cu propriii colegi de

partid, cât și cu adversarii politici pentru a fi luată în serios. La început, când se ridica să ia cuvântul, membrii Camerei Comunelor din ultimele bănci, din rândurile opoziției laburiste, o ridiculizau, imitând batjocoritor „vocea unei femei". Pentru a compensa acest neajuns, a trudit mai mult decât oricine altcineva; mai târziu în cariera ei, măiestria cu care stăpânea detaliile avea să-i uimească și adesea să-i intimideze pe cei din jurul ei. În plus, elita Partidului Conservator era alcătuită în mare parte din membri ai aristocrației. Ea provenea din pătura inferioară a clasei de mijloc; tatăl ei avusese o băcănie, deasupra căreia, în copilărie, locuia familia ei. Urmase cursurile unei școli de stat; majoritatea bărbaților din Partidul Conservator fuseseră educați în școli private, scumpe. La Oxford, a studiat chimia; majoritatea colegilor ei erau interesați de litere și filosofie. Nu-i plăceau din cale afară călătoriile și străinii; ceilalți conservatori erau obișnuiți să-și petreacă zilele de concediu în afara Marii Britanii. Pe măsură ce a avansat în carieră, a adoptat un mod mai pretențios de a vorbi și s-a căsătorit cu un prosper om de afaceri, dar, spre deosebire de predecesorul ei, Edward Heath, care provenea dintr-un mediu asemănător cu al ei, nu a ales niciodată să devină parte a clasei sociale superioare. În schimb, statutul de intrus îi dădea mari satisfacții. A ajutat-o să-și întărească și mai mult fermitatea. „Hotărârile le iei singur", spunea ea. „Nu faci sau îți dorești un anume lucru doar pentru că așa procedează prietenii tăi."

Anthony King, un distins analist politic canadian specializat în analiza politicii britanice, a afirmat: „Thatcher avea întotdeauna ceva din aerul acelui musafir nepoftit, sosit la o petrecere organizată de persoane pe care nu le avea la inimă". King susține că, asemenea altor „outsideri" ai politicii — precum Richard Nixon, de exemplu,

sau Stephen Harper —, și Thatcher considera că statutul acesta o ajuta deopotrivă, atât din punct de vedere psihologic, cât și tactic. Se putea simți superioară moral celor din jurul ei și, în același timp, putea neglija obiceiurile și regulile lor. De fapt, observă King, „outsiderii" s-ar putea aștepta ca strategia lor, bazată pe confruntare, să fie cea mai bună cale de a repurta succes. Thatcher putea fi și fermecătoare când voia, dar niciodată nu se dădea înapoi să țipe și să bată cu pumnul în masă, fie că se afla la o reuniune a Consiliului European, fie la o întrunire de partid sau de guvern. După cum a afirmat chiar ea, mândră de comportamentul ei: „Am jignit în nenumărate prilejuri".

Thatcher și-a clădit cariera politică pe convingeri simple, dar solide. Nu avea timp pentru politici care să pună accent pe adeziune sau pe compromis. După cum credea ea, chiar acestea creaseră probleme Marii Britanii: guvernele, chiar și cele conduse de conservatori, făcuseră prea multe concesii unor organisme ce nu fuseseră alese prin vot, precum sindicatele. Așa cum a afirmat la un moment dat: „Profeții din Vechiul Testament nu au spus: «Fraților, vreau consens.» Ei au spus: «Aceasta este credința mea. Iată ce cred eu cu patimă»". În 1979, pe parcursul primei ei campanii electorale desfășurate în calitate de lider al Partidului Conservator, a declarat unui ziar că, dacă avea să fie vreodată aleasă în funcție, nu își dorea un cabinet pragmatic sau de consens: „Trebuie să fie un guvern bazat pe convingeri".

„Nu era o femeie a ideilor", a afirmat unul dintre cei mai apropiați consilieri ai ei, „ci o femeie a convingerilor, iar convingerile sunt mai bune decât ideile." Nu a fost niciodată o mare cititoare și nu acorda cine știe ce atenție grupurilor de analiză politică; se baza mai mult pe experiență, pe cunoștințele ei și părerile câtorva colegi de în-

credere. Punea la mare preț calități precum cumpătarea, munca asiduă, încrederea în propriile puteri și era foarte patriotă. Când a luat prânzul cu istoricul Andrew Roberts, după ce a fost forțată să se pensioneze, un chelner a făcut greșeala să o întrebe dacă voia muștar englezesc sau franțuzesc. „Englezesc!" a țipat ea, de parcă ar fi putut încăpea urmă de îndoială.

În opinia ei, în tinerețe asistase la eforturile socialismului de a distruge treptat inițiativele unui popor odinioară mândru. Puterea statului crescuse în detrimentul individului. Mai multe guverne interveniseră succesiv în economie, cheltuiseră în mod nesăbuit și acumulaseră obligații fiscale, pe seama clasei de mijloc care trudea din greu. Dat fiind mediul social din care provenea, Thatcher înțelegea din instinct resentimentele anumitor grupuri de cetățeni, precum micii antreprenori, liber-profesioniștii și pensionarii, care simțeau că Partidul Conservator, sub influența unor politicieni moderați precum Harold Macmillan, îi abandonase și că laburiștii aveau să fie întotdeauna dușmanii lor. După cum a spus cu mândrie despre ea însăși în 1975, când candida pentru șefia Partidului Conservator: „Mi-am format toate ideile [despre Marea Britanie] până să împlinesc 17–18 ani". Sfârșitul anilor 1960 și începutul anilor 1970 nu fuseseră o perioadă prea ușoară pentru Marea Britanie, iar Thatcher, asemenea altor membri din aripa dreaptă a Partidului Conservator, s-a temut că țara se afla în pragul colapsului economic. Totuși, a afirmat un om de afaceri care a discutat pe îndelete cu ea în 1976, dincolo de convingerea că situația de atunci era rușinoasă și că trebuiau luate măsuri, Thatcher nu avea nicio soluție politică limpede.

Norocul și timpul au fost de partea ei. Faptul că era una dintre puținele femei din Camera Comunelor era adesea un dezavantaj, dar Thatcher a fost alegerea evi-

dentă când prim-ministrul de la acea vreme, Heath, a căutat o femeie pe care să o includă în guvernul său. De asemenea, a beneficiat și de pe urma nenumăratelor motive de nemulțumire ale conservatorilor față de Heath, care, în opinia lor, dăduse dovadă de slăbiciune la negocierile cu sindicatele, mai ales cu minerii militanți — motiv pentru care conservatorii au pierdut alegerile generale din 1974 în fața laburiștilor. În cadrul partidului se forma un grup radical alcătuit din membri favorabili pieței libere și îngrădirii puterii exercitate de guvern asupra societății. Thatcher era atrasă de ideile lor. Keith Joseph, cel mai de seamă reprezentant al grupului, a evitat lupta cu Heath pentru conducerea partidului, ceea ce i-a lăsat cale deschisă lui Thatcher. A ajutat-o și comportamentul lui Heath, care a refuzat o retragere liniștită din fruntea partidului, gest care a afectat șansele oricărui posibil succesor moderat. În 1975, Thatcher a ajuns în fruntea Partidului Conservator.

Până la acel moment își desăvârșise trăsăturile sale distinctive: acea „cască" fină de păr blond, costumele și rochiile simple, bine croite, șiragul de perle și poșeta amenințătoare. Un producător de televiziune o învățase să-și coboare tonul ca să nu aibă o voce chiar atât de stridentă. O mulțime de bărbați, cu funcții foarte diferite — jurnaliști înverșunați, miniștri de rang inferior din guvernul ei sau adversari politici —, o considerau chiar sexy. După cum a remarcat președintele francez François Mitterand, „avea ochii lui Caligula și gura lui Marilyn Monroe". În plus, accepta și sfaturi pentru a-și îmbunătăți discursurile, căci avea tendința de a vorbi mult pe lângă subiect, așa că a devenit o maestră a declarațiilor succinte. A învățat chiar pe de rost câteva glume spontane, ceea ce constituie o provocare pentru cineva lipsit de simțul umorului. Personalul său a ajuns să se teamă de expresiile

ei nevinovate cu dublu înțeles: bunăoară, când i-a spus unui tânăr ucenic „N-am văzut niciodată o sculă atât de mare!" sau când a refuzat să tragă cu tunul de câmp, spunând „N-o să mă zguduie prea tare?".

Norocul a dat din nou peste Thatcher pe parcursul tumultoasei perioade denumite Winter of Discontent, iarna 1978–1979. O serie de greve din sectorul public, dintre care unele violente, i-au convins pe numeroși alegători că sosise momentul ca sindicatele să fie aduse sub ascultare. Partidul Laburist nu era capabil de așa ceva. În schimb, Margaret Thatcher, o forță proaspătă în politică, promitea un nou început. La alegerile generale din 1979, conservatorii au câștigat 339 de locuri în parlament, pe când laburiștii au obținut 269 de mandate. Stând în fața reședinței din Downing Street 10, Thatcher a făcut referire la o rugăciune pe care o învățase cu atenție pe de rost, special pentru acel moment: „Să aducem armonie acolo unde este dezacord". Ironia, la fel ca umorul, nu îi stătea în caracter.

Primii ani de mandat nu au fost o perioadă ușoară. Cert este că opoziția era profund dezbinată, iar în 1981 un grup disident s-a separat de Partidul Laburist, formând Partidul Social-Democrat. Cu toate acestea, sindicatele încă amenințau guvernul, situația economică se înrăutățea și nici măcar colegii ei de partid nu știau ce să mai creadă despre ea. Un grup format din conservatori influenți, printre care și câțiva membri ai guvernului, se opunea cu înverșunare planurilor lui Thatcher de reducere semnificativă a cheltuielilor publice. Împotrivirea lor — ea i-a poreclit cu dispreț *the wets* — i-a întărit și mai mult hotărârea. Era convinsă că ea știa ce era bine pentru Marea Britanie și nu avea nici cea mai vagă intenție de a se abate de la drumul ei. „Te întorci dacă vrei", a spus ea cu un calm desăvârșit cu prilejul conferinței de

partid din vara lui 1980. „Doamna nu este adepta întoarcerii." Membrii de rând ai partidului adorau atitudinea ei, însă în țară, popularitatea lui Thatcher a scăzut puternic, căci rata șomajului creștea în continuare cu repeziciune — în 1981, 1 milion de oameni nu aveau locuri de muncă —, iar firmele se închideau. Potrivit unui sondaj de opinie efectuat la sfârșitul anului, doar 23% dintre cei chestionați erau de părere că activitatea lui Thatcher în fruntea guvernului era pozitivă.

Iarăși norocul — de această dată sub forma unui război, undeva departe de țărmurile britanice — a salvat-o și i-a asigurat un nou mandat, cu o majoritate liniștitoare. La începutul lui aprilie 1982, junta argentiniană a invadat insulele Falkland, un arhipelag revendicat vreme îndelungată de către Argentina. Generalii porniseră de la premisa că Marea Britanie, mai ales acum, când era condusă de un prim-ministru de sex feminin, nu va reacționa. Thatcher s-a hotărât din primul moment, iar de atunci a rămas de neclintit în decizia ei: Marea Britanie avea să recupereze insulele. Într-un interviu televizat în care s-a discutat despre soarta trupelor britanice, detașate în pripă de cealaltă parte a Atlanticului, în cazul unui eșec militar, Thatcher a răspuns: „Eșec? Nu există această posibilitate". De fapt, această posibilitate chiar exista și, din nou, norocul a jucat un rol important. Conducătorii argentinieni erau slabi, dezbinați și, în cazul liderului juntei, generalul Galtieri, de cele mai multe ori beți. Soldații lor nu se așteptau să pornească la luptă și erau prost echipați. O parte dintre obuzele ce au lovit navele britanice nu au explodat. Thatcher și-a păstrat calmul și hotărârea și a arătat cât se putea de clar că nu încheia niciun tratat de pace până când Argentina nu înapoia insulele Marii Britanii. Până la sfârșitul războiului, odată cu victoria britanicilor, obținută pe 14 iunie 1982, cota de în-

credere în Thatcher atinsese 51%, mai mult decât dublu față de procentajul înregistrat cu 6 luni în urmă.

Pentru Thatcher, războiul din insulele Falkland[9] a rămas cel mai important moment din cariera sa și un punct de cotitură în istoria britanică modernă. Disputa îndelungată și prelungită dintre Marea Britanie și Argentina privind posesia insulelor escaladase brusc odată cu invazia. Deși foarte mulți dintre consilierii săi o avertizaseră pe Thatcher că lansarea unui contraatac pe o distanță atât de mare era imposibilă, prim-ministrul i-a contrazis. A pus un pariu incredibil, dar a câștigat războiul și a obținut succesul politic. Conservatorii care îi puseseră la îndoială calitățile au fost reduși la tăcere și chiar și rivalii ei au rămas impresionați. Pentru opinia publică, a devenit „Maggie a noastră", dovadă că Marea Britanie conta încă pe scena internațională și că era periculos să tragi „leul" de coadă. Așa cum le-a spus membrilor partidului care o urmaseră cu loialitate cu prilejul unui discurs ținut cu ocazia Concursului hipic de la Cheltenham, victoria repurtată împotriva Argentinei putea duce la renașterea națiunii britanice: „Am încetat să mai fim o națiune care bate în retragere. În schimb, ne-am regăsit încrederea în noi înșine — născută din bătăliile economice purtate acasă și testată și confirmată la 12 000 de kilometri depărtare de casă". În funcție de Războiul Malvinelor, Thatcher și-a evaluat propriile acțiuni și strategii politice, dar și pe cele ale altora, și nu i-a iertat niciodată pe cei care nu au susținut-o atunci. Iar victoria obținută a transformat-o într-un politician aproape imbatabil — cel puțin așa părea. Alan Clark, fermecătorul ateu care i-a fost unul dintre cei mai mari admiratori, i-a mărturisit la scurt timp după încheierea războiului unui colaborator apropriat: „Prim-ministrul are acum deplină libertate de acțiune". Și, a continuat el, „niciun alt lider nu s-a

mai bucurat de o asemenea libertate de la Churchill încoace, și nici măcar pentru acesta din urmă nu a durat multă vreme". În anul următor, conservatorii au fost reales cu o majoritate parlamentară chiar mai mare.

Încrederea ei în sine era acum de nezdruncinat. Războiul demonstrase, sau cel puțin aceasta era concluzia lui Thatcher, că cele mai mari succese apăreau când acționa pe cont propriu și își asculta instinctul. Tendința ei, și așa pronunțată, de automulțumire atingea cote maxime. Orice victorie, a spus un ministru, „îi întărește convingerea că are dreptate în orice privință". Thatcher le ținea prelegeri membrilor guvernului ei, mult mai des decât își asculta miniștrii. Obișnuia să le prezinte politici asupra cărora deja se decisese, cerându-le doar aprobarea. A remaniat cabinetul, păstrându-i în guvern doar pe miniștrii docili. De obicei, după cum spuneau membrii rasei Borg din *Star Trek*, împotrivirea era zadarnică. „Trebuie să învinge", i-a spus ea la un moment dat lui Nigel Lawson, ministrul de finanțe. Toți cei care nu erau de acord cu ea aveau mari șanse să fie etichetați ca *wets* sau, un epitet și mai amenințător, „trădători". Porecla ei, rostită pe ascuns, era *Attila the Hen*[10].

Până la momentul organizării următoarelor alegeri, au existat semnale că entuziasmul opiniei publice față de doamna Thatcher și chiar față de thatcherism începea să scadă. Așa cum arăta un sondaj de opinie, oamenii o considerau „aspră" și „nepăsătoare", iar sub conducerea ei, guvernul părea a fi în derivă. Aceasta a îndârjit-o și mai mult să-și continue mărețul plan de a reorganiza societatea britanică sau, așa cum își intitula unul dintre capitolele memoriilor sale, „Readucerea ordinii în lume". În 1987, a câștigat din nou (deși partidul ei a pierdut 21 de mandate în Parlament) și s-a pus pe treabă cu o forță și hotărâre proaspete, convinsă fiind că politica ei era cea

corectă. Unul dintre obiective era educația, căci de mult simțea că acest domeniu se afla sub dominația sindicatelor de stânga ale profesorilor, favorabile planurilor de învățământ fără conținut și în mare parte inutile. În opinia ei, istoria trebuia să studieze faptele, nu anumite tendințe, și trebuia să se concentreze asupra Marii Britanii, nu asupra celorlalte state ale lumii. A acționat în așa fel încât să scoată școlile publice de sub influența sindicatelor și a politicienilor din provincie, două grupuri în care, după părerea ei, nu te puteai încrede.

Și mai ambițioasă a fost decizia de a-și însuși guvernarea regională, reducând puterea consiliilor locale și aducându-le și mai mult sub ascultarea centrului. Astfel, avea de gând să le țină în frâu cheltuielile — căci le considera risipitoare —, să le crească oarecum eficiența și să anihileze centrii de putere care contestau autoritatea Westminster-ului. Unul dintre instrumentele-cheie la care intenționa să recurgă era o nouă formă de taxă locală: în locul taxelor impuse pe valoarea imobilelor — *rates*, așa cum erau cunoscute în Marea Britanie —, toți adulții urmau să plătească o taxă fixă, pe motiv că toată lumea beneficia în mod egal de serviciile publice locale. Guvernul a denumit-o *community charge* (impozit comunitar); cetățenii i-au spus *poll tax* („capitație"), după numele impozitelor percepute de regi în trecut, de regulă, impopulare.

Thatcher agrea acest proiect cu mult timp înaintea alegerilor generale din 1987. Din punctul ei de vedere, noul impozit avea două mari avantaje: era simplu și avea să fie pe placul multor proprietari de imobile conservatori care se plângeau amarnic ori de câte ori creșterea valorii caselor lor provoca și o explozie a ratei impozitului. Primministrul credea că în circumscripțiile electorale unde existau șanse reduse de reușită — în Scoția, de exemplu,

unde conservatorii nu erau populari — o astfel de măsură, care impunea un impozit unitar, avea să fie bine primită și să aducă guvernului mai multe voturi. Privind retrospectiv, se prea poate ca guvernul Thatcher să fi ieșit cu bine după impunerea impozitului pe cap de locuitor dacă ar fi ales să-l introducă treptat, pe parcursul câtorva ani, și dacă ar fi inclus diverse praguri de impozitare, astfel încât cei înstăriți să plătească sume mai mari decât cei săraci. Thatcher nu era dispusă la acțiuni prudente. Cu prilejul Conferinței Partidului Conservator din 1987, entuziasmul pentru introducerea impozitului unitar a atins cote maxime și existau presiuni să fie aplicat cât mai curând posibil. Thatcher, căreia mereu îi plăcuseră gesturile mărețe și impresionante, a fost de acord.

Criticile și opoziția la adresa guvernului s-au intensificat. Colectarea impozitului pe cap de locuitor avea să fie o operațiune costisitoare. Era regresiv și nedrept, pentru că arunca o grea povară pe umerii celor săraci. Heath, care nu o iertase niciodată pe Thatcher că îl alungase de la conducerea partidului, a întrebat-o public: „Oare trebuie să schimbăm filosofia după care s-a ghidat partidul nostru în ultimul secol?" Membrii partidului erau neliniștiți. Mai multe studii efectuate din 1988 până la începutul anilor 1990 au arătat că, pentru foarte mulți proprietari, inclusiv pentru simpatizanții conservatorilor din circumscripții-cheie, noua taxă avea să fie mai mare decât vechiul impozit pe locuință. În Scoția, unde impozitul pe cap de locuitor a fost introdus devreme, popularitatea conservatorilor a avut repede de suferit — iar partidul nu și-a revenit nici până în prezent. În 1990, introducerea impozitului pe cap de locuitor în Anglia și Țara Galilor a declanșat proteste de amploare. Doar în Anglia, circa 17 milioane de persoane au refuzat să achite taxa, iar la Londra o demonstrație în masă a rămas în memoria co-

lectivă a locuitorilor drept una dintre cele mai înspăimântătoare manifestări de violență a civililor.

Thatcher a refuzat să dea înapoi, chiar dacă sondajele de opinie din 1989 arătau că devenise cel mai nepopular prim-ministru britanic din momentul apariției metodelor de măsurare a opiniei cetățenilor, în 1939, până atunci. Faptul că lupta în numele unor principii, că vădea calități de lider și că era dură — toate acestea îi aduseseră numai beneficii în trecut. Și reușise să îndepărteze din jurul ei aproape toate persoanele care ar fi îndrăznit să-i spună că făcea o greșeală colosală, pentru o chestiune nesemnificativă. În cele din urmă, tocmai ministrul ei de externe, Sir Geoffrey Howe, care avusese multe de îndurat și fusese de multe ori luat peste picior, a înrăutățit situația până într-un punct critic, prezentându-și demisia. În scrisoarea sa de demisie, Sir Howe a insistat asupra relației proaste și neproductive dintre Thatcher și Consiliul European, dar cuvintele rostite în discursul adresat Camerei Comunelor, despre „imaginea de coșmar" a lui Thatcher față de Comunitatea Europeană, și-au găsit ecou printre membrii Partidului Conservator, tot mai disperați să evite dezastrul iminent. Prim-ministrul, a afirmat Sir Howe, nu asculta de nimeni și, prin maniera ei adesea improvizată de a aborda problemele de stat importante, expunea unui risc însăși națiunea. În noiembrie 1990, Margaret Thatcher a fost înlăturată de la putere, fiind obligată să demisioneze deoarece colegii de partid nu și-o mai doreau ca lider. Într-un interviu acordat revistei *Vanity Fair* un an mai târziu, ea a insistat asupra ideii că nu fusese niciodată înfrântă la alegerile generale, printr-o moțiune de încredere sau de către popor. S-a comparat cu un ciob de sticlă. După cum a afirmat unul dintre membrii staffului ei: „Nu a mai avut nicio zi fericită după ce a fost alungată din funcție". Totuși, nu a

dat niciodată vreun semn că ar fi înțeles rolul pe care l-a jucat în propria ei decădere.

Wilson și Thatcher au fost conducători aleși prin vot și deși uneori prerogativele lor erau foarte extinse, puterea lor a fost limitată ca durată și supusă valorilor și instituțiilor democrației constituționale. În secolul XX au trăit și dictatori care au deținut puterea pe viață, cu privilegii vaste. Cu excepția lui Atatürk, fondatorul Turciei moderne, cu greu putem numi câteva persoane care și-au impus singuri anumite limite sau care au acceptat că ar fi putut greși. În secolul XX (și poate și în secolul XXI) ideologiile au acaparat mințile și sufletele adepților lor. Pentru cei care au crezut în marxism, fascism și naționalism etnic, aceste ideologii constituiau unicul adevăr. Fiecare dintre ele cereau sacrificii în numele triumfului și erau mult mai importante și mai durabile decât indivizii. Având la bază combinația dintre aceste ideologii și industrializare, știință, tehnologie și mass-media, ororile secolului XX au dus la apariția unor noi societăți, la manipularea oamenilor și la îndepărtarea indivizilor, categoriilor sociale și etniilor care le stăteau în cale. Grozăviile nu s-au întâmplat de la sine; era nevoie ca un om sau o mână de oameni să le pună în mișcare. Așa că ne întoarcem din nou la rolul de lider al individului.

Să ne gândim la cazul Chinei, de exemplu. Dacă în 1949, la momentul câștigării războiului civil de către comuniști, care au preluat astfel și controlul asupra Chinei, liderul Partidului Comunist ar fi fost Deng Xiaoping, și nu Mao Zedong, acesta ar fi înființat în mod cert statul cu partid unic. Totuși, este puțin probabil ca prețul plătit de chinezi în anii următori — reformele agrare introduse în grabă de Mao și colectivizarea forțată, procese pe parcursul cărora milioane de oameni au fost uciși în mod intenționat sau au murit de foame; Marele Salt Înainte,

care a distrus o bună parte a economiei Chinei; sau frenezia nebunească și distrugătoare a Revoluției Culturale — să fi fost același. Când Xiaoping a preluat puterea, după moartea lui Mao, a redus rolul statului în economie, a introdus reforme și a demarat marile prefaceri prin care a transformat China în mod pașnic.

Asemenea lui Wilson și Thatcher, Stalin și Hitler au elaborat teorii despre viitorul societății în care trăiau, dar au avut și ambiția, și hotărârea de a le pune în practică. Și ei au avut noroc și au fost favorizați de împrejurări. Hitler a supraviețuit Primului Război Mondial, deși a fost rănit în tranșeele germane. Stalin a scăpat de execuție în timpul Rusiei țariste și a supraviețuit Războiul Civil rus. Cariera lui Hitler s-ar fi putut încheia în 1924, odată cu puciul său eșuat de la München, eveniment ce l-ar fi putut transforma mai degrabă în infractor decât în erou. Probabil că și cariera lui Stalin s-ar fi putut sfârși în aceeași perioadă, dacă membrii de rang înalt ai Partidului Bolșevic de atunci ar fi fost pe deplin conștienți de afirmațiile lui Lenin despre acesta în una dintre ultimele sale scrisori: „Nu sunt convins că [Stalin] va reuși să folosească întotdeauna puterea cu suficientă grijă". Mai mult decât atât, Lenin i-a îndemnat pe liderii partidului să se descotorosească de Stalin și să pună în locul lui o persoană „mai tolerantă". Stalin s-a asigurat însă că aceste păreri nu aveau să ajungă publice.

Ascensiunea lui Hitler la putere a avut loc într-o perioadă când Germania trecea prin vremuri tulburi — o țară cu încrederea în sine zguduită din cauza pierderilor suferite în Primul Război Mondial, cu o societate dezbinată între curentele politice de stânga și de dreapta și între adepții Republicii de la Weimar și contestatarii ei. Totuși, dacă nu ar fi izbucnit Marea Criză Economică, un eveniment care a afectat deosebit de grav Germania și

a convins o mare parte a populației că țara avea nevoie de măsuri radicale și de un conducător hotărât și puternic, probabil că Hitler nu ar fi obținut niciodată puterea. Șansa lui Stalin s-a ivit în toamna lui 1917, odată cu prăbușirea vechiului regim din Rusia, în timpul Primului Război Mondial, și cu preluarea puterii de către bolșevici (care, ulterior, aveau să își spună comuniști). Dintr-odată, un revoluționar puțin cunoscut a pătruns în cercul restrâns aflat la conducerea unei mari țări. Când liderul partidului, Vladimir Lenin, a murit subit la vârsta de 54 de ani, între colegii săi au apărut certuri pe tema succesiunii, iar Stalin, cu multă răbdare, prin intrigi, a ieșit victorios.

Faptul că au reușit să-și consolideze cu succes puterea i-a făcut pe Hitler și Stalin din ce în ce mai surzi la critici și sugestii și le-a adâncit convingerea că vedeau mai clar decât oricine în ce direcție se îndrepta istoria și că erau infailibili. S-au înconjurat de partizani care îi adorau, oameni lingușitori, deloc dispuși să-și rișteviețile spunând ceva ce marele lor lider nu agrea sau nu dorea să audă. „Un lucru este sigur", a recunoscut Albert Speer, arhitectul preferat al lui Hitler, după război, „toți subalternii săi, care au lucrat îndeaproape cu el o bună bucată de timp, erau absolut dependenți de el și i se supuneau fără să crâcnească." Pe parcursul epurărilor din anii 1930, foarte mulți dintre colaboratorii apropiați ai lui Stalin și-au pierdut rude; niciunul dintre ei nu a cutezat să protesteze. Pentru a-și demonstra atașamentul față de conducătorul său, Viaceslav Molotov a divorțat de soția sa evreică. Ulterior, aceasta a fost arestată și probabil că a supraviețuit doar pentru că Stalin a murit. (După aceea, cei doi s-au recăsătorit.)

Amândoi au insistat să-și ducă la îndeplinire scopurile, chiar și în momentele în care consecințele dezastruoase

ale politicii lor erau evidente. Spre deosebire de Wilson și de Thatcher însă, Hitler și Stalin nu-și doreau doar să transforme sau să schimbe societatea; ei credeau că puteau schimba însăși omenirea. Erau gata să sacrifice vieți, oricâte ar fi considerat necesar, în numele ideilor lor. Milioane de oameni au murit în timp ce Hitler purta războaie împotriva unui număr tot mai mare de inamici pentru a-și îndeplini visul: supremația rasei germane în lume. Și milioane de oameni au murit pe parcursul încercării lui Stalin de a crea societatea socialistă perfectă. Așa cum a spus la un moment dat și Stalin, în timpul asediului asupra unui oraș important, în războiul civil dintre bolșevici și adversarii lor, la începutul anilor 1920: avea să sacrifice 49% dintre locuitori, dacă pe ceilalți 51% îi putea salva, „cu alte cuvinte, va salva revoluția". Amândoi au preferat să nu vadă cu ochii lor consecințele planurilor elaborate de ei pentru propriile popoare, cu atât mai mult pentru restul lumii. Stalin nu a călătorit în regiunile afectate de foamete din Uniunea Sovietică în anii 1930, iar Hitler a refuzat să viziteze orașele germane bombardate de Aliați în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.

Vreau să analizez în mod special decizia lui Hitler de a porni la război — ceea ce a dus la distrugerea țării sale și a unei bune părți a restului lumii — și decizia lui Stalin de a declanșa procesul de colectivizare forțată și Marea Teroare din anii 1930, fenomene ce au devastat puternic economia și societatea sovietică, slăbind foarte tare țara în fața pericolului tot mai amenințător reprezentat de Germania și Japonia. Dacă nu ar fi existat Hitler, Germania ar fi putut fi condusă de un guvern naționalist conservator, care dorea să reafirme puterea și statutul țării sale, inclusiv prin revizuirea Tratatului de la Versailles, obiective ușor de atins și prin mijloace pașnice, nu doar

prin război. Chiar și liderii naziști, asemenea lui Hermann Goering ori Heinrich Himmler, ar fi putut încerca atingerea acestor scopuri pe cale pașnică sau s-ar fi mulțumit cu victorii parțiale. În Uniunea Sovietică, un lider comunist cu un caracter diferit de-al lui Stalin ar fi putut continua Noua Politică Economică a lui Lenin, favorabilă unui capitalism limitat și evoluției treptate și lente către socialism. Nici Hitler, nici Stalin nu erau pregătiți pentru asemenea compromisuri.

Trecutul, convingerile și personalitățile lor sunt, prin urmare, elemente esențiale pentru a înțelege istoria acelei perioade. Din anumite puncte de vedere, primii lor ani de viață au urmat o traiectorie asemănătoare, dar există și deosebiri la fel de mari. Și Hitler, și Stalin au avut o copilărie nefericită și tați autoritari; ambii au fost mai apropiați de mamele lor. Stalin consuma carne și bea alcool cu moderație, Hitler era vegetarian, nu fuma și bea foarte puțin alcool. Stalin întreținea relații intime cu femeile; relațiile sexuale ale lui Hitler, chiar și cu amanta sa, Eva Braun, au rămas întotdeauna un mister. Amândoi erau niște intruși în lumile de care își doreau să aparțină: Stalin provenea din Georgia și a vorbit întotdeauna rusa cu accent georgian, în timp ce Hitler era un austriac care își dorea cu ardoare să facă parte din Germania. Amândoi au fost, cel puțin în primă fază, stingheri pe plan social, chiar grosolani. Așa cum a afirmat un membru din lumea bună germană în anii 1920, Hitler arăta și se comporta ca un ospătar-șef; lui Stalin îi plăcea să înjure ca un țăran. Amândoi puteau fi extrem de obraznici, dar la fel de fermecători când își doreau. Ochii lor — albaștri și mari ai lui Hitler și de culoarea chihlimbarului, asemănători celor de tigru, după cum spuneau unii, ai lui Stalin — aveau o forță irezistibilă. Lui Hitler îi plăcea la nebunie să fie stăpân pe scenă, chiar și în cadrul

evenimentelor sociale, păşind ţanţoş, ţinând monologuri, vorbind din ce în ce mai tare şi ajungând aproape să ţipe, când era pasionat de un subiect. Stalin era un orator slab şi prefera să se aşeze liniştit într-un colţ, îmbrăcat simplu, aparent prea modest pentru a se impune în faţa celorlalţi. În schimb, avea o capacitate extraordinară de efort, în timp ce Hitler era leneş şi lucra în grabă.

Cei doi lideri au fost modelaţi şi motivaţi de impulsuri asemănătoare — dorinţa de a domina, răzbunarea sau ura —, dar de idei relativ diferite. Hitler, un tânăr pierde-vară, fără rost, care trăia la Viena înainte de Primul Război Mondial, descoperise şi preluase ideile rasiste şi darwinismul social la modă în Europa în acea perioadă. Credinţa că specia umană putea fi împărţită în diverse categorii de calitate diferită şi că natura condamna rasele sau naţiunile să se lupte veşnic unele cu celelalte pentru supravieţuire s-a transformat într-o convingere adânc înrădăcinată. În opinia lui Hitler, rasa germană se afla în vârful piramidei evoluţioniste, aşadar trebuia să-şi impună voinţa în faţa popoarelor mai slabe. După cum a afirmat şi în cadrul unui discurs ţinut la Universitatea din Erlangen în 1930, germanii erau mai îndreptăţiţi decât orice alt popor să lupte pentru stăpânirea lumii. Nu s-a abătut niciodată de la acest ţel şi de la naţionalismul său german, pătimaş.

Viziunea lui Stalin provenea din altă sursă: ideile socialiste, mai ales cele ale lui Marx, care atribuia capitalismului toate bolile societăţii omeneşti. Stalin nu s-a îndoit niciodată de faptul că socialismul — definit în moduri diverse, dar păstrând întotdeauna două trăsături: proprietatea comună şi desfiinţarea claselor sociale — avea să creeze nu doar o societate nouă, mai bună, ci şi o nouă natură umană. Şi mai credea că istoria avansa în mod inevitabil în acea direcţie, înspre acea Utopie. Odată ce

mediul se schimba, ființele umane urmau să devină femei și bărbați socialiști, dornici să gândească, să simtă și să lucreze împreună. Dacă era nevoie, dușmanii socialismului sau cei care refuzau schimbarea — membrii clasei superioare și de mijloc sau țăranii atrași de vechile idei și valori dăunătoare — trebuiau eliminați. În opinia lui Hitler, caracteristicile raselor umane nu puteau fi schimbate niciodată; totuși, rasele puteau fi purificate și îmbunătățite printr-un proces de selecție, inclusiv prin eliminarea indivizilor inapți și a celor inferiori. Fiecare om urma să îmbrățișeze ideile lui călăuzitoare încă din prima parte a vieții și să nu se dezică de la credința că ele explicau și justificau orice.

Chiar dacă amândoi aveau o influență hotărâtoare asupra partidelor lor și, prin acestea, asupra instituțiilor statului, intenția lor era să controleze pe deplin societatea. Foloseau vechile și deja verificatele metode ale dictatorilor dinaintea lor — cenzura, represiunea și violența —, dar la o dimensiune uriașă, industrializată. Teroarea iacobină din timpul Revoluției Franceze durase mai puțin de un an, perioadă în care au fost ucise circa 42 000 de persoane, în schimb, războiul comuniștilor împotriva poporului sovietic s-a întins de la Revoluția Rusă până la moartea lui Stalin, în 1953. Pe parcursul Marii Terori, între 1934 și 1940, au fost împușcate aproximativ 1 milion de persoane. Milioane de oameni au fost arestați ori trimiși în lagărele de muncă forțată — în gulag — de unde mulți nu s-au mai întors niciodată. Deși este imposibil să aflăm cifrele exacte, potrivit lui Robert Conquest, cel mai de seamă istoric specializat în studierea Marii Terori, în acea perioadă au murit 10 milioane de oameni. Între 1933 și 1939, naziștii au omorât 10 000 de cetățeni germani; ulterior, războiul i-a dat ocazia lui Hitler de a uci-

de la scară mult mai mare pe întregul continent european.

Dictatorii din secolul XX — iar printre aceștia nu se numără doar Hitler și Stalin, ci și numeroși imitatori, de la Mao, în China, până la Enver Hoxha, în mica Albanie — s-au bazat, la rândul lor, pe tehnicile moderne de marketing, persuasiune și dezinformare în masă. În 1940, când Germania nazistă și Uniunea Sovietică s-au aflat pentru o scurtă perioadă de timp în aceeași tabără, mulțumită pactului de neagresiune semnat în 1939, un interpret sovietic a fost trimis să lucreze la Berlin. A găsit aici un oraș ce îi amintea mult de atmosfera din patria lui: „Aceeași idolatrizare a «liderului», aceleași mitinguri și parade ale maselor... O arhitectură foarte asemănătoare, ostentativă, teme eroice zugrăvite în artă, foarte asemănătoare realismului nostru socialist... O spălare a creierului ideologică de proporții uriașe". Ambele regimuri erau ostile creștinismului, dar se inspirau fără opreliști din iconografia creștină pentru a-și ridica liderii la nivelul unor personalități mesianice, care duceau o viață austeră, munceau din greu, nepăsători la propriile nevoi, pentru binele poporului lor și puteau face miracole.

Și Hitler, și Stalin au îngăduit apariția cultului propriei personalități și s-au hrănit cu acesta. Potrivit lui Ian Kershaw, principalul biograf al lui Hitler, dictatorul german trăia exclusiv pentru politică; interpretarea rolului de mare lider — Führerul — în fața asistenței căzute în admirație l-a ajutat să-și creeze o imagine de sine și a devenit esența sa. Stalin părea mai puțin dispus să fie subiectul adorării poporului rus, cel puțin pe parcursul primilor ani la putere, cu toate că Molotov, colaboratorul său apropiat, era de părere că, odată cu trecerea timpului, dictatorului georgian a ajuns să-i placă chiar prea mult să fie adulat. Stalin a justificat cultul personalității din per-

spectivă marxistă: partidul era avangarda revoluției pentru că deținea monopolul asupra adevărului, dar în clipele de criză, puterea trebuie concentrată într-un singur loc sau în mâinile unei singure persoane.

Totuși, este o greșeală să considerăm populația germană sau pe cea sovietică niște mase inerte, mânate în diverse direcții de propagandiști abili de la vârful statului. În ambele țări, cultul personalității oglindea sentimentele reale și dorința locuitorilor de a avea în fruntea lor un lider puternic, decisiv, capabil să reașeze lucrurile în ordine. La fel ca mulți alți europeni, germanii și sovieticii asistaseră la dezintegrarea societății în care trăiau. Primul Război Mondial, revoluția, conflictele sociale violente — iar în cazul Rusiei, războiul civil istovitor și prăbușirea economică și socială —, toate aceste fenomene îi lăsaseră pe oameni la voia întâmplării. Dispariția subită a unor instituții vechi, aparent solide, monarhii și republici în egală măsură, a dus la apariția unei lumi noi, caracterizată de confuzie și tulburări. Milioane de nemți și de sovietici erau pregătiți din punct de vedere psihologic să accepte o conducere puternică, chiar dictatorială. Tocmai pentru că nu erau niște lideri convenționali, cu soluții învechite și ineficiente, Hitler și Stalin ofereau liniște, însuflețire și promisiunea unui nou început. Adepții lor îi adorau necondiționat, asemenea copiilor care își urmează părinții. Unul dintre cei mai apropiați tovarăși de partid ai lui Stalin îi spunea acestuia „tată". Se pare că femeile din satul de munte Berchtesgaden, din Bavaria, unde locuia Hitler, mâncau nisipul pe care acesta călca. În 1953, oameni din întreaga Uniune Sovietică au plâns la moartea lui Stalin.

Definiția conducerii charismatice propuse de Max Weber, conform căreia liderul este important nu datorită funcției sale, ci datorită personalității sale, ne ajută să ex-

plicăm natura puterii deținute de cei doi. În special Hitler a înțeles acest lucru din instinct. Încă din anii 1920, el declara: „Avem nevoie de un dictator care să fie un geniu". În scrierile și discursurile lui regăsim o temă: modul cum fragmentarea societății i-a permis unei persoane ca el, „o personalitate superioară", să preia puterea. Dintotdeauna și-a dorit să fie numit Führer, nu cancelar ori președinte, întrucât cele două funcții făceau referire la un rol politic cu puteri limitate. Atât el, cât și Stalin au recurs la teroare, fără să se bazeze exclusiv doar pe această metodă de conducere; alături le-au stat nenumărați oameni gata să colaboreze cu ei din proprie inițiativă. Kershaw consemnează afirmația unui membru al Partidului Național-Socialist, care spunea că era datoria fiecărei persoane din Germania „să lucreze pentru Führer, în conformitate cu direcția pe care acesta și-o dorea". Nu trebuiau să aștepte un ordin, ci să-l anticipeze. Când Stalin a impus colectivizarea forțată în pofida opoziției populației rurale, grupuri de tineri comuniști înflăcărați din orașe și zonele urbane au dat năvală în sate, gata de orice gest, inclusiv să comită crime, pentru a-i face liderului lor pe plac.

Colectivizarea nu avea niciun sens din punct de vedere economic și a dăunat atât de tare agriculturii sovietice, încât nu și-a revenit nici până în zilele de astăzi. Totuși, în concepția lui Stalin și a celor care gândeau asemenea lui, era o decizie obligatorie pentru construirea noii societăți socialiste. Așa susținea teoria, iar teoria nu putea fi greșită. Dacă erai de altă părere, atunci însemna că puneai la îndoială chiar dreptul comuniștilor de a conduce Uniunea Sovietică. Caracteristicile proprii capitalismului ale Noii Politici Economice, ce a permis redresarea economiei sovietice din anii 1920 și i-a ajutat pe micii comercianți și pe agricultorii din zonele rurale, erau un

blestem pentru Stalin și apropiații lui, o retragere tactică din drumul către clădirea socialismului, o etapă ce ar fi putut amâna pe termen nedeterminat realizarea idealului comunist. În plus, speranțele înfăptuirii unei revoluții mondiale proletare se diminuaseră, motiv pentru care Uniunea Sovietică trebuia să acționeze pe cont propriu și să construiască socialismul într-o singură țară. Materia primă esențială — o clasă numeroasă de muncitori industriali — nu exista încă. Prin urmare, pentru ca teoria să se potrivească realității cu adevărat, Uniunea Sovietică trebuia să-și dezvolte industria, ceea ce necesita capital și forță de muncă. Zonele rurale puteau acoperi ambele nevoi, sub forma exporturilor de grâne și a mâinii de lucru, adică țăranii goniți de pe pământurile lor. Se pare că, în ceea ce privește procesul de colectivizare, Stalin a pornit de la premisa că astfel îndepărta și reorganiza o categorie socială care constituia un obstacol în calea comunismului, dar și că, acționând eficient, creștea în mod considerabil producția de alimente. Stalin era motivat și de teama că statele capitaliste ostile așteptau momentul potrivit pentru a învinge revoluția, fie prin subminarea ei din interior, fie invadând Uniunea Sovietică. Colectivizarea și industrializarea slujeau — cel puțin în mintea lui Stalin — un scop mai important: să întărească Uniunea Sovietică în fața nenumăraților ei dușmani.

În 1928, după ce și-a îngenuncheat oponenții din cadrul Partidului Comunist, Stalin a anunțat un plan de dezvoltare intensivă: primul Plan Cincinal. De bunăvoie sau forțați, țăranii aveau să renunțe la pământurile lor în favoarea gospodăriilor colective, devenind muncitori, ca și cum lucrau în fabrici, sau migrând către orașe. Avea un mare ghimpe împotriva țăranilor — mai ales împotriva celor mai prosperi dintre ei, culacii —, poate și pentru că provenea, la rândul său, din mediul rural. Toate averi-

le lor — de la animale până la utilaje — urmau să treacă în posesia statului, care mai apoi confisca întreaga producție agricolă. Din momentul în care s-a lansat în procesul de construcție a viitorului, Stalin nu s-a abătut nicio clipă de la drumul său, chiar dacă prețul plătit devenea tot mai scump. Oare adversarii săi politici, pe care îi înfrânsese, ar fi procedat la fel? Nu vom afla niciodată, dar este foarte posibil ca ei să fi dat înapoi. Niciunul dintre aceștia nu a avut ambiția lui Stalin. Lev Trotki a acceptat să fie înlăturat din partid și trimis în exil; Nikolai Buharin — considerat, la un moment dat, succesorul lui Lenin — a fost învins prin intrigi și a consimțit tacit când Stalin a preluat puterea.

Între 1928 și 1932, Stalin a impus cu forța revoluția în zonele rurale. Țăranii ai căror strămoși fuseseră șerbi cu doar două sau trei generații în urmă au renunțat în scris la pământurile lor și s-au trezit legați de noile gospodării colective. Foarte mulți dintre ei s-au opus, dar armele de care dispuneau nu se puteau compara cu cele ale statului. O mare parte dintre țărani au preferat să-și ardă recoltele și să-și ucidă vitele decât să le predea gospodăriilor colective. Potrivit estimărilor, au fost ucise circa 32 de milioane de vite dintr-un total de 70 de milioane, aproape două treimi din numărul total al oilor și caprelor și aproximativ jumătate dintre cai. În replică, Stalin a trimis membri de partid din orașe și soldați pentru a-și impune voința. De asemenea, a epurat din partid activiști mărunți din provincie, suspectați că simpatizau cu țăranii, și a recrutat alți membri de partid din orașe și municipii, care au sosit în zonele rurale motivați de proiectul comunist asupra viitorului și de credința de neclintit că duceau război împotriva unor dușmani reali. În fiecare regiune, completurile de judecată stabileau apartenența la pătura culacilor (de cele mai multe ori, criteriile pe baza

cărora se făcea această deosebire erau neînsemnate: de pildă, situațiile în care cineva avea în posesie o vacă). De regulă, adăugarea cuiva pe lista culacilor echivala cu o sentință la moarte. Circa 5 milioane de bărbați, femei și copii au fost trimiși în gulag, la muncă forțată. În total, au fost deportați 18 milioane de țărani și de „dușmani ai statului" din întreaga Uniune Sovietică.

Producția agricolă a scăzut dramatic, dar Stalin a insistat în continuare pentru respectarea cotelor de predare la grâu și la alte alimente. Era „imperativ să exportăm". În 1931, statul a confiscat semințele de grâu, astfel încât în anul următor nu a mai rămas nimic de semănat. Rapoartele trimise din toate provinciile consemnau că locuitorii mureau de foame. Până în 1932, foametea secerase peste un milion de vieți în Kazahstan. Ucraina, o regiune ce fusese întotdeauna grânarul Rusiei, datorită cernoziomului de aici, a fost la fel de puternic afectată. Acum satele ucrainene erau goale, cadavrele zăceau neîngropate în lumina zilei, copiii orfani cerșeau pe marginea drumului și circulau zvonuri despre cazuri de canibalism. Stalin, care se pare că a manifestat o ură deosebită pentru Ucraina, s-a convins singur că, indiferent de natura problemelor din țară, ele aveau la bază lipsa de loialitate a comuniștilor ucraineni, care colaborau cu țăranii pentru a-i sabota planul. S-a plâns că țăranii ucraineni muritori de foame îi deranjau pe ceilalți cu „văicărelile" lor. De asemenea, Stalin era convins că ei încercau să ajute Polonia, inamicul Uniunii Sovietice, slăbind zonele de graniță. Deci și aceștia erau trădători. (Toată viața sa, Stalin a avut obiceiul de a învinui puterile străine și agenții lor care sabotau țara din interior pentru tot ceea ce nu funcționa în Uniunea Sovietică.) În 1933, pentru moment, și-a potolit temerile legate de eventuale atacuri din partea statelor vecine, prin semnarea tratatelor de neagresiune

cu Polonia și Japonia. A căpătat astfel și mai multă putere pentru a îngenunchea complet țărănimea. Guvernul a declarat toate alimentele proprietatea statului. Oamenii erau împușcați dacă ridicau un cartof putred de pe câmp sau dacă scormoneau prin țărână după boabe de grâu.

Din câte se cunoaște până acum, Stalin nu și-a pus niciodată acțiunile sub semnul îndoielii. Dacă se poate imagina așa ceva, a devenit chiar mai dur și mai ursuz după ce a doua sa soție, pe care se pare că a iubit-o cu adevărat, și-a luat viața în toamna lui 1932, împușcându-se. Stalin a catalogat rapoartele referitoare la foamete drept „basme" și a pretins că oamenii care mureau de foame își pricinuiseră singuri această nenorocire pentru a discredita revoluția. În 1934, el a anunțat o victorie zdrobitoare. Unul dintre acoliții săi a declarat că Stalin realizase „cea mai măreață revoluție din istorie".

După ce și-a impus voința în zonele rurale, Stalin și-a întors atenția către acele instituții care încă mai exercitau un anumit grad de autonomie: însuși partidul, armata și organele de securitate ale statului (Comisariatul pentru Afaceri Interne al Poporului — NKVD). S-a folosit de asasinarea unui activist popular din Leningrad, așa cum era cunoscut Sankt-Petersburgul în acea perioadă, pentru a declanșa o serie de epurări împotriva a câteva mii, poate milioane, de trădători și sabotori aflați în inima statului, după cum susținea el. L-a instalat la șefia NKVD-ului pe Nikolai Ejov, un individ mărunt, devotat regimului bolșevic, sangvinar, care a demarat o serie de „investigații" asupra unui număr tot mai mare de funcționari ai statului și de membri ai societății. În 1936, comuniști de seamă — subalterni de încredere ai lui Lenin și personalități-cheie ale revoluției — au fost condamnați în cadrul câtorva procese politice, în baza unor acuzații absurde și neîntemeiate. S-a spus despre ei că au

fost dintotdeauna trădători și că au complotat cu scopul de a-l ucide pe Stalin. Până în 1937, acuzațiile au devenit și mai fantasmagorice și înspăimântătoare. Ejov a pretins că descoperise o conspirație vastă, în cadrul instituțiilor statului și în întreaga Uniune Sovietică. Scopul pretinșilor conspiratori era restaurarea capitalismului, motiv pentru care comiseseră deja acte de sabotaj, inclusiv, după cum s-a consemnat cu solemnitate, castrarea unor oi premiate.

Se pare că Stalin credea cu toată sinceritatea că revoluția era amenințată atât din interiorul, cât și din exteriorul țării. Poziția sa ideologică îl îndemna să gândească astfel, căci fără să-și pună vreo întrebare, accepta ideea că lupta dintre clasele sociale era inevitabilă și permanentă. Capitalismul și țările capitaliste erau menite, date fiind legile istoriei, să încerce distrugerea socialismului. „Nu este oare evident că, atât timp cât există această încercuire capitalistă, agenții puterilor străine vor trimite în interiorul țării noastre dușmani ascunși, spioni, diversioniști și asasini?" a întrebat el într-un discurs dramatic adresat Comitetului Central al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (PCUS). Așa că, beneficiind de ajutorul zelos al lui Ejov, a anunțat o politică „de eliminare fizică directă a contrarevoluției". Cu prilejul unui toast ținut cu ocazia celei de-a 20-a aniversări a Revoluției Bolșevice, Stalin a declarat: „Vom nimici fără milă pe oricine amenință unitatea statului socialist prin faptele sau gândurile sale — da, gândurile sale! Pentru distrugerea completă a tuturor dușmanilor, a lor și a neamurilor lor!"

Epurările ce au urmat nu i-au cruțat nici pe mai-marii partidului, nici pe cetățenii de rând: 98 de membri ai Comitetului Central ai PCUS, alcătuit din 139 de persoane, au fost împușcați, precum și sute de mii de cetățeni sovietici considerați membri fie ai clasei sociale

greșite, fie ai etniei greșite. Polonezi, ucraineni, culaci și urmași ai lor, oricine credea în vreo religie — toți erau acum dușmani ai revoluției. În cele din urmă, la fel a pățit și Ejov. Șefilor birourilor locale ale NKVD-ului li s-a cerut să impună cote pentru arestări și execuții. Dacă nu reușeau să propună suficiente nume, erau la rândul lor bănuiți de sabotaj și plăteau cu viața. Propriii vecini sau informatorii omniprezenți îi turnau pe cetățenii sovietici pentru diverse crime: pentru că spuneau un banc despre Stalin sau pentru că nu raportau altă persoană care făcuse un banc. Zeloasele cadre ale NKVD-ului au executat 386 000 de persoane doar până la sfârșitul lui 1938.

Conducerea forțelor armate a fost decimată. Mareșalul Mihail N. Tuhacevski, unul dintre marii strategi militari ai epocii sale, a fost acuzat că ar fi conspirat cu Germania hitleristă împotriva Uniunii Sovietice. A fost împușcat în 1937, împreună cu alți 7 generali cu funcții importante în Armata Roșie. În epurările ce au urmat, au fost arestați 34 000 de ofițeri. Două treimi dintre ei au murit, inclusiv 3 mareșali, 16 generali, 15 amirali și 264 de colonei. În 1938, Stalin i-a spus vesel comisarului său al apărării: „Klim[11], mai ai ceva locotenenți capabili să preia comanda diviziilor?" Mareșalul Gheorghi Jukov, cel mai important general al Uniunii Sovietice în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, a spus ulterior despre Stalin: „A distrus, a distrus eșalonul de top al armatei. Am intrat în război fără eșalonul de top al armatei. Nu mai aveam pe nimeni".

În timp ce Stalin distrugea agricultura și își omora sau aresta o bună parte a celor mai talentați și productivi compatrioți ai săi, inamicii Uniunii Sovietice căpătau din ce în ce mai multă putere. În Japonia, militariștii cu convingeri anticomuniste profunde cârmuiau țara, iar în 1939, în Orientul Îndepărtat, a avut loc un război scurt,

nedeclarat, între Japonia și Uniunea Sovietică. Conflictul s-a încheiat odată cu semnarea unui pact de neagresiune, dar Stalin nu avea nicio certitudine că înțelegerea avea să dureze. În vest, Germania se reînarma rapid și acționa în așa fel încât să își exercite influența asupra statelor vecine. Hitler nu făcuse vreun secret din credința sa că mișcarea comunistă era un complot evreiesc. În august 1939, Germania și Uniunea Sovietică au semnat un tratat de neagresiune, dar, din nou, șansele ca acesta să dureze erau minime. Următoarea și aproape fatala greșeală a lui Stalin a fost să aibă încredere în Hitler și să respingă nenumăratele avertismente în legătură cu planul Germaniei de a ataca Uniunea Sovietică în vara lui 1941. Regimul sovietic a fost pe punctul de a se prăbuși. Unul dintre motivele comportamentului lui Stalin poate fi convingerea sa fermă și obtuză, din anii 1930, că trebuia să continue revoluția bolșevică după metodele lui.

Este imposibil să separăm politicile regimului nazist de persoana lui Hitler — la fel cum este imposibil să ne imaginăm istoria Uniunii Sovietice fără a-l lua în calcul pe Stalin. Amândoi și-au modelat regimurile și și-au condus țările cu o voință atât de fermă, încât prin dorințele și gândurile lor au hotărât destinele națiunilor lor. La fel ca tovarășii de partid ai lui Stalin, care l-au subestimat până când a fost prea târziu, nici conservatorii care, în 1933, l-au instalat pe Hitler în funcția de cancelar nu au înțeles că aveau de a face cu un individ a cărui sete de putere nu cunoștea limite, chiar dacă avea să-i aducă moartea. În 1940, referindu-se la dictatorul german, un observator a afirmat că reprezenta „potențialul sinucigaș *par excellence*. Nu întreține niciun fel de relație, în afară de cea cu propriul *ego*. [...] Se află în postura privilegiată a omului care nu iubește nimic și pe nimeni altcineva în afară de el însuși. [...] Astfel că poate risca orice pentru a

păstra sau a crește puterea [...] și doar aceasta se interpune între el și moartea sa grabnică".

Odată ajuns la putere, Hitler a acționat rapid, eliminând opoziția și aducând statul și societatea germană sub controlul său. La o lună de la numirea sa în funcție, în clădirea Reichstag-ului, parlamentul german, a izbucnit un incendiu folosit ca pretext pentru a conduce țara prin decrete. Împreună cu ceilalți lideri ai Partidului Național-Socialist a acționat rapid, fără milă, desființând restul partidelor politice, sindicatele și toate celelalte instituții ce le-ar fi putut sta în cale. În 1934, în Noaptea Cuțitelor Lungi, a asmuțit poliția secretă, Gestapoul, și unitatea de pază loială lui împotriva celor mai de vază opozanți ai nazismului și a organizațiilor paramilitare naziste, al căror lider manifestase o independență supărătoare. Este posibil ca sute de persoane să fi murit și mii de persoane să fi fost arestate. În cele din urmă, în 1938, capii armatei au fost îndepărtați în urma a două scandaluri neașteptate. Ministrul apărării s-a însurat cu o femeie mult mai tânără, cu un trecut dubios; câteva zile mai târziu, prostituatele berlineze au început să spună — pe bună dreptate, de altfel — că una de-a lor reușise în viață. De asemenea, circulau zvonuri — de această dată neadevărate — conform cărora șeful armatei ar fi fost homosexual. Ambii au fost nevoiți să demisioneze, iar Hitler a anunțat că prelua personal conducerea forțelor armate. Pe parcursul remanierilor ce au urmat, o bună parte a ofițerilor cu funcții importante au fost înlăturați. Armata, care îl considerase pe Hitler un caporal fanfaron, ușor de manipulat, a consimțit tacit la aceste schimbări. Deși s-a temut în continuare de consecințele politicii externe nechibzuite propuse de Hitler — și din când în când visa să-l îndepărteze din funcție —, armata l-a

urmat în acțiunile sale, care au produs mari crime și s-au încheiat cu înfrângerea catastrofală a Germaniei.

La fel ca Stalin, care considera lupta de clasă un adevăr de netăgăduit în istorie, Hitler nutrea aceleași gânduri în privința conflictului dintre rase. În concepția dictatorului georgian, capitaliștii complotau împotriva socialismului; din punctul de vedere al dictatorului german, rasele inferioare, în special evreii, puneau la cale distrugerea poporului german. Teoria lui Hitler, la fel ca a lui Stalin, era înspăimântător de superficială și putea fi utilizată pentru a explica — și a justifica — absolut orice. „Influența evreimii", a afirmat el într-un discurs ținut în 1920, „nu va dispărea niciodată, iar otrăvirea poporului nu va conteni, atât timp cât agentul cauzal, evreul, nu este îndepărtat din mijlocul nostru." Nu și-a schimbat niciodată părerea. La fel de timpuriu, și-a fixat restul principiilor și al scopurilor sale esențiale: nevoia de a se descotorosi de membrii mai slabi ai rasei germane — persoane cu dizabilități fizice sau mentale — și necesitatea de a satisface evoluția implacabilă a poporului german prin oferirea unui spațiu vital adecvat, *Lebensraum*, care, la momentul potrivit, urma să fie acaparat de la națiile mai puțin merituoase, precum polonezii, ucrainenii ori rușii. Toate aceste idei s-au concretizat cu ajutorul celui de-al Doilea Război Mondial. Soluția Finală — uciderea tuturor evreilor din Europa — a fost pusă în aplicare când victoriile naziste au facilitat construirea lagărelor morții în Est. În Germania, războiul a dat ocazia statului german de a utiliza metoda eutanasiei împotriva propriilor cetățeni, inclusiv a răniților de pe front. Tot atunci au început și epurările etnice în teritoriile poloneze și sovietice cucerite, pentru a face loc coloniștilor germani.

Pentru Hitler, războiul nu era doar un instrument în mâinile poporului german; era cea mai înaltă și nobilă

formă de expresie a luptei acestuia pentru supraviețuire. Hitler luptase cu bucurie pentru Germania în Primul Război Mondial și suferise o umilință vecină cu agonia când războiul s-a încheiat cu înfrângerea țării sale și cu semnarea Tratatului de la Versailles. Era nerăbdător să-și ia revanșa, să schimbe clauzele tratatului și voia, nici mai mult, nici mai puțin, decât un război de pedepsire a inamicilor Germaniei. Din momentul preluării puterii, a acordat întâietate programului masiv de reînarmare și ruperii lanțurilor Tratatului de la Versailles, așa cum le numea el. Sfidând pe față prevederile tratatului, a înființat aviația militară, a introdus obligativitatea serviciului militar și a mărit mult efectivele armatei germane. În 1936, a trimis trupe în Renania, care, potrivit tratatului, era zonă demilitarizată. În Germania, locuitorii au încuviințat decizia, în timp ce puterile străine nu au luat nicio măsură împotriva sa. Potrivit lui Ian Kershaw, aceasta a fost momentul când Hitler a devenit întâiul adept al propriului cult. Într-un discurs ținut la München, a declarat: „Înaintez cu siguranța unui somnambul pe calea pe care mi-a întins-o în față Providența". Hybrisul îl luase sub aripa sa oblăduitoare.

Succesele nu s-au oprit aici. În martie 1938, a anexat Austria la Germania. Nemții au jubilat din nou, iar străinătatea a stat cu mâinile în sân. Apoi în vara lui 1938, Hitler și-a întors atenția către statul vecin Cehoslovacia, cerându-le conducătorilor ei să cedeze Regiunea Sudeților, unde trăia o comunitate importantă de germani. Cehoslovacii au cerut sprijinul Marii Britanii și Franței. Chiar dacă generalii săi nu erau de aceeași părere, Hitler era pregătit de război, dar în luna septembrie, la München, în ultimul moment, britanicii și francezii au convins guvernul cehoslovac să predea Regiunea Sudeților. Hitler repurtase o victorie fără vărsare de sânge, dar s-a

mâniat că nu primise ocazia de a porni la război, motiv pentru care a socotit întotdeauna Acordul de la München drept una dintre cele mai mari greșeli ale sale. Îl îngrijora și faptul că poporul german nu manifesta spiritul războinic și entuziasmul corespunzător. În cadrul unei întâlniri cu un grup numeros de editori și jurnaliști germani, cancelarul a vorbit despre nevoia de a-i pregăti pe nemți, astfel încât „vocea interioară a poporului să ceară treptat recurgerea la forță".

La acel moment, planurile lui erau foarte bine puse la punct. Prevedea o serie de războaie, fiecare dintre ele fiind o trambulină pentru următorul conflict. Avea să înceapă cu Marea Britanie și Franța, după care urma să atace Uniunea Sovietică, apoi Statele Unite ale Americii, pe care le considera marea amenințare geostrategică la adresa dominației Germaniei pe mapamond, și, în final, restul lumii. Deja se gândise la avantajele acestor victorii. În Europa, Germania anexa teritoriile ocupate de popoarele de origine germanică: Alsacia, Lorena, Belgia, Olanda și, probabil, nordul Franței și țările scandinave. Țările din sudul Europei deveneau state-satelit ale Germaniei sau ale aliatei ei, Italia. În est, munții Ural erau o linie de demarcație numai bună între Imperiul German și Japonia, o altă aliată. Pentru o perioadă, Imperiul Japonez controla Asia. Teritoriul Africii urma să fie delimitat în trei părți: Italia ocupa nordul, Germania, o bună parte a Africii Subsahariene și, eventual, Africa de Sud, un stat prieten, prelua regiunile sudice. În ceea ce privea viitorul îndepărtat, după înfrângerea Statelor Unite ale Americii, proiectul lui Hitler nu mai era atât de limpede. Se aștepta însă ca rasa germană să ducă în cele din urmă o luptă împotriva japonezilor.

Recent ocupatele teritorii din est urmau să fie colonizate de nemți, care aveau să primească ferme. Populația

băștinașă trebuia izgonită sau ucisă. Poate că aveau să fie cruțați pentru a fi folosiți ca mână de lucru ieftină sau ca sclavi, dar în acest caz era obligatorie sterilizarea lor. În octombrie 1939, la scurt timp după izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, Hitler l-a numit pe Heinrich Himmler în funcția de comisar al Reichului pentru consolidarea rasei germane, având misiunea de a duce planul la bun sfârșit.

Inițial, războiul s-a desfășurat exact așa cum sperase Hitler. La sfârșitul verii, el și Stalin au semnat un pact de neagresiune ce includea și o înțelegere secretă, prin care statele situate între Germania și URSS erau împărțite între cele două puteri. La începutul lui septembrie, după ce s-a obținut neutralitatea Uniunii Sovietice, Hitler a acționat imediat și a invadat Polonia. Deși Marea Britanie și Franța au declarat război Germaniei, au asistat neputincioase la cotropirea Poloniei, mai întâi de către Germania, apoi de către Uniunea Sovietică. Victoria rapidă repurtată în Polonia a confirmat — dacă mai era nevoie de confirmări — concepția lui Hitler, anume că era mai priceput decât oricare dintre generalii săi. După cum a afirmat și într-un discurs, ținut în fața a aproximativ 200 de ofițeri de rang înalt în noiembrie 1939: „Trebuie să descriu cu toată modestia propria persoană: sunt de neînlocuit. Nu m-ar putea înlocui niciun militar, niciun civil. [...] Voi lovi și nu voi capitula. Soarta Reichului depinde de mine".

În primăvară, a dat ordin pentru invadarea Franței, care a capitulat după șase săptămâni. Britanicii conduși de Churchill au refuzat o înțelegere cu Germania, iar Hitler, cu inima îndoită, a dat ordin armatei sale să pregătească invazia. Când Hermann Goering, comandantul forțelor aeriene, a propus bombardarea sau chiar cotropirea Marii Britanii, Hitler a acceptat în grabă. Deja își în-

torcea atenția către următorul său mare dușman, Uniunea Sovietică. În orice caz, era convins de eficiența unei campanii de bombardare a Marii Britanii în comparație cu o invazie pe mare. Hitler a respins cu brutalitate obiecțiile generalilor săi, care au șovăit în fața perspectivei unui război pe două fronturi. Îndată ce Uniunea Sovietică se preda, Marea Britanie nu avea de ales și îi urma exemplul. Hitler a ignorat realitatea: treptat, președintele Franklin Delano Roosevelt influența lucrurile astfel încât Statele Unite ale Americii să ajute Marea Britanie, iar britanicii nu dădeau niciun semn că ar fi interesați să semneze pacea.

Pe 22 iunie 1941, Hitler a invadat Uniunea Sovietică. Deși armatele sale i-au nimicit pe soldații sovietici slab pregătiți și au avansat sute de kilometri spre est, nemții nu și-au atins țintele, printre care se numărau Leningrad și Moscova, înainte de venirea iernii. Se spune că mai mulți generali germani le-au cerut librarilor berlinezi copii ale memoriilor generalilor lui Napoleon din 1812, când armata franceză și-a găsit sfârșitul în Rusia. Armata Roșie și-a revenit și a luptat cu îndârjire, bătând în retragere, în timp ce partizanii atacau liniile de aprovizionare tot mai lungi ale germanilor. Chiar dacă atunci nu era un fapt evident, atacul asupra Uniunii Sovietice a declanșat prăbușirea lui Hitler.

În luna decembrie a aceluiași an, dictatorul german a comis cea de-a doua mare greșeală, când Japonia, aliata sa, a atacat baza americană de la Pearl Harbor. Statele Unite ale Americii, cu toate efectivele și resursele lor militare, au intrat în război în Asia. Cu toate acestea, SUA nu erau încă implicate în luptele din Europa și probabil că nu ar fi intervenit niciodată, dacă Hitler, într-un gest de mare bravadă, nu le-ar fi declarat război.

Până la sfârșitul lui 1943, Hitler a început să-și dea seama că era foarte posibil ca Germania să nu obțină marea victorie la care visa. Cel puțin nu de această dată. Așa că și-a pus speranțele într-o pace separată cu Uniunea Sovietică sau, poate, cu Statele Unite ale Americii și Marea Britanie, ceea ce i-ar fi permis să se ocupe pe rând de inamici. În vara lui 1945, chiar și în momentul în care forțele Aliaților avansau dintre est și vest în direcția Berlinului, Hitler tot mai aștepta un miracol. Pentru a încetini ofensiva trupelor Aliaților, a ordonat să se distrugă tot ce mai rămăsese din infrastructura germană. Când Speer i-a reproșat că făcea un mare rău poporului german, Hitler a răspuns că, dacă Germania era înfrântă în război, oamenii erau oricum pierduți și nu aveau de ce să mai supraviețuiască. În aprilie 1945, din buncărul său, Hitler a acceptat în sfârșit realitatea — Germania suferise o înfrângere totală. Pe 20 aprilie, dictatorul german s-a sinucis. Războiul, a spus el în ultimul său testament, avea să rămână în amintire drept „cea mai glorioasă și curajoasă manifestare a dorinței unei națiuni de a exista".

Toți cei patru lideri prezentați în acest capitol — Wilson, Thatcher, Hitler și Stalin — au trăit în epoci ce le-au oferit mari oportunități și toți patru au avut chemarea și convingerea de a profita de pe urma acestora. Succesele lor le-au întărit atât de mult încrederea în sine, încât au ajuns să se arunce încăpățânați cu capul înainte. Grecii credeau că hybrisul era adesea pedepsit printr-o întoarcere dramatică a sorților destinului. Wilson și Thatcher chiar au plătit un preț, resimțind umilința prin înfrângerea politică. Hitler s-a sinucis când a înțeles că visurile sale de a stăpâni lumea se spulberaseră. Stalin a fost singurul dintre cei patru care nu a plătit prețul mândriei sale nemăsurate în timpul vieții. Dar, dacă există viață după moarte, poate că a fost martor la sfârșitul tuturor

lucrurilor pentru care a trudit, odată cu prăbușirea comunismului în întreaga lume, dispariția Uniunii Sovietice și fărâmițarea imperiului ei din Europa de Est.

---

[7] În 1389, în urma Bătăliei de la Kosovopolje (Câmpia Mierlei), când armatele sârbo-bosniace au fost învinse de cea turcească, Serbia a devenit vasală Imperiului Otoman. (*N. red.*)

[8] În timpul tragediilor grecești, actorii care îi interpretau pe zei erau coborâți pe scenă cu ajutorul unor macarale (*mekhane*). Romanii au folosit însă expresia într-un sens mai larg, în situații în care conflictul era rezolvat brusc, prin intervenția forței divine — accepțiune pe care o are și în prezent: întâmplare sau persoană apărută la momentul potrivit. (*N. red.*)

[9] Cunoscut în istoriografia românească și ca Războiul Malvinelor, după denumirea spaniolă a arhipelagului. (*N. red.*)

[10] „Găina Attila", în engleză. Joc de cuvinte cu trimitere la „Attila the Hun" (Attila Hunul), un epitet pentru femeia agresivă și puternică. (*N. red.*)

[11] Kliment Voroșilov (1881–1969), comandant militar, prieten și colaborator politic al lui Stalin, președintele prezidiului Sovietului Suprem al Uniunii Sovietice (1953–1960), comisar al apărării (1925–1940). (*N. red.*)

3. Cutezătorii

Pe 1 decembrie 1783, patru dintre cei mai de seamă aristocrați francezi s-au numărat printre membrii cortegiului care a însoțit un balon imens, în dungi de culori țipătoare, roșu cu galben, la locul de unde urma să își ia zborul, în Grădinile Tuileries din inima Parisului. O mulțime numeroasă, de aproape jumătate de milion de oameni, dintre care mulți donaseră bani pentru confecționarea balonului, i-a privit pe dr. Alexandre Charles și asistentul său, Nicolas-Louis Robert, urcându-se în coșul din nuiele de răchită, plin cu balast, haine de blană și o gustare ușoară — pui rece și șampanie; funiile au fost tăiate, iar balonul s-a ridicat spre cer. „La ce servește un balon?" l-a întrebat cineva pe Benjamin Franklin, aflat printre spectatori. Acesta a răspuns: „La ce servește un nou-născut?"

Deși frații Montgolfier deja își începuseră experimentele cu baloane cu aer cald, acesta era primul zbor cu oameni și care folosea mult mai eficientul hidrogen. Balonul a pornit spre nord-vest și a aterizat la circa 45 de kilometri de Paris. Robert s-a dat jos din coș pentru a descărca balonul, iar Charles și-a luat din nou zborul, ridicându-se la 3 000 de metri altitudine, uimit să vadă soarele apunând pentru a doua oară în aceeași zi. Au început să-l doară urechile, așa că a făcut câteva manevre pentru a îndrepta balonul înapoi către pământ. „Nimic", a spus el ulterior, „nimic nu va reuși vreodată să egaleze acel moment de bucurie absolută ce mi-a străbătut întregul trup la momentul decolării. M-am simțit de parcă aș fi zburat departe de Pământ, de toate problemele și persecuțiile lumii, pentru totdeauna. Nu era o simplă stare de încântare. Era un fel de extaz fizic... Am strigat către

colegul meu, monsieur Robert: «Am terminat-o cu Pământul. De acum înainte cerurile sunt casa noastră!»"

În următorul deceniu, zeci de baloane cu oameni la bord au fost înălțate în aer în Europa și America de Nord. În 1785, a avut loc primul zbor încununat de succes peste Canalul Mânecii (urmat de un prim deces, după prăbușirea unui balon în timp ce traversa canalul). Patru ani mai târziu, Jeanne-Geneviève Garnerin a intrat în istorie drept prima femeie care a sărit cu parașuta dintr-un balon. Două decenii mai târziu, Sophie Blanchard devenea aeronaută a flotei aeriene regale în timpul monarhiei franceze restaurate. Fragila și neînfricata Sophie, care fusese una dintre favoritele lui Napoleon, era cunoscută pentru zborurile ei individuale, în timpul cărora, îmbrăcată în rochii albe, mulate, purtând pălării minunate, decorate cu pene colorate, făcea acrobații și aprindea artificii. A murit în 1819, în timpul unui spectacol uimitor, când hidrogenul din balonul ei a luat foc, iar ea a căzut în gol. Pericolele nu i-au oprit însă pe piloții de baloane nici până în ziua de astăzi.

Câteodată cutezătorii își riscă doar propriile vieți, însă alteori mizele sunt mult mai mari. În 1940, Winston Churchill a preluat conducerea Marii Britanii când simpla existență a poporului britanic era în joc. Pe 10 mai, a ieșit cu mașina din curtea Palatului Buckingham, după ce tocmai fusese numit prim-ministru. „Sper că nu este prea târziu", i-a spus el bodyguardului său. „Mă tem însă că da. Ne rămâne doar să facem tot ceea ce ne stă în putință." Într-adevăr, situația era sumbră. Armata germană avansa pe teritoriul Franței, creând disensiuni între forțele aliate. Regimentele belgiene cedau și era tot mai clar că francezii își pierdeau dorința de a lupta. Britanicii și unii dintre soldații francezi se retrăgeau către porturile de la țărm. Până pe 20 mai, britanicii începuseră să planifice

o evacuare în masă din portul Dunkerque, unde se adunaseră până la acel moment peste 300 000 de oameni. Nu exista nicio certitudine că urmau să fie salvați. Pe plan intern, Churchill avea de a face cu un cabinet dezbinat, căci unii dintre membrii guvernului propuneau ca Marea Britanie să afle părerea lui Hitler despre eventualele condiții de pace. În opinia lui Churchill, Marea Britanie nu avea nimic de câștigat, deoarece ar fi negociat dintr-o poziție inferioară. „Dacă am continua să luptăm, chiar și în cazul unei înfrângeri, nu ar trebui să ni se propună condiții mai proaste", le-a spus el colegilor săi, „decât ni s-ar oferi acum."

Din perspectiva din care îl cunoaștem pe Hitler în zilele de astăzi, Churchill a avut dreptate alegând să lupte în continuare. În schimb, prim-ministrul nu avea de unde să știe, cu toate că, probabil, a intuit, intenția lui Hitler de a distruge și de a cuceri complet Marea Britanie. Timp de două zile, membrii cabinetului britanic au analizat situația, fără a ajunge la o concluzie. Neville Chamberlain, predecesorul lui Churchill, și lordul Halifax, ministrul de externe, erau în favoarea unei propuneri oficiale adresate Germaniei prin intermediul Italiei. Churchill l-a convins pe Chamberlain să treacă de partea lui, lăsându-l pe Halifax izolat. Pe 28 mai, Churchill și-a anunțat colegii din guvern: „Vom continua și vom lupta, aici sau altundeva, iar dacă această lungă poveste are să se încheie, bine ar fi să se întâmple nu prin predare, ci doar în momentul în care ne vom tăvăli fără cunoștință, la pământ". Nu era convins că Marea Britanie avea să supraviețuiască; nu era nici măcar sigur dacă el avea să mai trăiască; după cum i-a mărturisit unui consilier mai apropiat, nu ar fi fost o surpriză să moară în trei luni. Însă, așa cum demonstrase de-a lungul carierei, Churchi-

ll era în cea mai bună formă când se confrunta cu situații critice.

Haideți să ne imaginăm pentru o clipă un alt scenariu pentru derularea istoriei. Dacă Marea Britanie ar fi căzut la înțelegere cu Germania, supremația lui Hitler în Europa ar fi fost indiscutabilă. Probabil că Germania tot ar fi atacat Uniunea Sovietică — acest pas făcea parte din planul pe termen lung al dictatorului german —, dar forțele aeriene britanice nu ar mai fi bombardat Germania, soldații sovietici nu ar mai fi primit provizii din partea englezilor, iar Statele Unite ale Americii nu ar mai fi avut niciun aliat în Europa și în Extremul Orient pentru a lupta împotriva puterilor Axei. În plus, nu ar mai fi existat nici Marea Britanie independentă, statul care a servit ca punct de pornire pentru debarcarea trupelor Aliaților în 1944. Lumea noastră ar fi fost cu adevărat foarte diferită.

Oare ce îi face pe unii oameni mai temerari decât alții? Ce îi determină să se lanseze în atmosferă sau în spațiu; să escaladeze munți sau să se strecoare în peșteri întunecoase, în subteran; să-și riște viața practicând sporturi extreme? Iar această îndrăzneală nu este caracteristică doar anumitor profesii. Istoria ne oferă nenumărate exemple de inventatori și de oameni de știință — Alexander Graham Bell ori Marie Curie — care și-au riscat viitorul și fericirea pentru operele lor sau de antreprenori care au pariat totul pe o anumită investiție. Pe măsură ce descoperă din ce în ce mai multe despre structura genetică a ființelor umane, cercetătorii reușesc să identifice gene ce stau la baza anumitor trăsături, indiferent că ne referim la înclinația către fericire, violență sau asumarea de riscuri. Cu toate acestea, oamenii de știință susțin tot mai des că mediul înconjurător influențează procesul de declanșare a anumitor trăsături, altminteri latente. Profe-

sorul Tim Spector de la King's College din Londra, specializat în studiul gemenilor identici, crede că mediul înconjurător ar putea juca un rol chiar mai important în dezvoltarea personalității decât genele. Până astăzi, încă nu avem un răspuns clar în această privință.

Ori de câte ori căutăm acele caracteristici comune persoanelor care își asumă riscuri, regăsim aproape invariabil curiozitatea — dorința de a descoperi ce se află dincolo de linia orizontului, de exemplu — și hotărârea de a afla anumite lucruri. Și, desigur, răbdarea. Să ne gândim la primii aventurieri plecați din Europa pe mare, către oceanele neexplorate, fără să știe dacă aveau să cadă sau nu de pe hartă odată ce ajungeau la capătul lumii. Urcându-se la bordul unor bărci cu vele, care acum ni se par incredibil de mici și de fragile, au făcut față furtunilor, lipsurilor, bolilor și adesea țărmurilor ostile din întreaga lume. Au fost urmați de exploratorii care au traversat Americile sau Africa pe jos sau cu barca, croindu-și cu greu drum prin păduri dese, câmpii vaste și pustii, de-a lungul râurilor cu ape iuți ori peste trecători montane aflate la mari înălțimi.

Cei plecați în primele expediții pe Everest, în anii 1920, explorau un munte învăluit aproape complet în mister, de la împrejurimi până la structură. Primele două expediții au fost în mod evident misiuni de recunoaștere prin regiunea Tibet, în mare parte necunoscută, cu văi adânci, platouri și trecători montane înalte. Absolut toată încărcătura expediției, de la echipamente până la hrană, a fost transportată pe cai sau pe măgari și, când s-au atins altitudini mai mari, bagajele au fost cărate de hamalii din regiune sau de membrii expediției. Oamenii au străbătut în continuare Tibetul, luni întregi, cu picioarele umflate, cu probleme de respirație, adesea slăbiți de febră sau de dizenterie, încercând să găsească o rută către

Everest. În cele din urmă, Oliver Wheeler, un tânăr topograf canadian, a făcut această descoperire, găsind traseul către trecătoarea North Col, de sub pisc. Acest alpinist priceput, care se perfecționase încă din tinerețe escaladând Munții Stâncoși din Canada, a lucrat o bună parte din timp departe de restul membrilor expediției pentru a cartografia o suprafață de circa 350 de kilometri din jurul Everestului, urcând din pisc în pisc pentru a-și stabili punctele de observație și a face fotografii utile operațiunii de cartografiere. El și hamalii săi, ducând în spate încărcături grele, au campat adesea la înălțimi de peste 6 000 de metri, ascultând vuietul lugubru al vântului în timp ce ploaia, lapovița, zăpada și bolovanii desprinși de pe munte izbeau pământul din jurul corturilor lor. Majoritatea celorlalți membri ai expediției era formată din britanici, supraviețuitori ai Primului Război Mondial, proaspăt încheiat. George Mallory, cel mai iscusit alpinist al generației de dinainte de război, își lăsase acasă soția și copiii. În ultima sa scrisoare, datată 24 mai 1924, i-a scris preaiubitei sale Ruth, dintr-un cort așezat undeva sus pe Everest: „Lumânarea aproape că a ars în întregime, iar eu trebuie să mă opresc. Draga mea, îți doresc tot binele de care sunt eu în stare — sper că grijile tale se vor spulbera înainte să primești această scrisoare —, odată ce vei primi și cele mai bune vești, care vor ajunge la tine și cel mai repede. Avem o șansă la mie să reușim, dar trebuie să ne încercăm norocul și ne mândrim cu asta". Pe 9 iunie, el și Sandy Irvine, tovarășul său de escaladări, un alpinist mai tânăr, au fost văzuți pentru ultima dată dintr-un punct de observație aflat la altitudine mai mică: se aflau la circa 240 de metri sub pisc și se pare că avansau spre vârful muntelui. Nu o să aflăm niciodată dacă și-au dus misiunea la bun sfârșit. Trupul mumificat al lui Mallory a fost descoperit în 1999.

La un moment dat, întrebat fiind de ce și-a dorit să escaladeze Everestul, Mallory a răspuns simplu: „Pentru că este acolo". Pentru oamenii de știință, provocările sunt de alt ordin, dar curiozitatea și motivația de a găsi o soluție rămân neschimbate. Doctorul Barry Marshall era un internist neînsemnat, aproape necunoscut din Perth, oraș situat pe țărmul vestic al Australiei. În anii 1980, a ajuns să creadă din toată convingerea că ulcerele stomacale și, de fapt, cea mai mare parte a cancerelor de stomac erau provocate de bacterii. Părerea generală răspândită în lumea medicală era că la baza acestor boli se aflau factori precum stresul, excesul de alcool sau mâncărurile picante. Tratamentul standard, neschimbat de decenii, era următorul: pacienții trebuiau să se relaxeze, să ia antiacizi, să mănânce alimente fade și să bea mult lapte. Mai existau o serie de leacuri care variau de la tratamentul cu antidepresive până la operații prin care se extirpa o parte din stomac. Dacă Marshall avea dreptate, un tratament cu antibiotice putea vindeca ulcerul. Existau și ceva dovezi în favoarea teoriei sale. Somitățile din lumea medicinei au rămas deosebit de sceptice, la fel și companiile de farmaceutice, care obțineau câștiguri frumoase din comercializarea antiacizilor și a antidepresivelor. Marshall nu s-a bucurat de cine știe ce susținere pentru cercetarea sa și, din motive etice, nu și-a putut testa teoria pe pacienți sănătoși. Prin urmare, a devenit propriul său cobai.

Marshall a înghițit un amestec ce conținea bacterii prelevate din stomacul unui bolnav de ulcer. Își amintește cum i-a ghiorțăit ușor burta. Cinci zile mai târziu vomita cu regularitate, era extenuat și nu mai avea poftă de mâncare. După alte cinci zile, și-a făcut o biopsie gastrică și a descoperit că bacteriile suspecte îi acaparaseră complet stomacul și că suferea de inflamații grave și de gastrită, principala cauză a cancerului stomacal. La acel mo-

ment, i-a povestit soției sale despre experimentul lui. Bineînțeles că ea s-a înfuriat, dar a fost de acord să-i permită să continue testul fără să ia antibiotice încă două zile. De îndată ce a luat medicamentele, doctorul și-a revenit. În 2005, teoria sa, acum acceptată de cea mai mare parte a specialiștilor din lumea medicinei, i-a adus Premiul Nobel pentru medicină. Este liniștitor să știm că Marshall lucrează astăzi la vaccinurile antigripale.

Cei care își asumă riscuri sunt de cele mai multe ori și niște persoane optimiste, convinse că aeronava construită de ei se va ridica de această dată de la pământ sau că noua companie înființată de ei va avea succes. Un jurnalist britanic din Hong Kong l-a întrebat la un moment dat pe un localnic de ce mergea în continuare la cazino, când șansele de câștig erau atât de mici. Bărbatul l-a contrazis pe un ton categoric: șansele erau cincizeci la cincizeci, pentru că fie câștiga, fie pierdea. Și vârsta poate juca un rol în disponibilitatea unui om de a-și asuma riscuri: tinerii au tendința să creadă că vor trăi pentru totdeauna sau că vor primi de multe ori o a doua șansă, în timp ce bătrânii știu că acest lucru nu este adevărat. Când eram adolescentă, mă puteam urca în *montagnes russes*; acum nu aș mai putea să o fac nici din iubire, nici pentru bani. Sunt prea conștientă de lucrurile care ar putea decurge greșit.

Însă nu toți cei care își asumă riscuri sunt complet nepăsători în fața pericolelor. Mulți dintre aceștia mai degrabă înțeleg și acceptă posibilitatea că ar putea da greș, că ar putea avea probleme și că ar putea provoca chiar și dezastre, care să-i afecteze atât pe ei, cât și familiile și pe semenii lor. Însă pentru ei provocările și speranța de a câștiga merită asumarea acestui risc. Conștientizarea faptului că există posibilitatea de a eșua sau de a muri dă un plus de savoare riscului. La un moment dat, l-am intervi-

evat pe un general canadian despre operațiunile de menținere a păcii. Interlocutorul a fost receptiv și atent, dar în prezent, îmi aduc cel mai bine aminte cuvintele pe care le-a rostit când am oprit reportofonul. Foarte puțini soldați, a mărturisit el, ar recunoaște acest lucru în public, dar o bună parte a atracției față de profesia noastră se datorează sentimentului că poți muri în orice moment. Este aceeași senzație de care ai parte, a continuat el, când conduci motocicleta cu viteză mare sau când faci *bungee jumping*.

Lordul Reith, fondatorul și, o bună perioadă de timp, directorul British Broadcasting Corporation, a vorbit relativ deschis despre acest sentiment în memoriile sale despre perioada petrecută pe Frontul de Vest în Primul Război Mondial. Se afla la conducerea unei divizii de transport, sarcină deloc banală precum pare, căci el și oamenii săi trebuiau să conducă vehiculele încărcate cu provizii până la linia frontului, pe drumuri secerate de focurile de mitralieră și de artileria inamicului. Cu toate acestea era fericit, de fapt, extaziat. „Este interesant să mergi pe lângă un câmp de napi", a remarcat el, „știind că, în orice clipă, te poți opri din mers din cauza acelui motiv final." Când a suferit răni grave și a fost trimis înapoi în Marea Britanie, a fost furios și nerăbdător de a se reîntoarce pe front. „Sunt mai dezgustat decât pot spune în cuvinte", a scris el celor de acasă. „Mă acomodasem atât de bine și îmi plăcea munca, totul." Apoi a adăugat: „Mi-am stricat cea mai bună uniformă". (Memoriile sale nu au fost publicate până în anii 1960, poate pentru că nu se potrivea cu literatura antirăzboinică tot mai populară a unor scriitori precum Siegfried Sassoon ori Wilfred Owen.)

Indiferent de motive, unii oameni își vor asuma de bunăvoie riscuri; altora li se va cere să se expună pericolelor

și se vor surprinde pe ei înșiși de modul cum le vor face față. Libussa Fritz-Krockow provenea dintr-o veche familie de latifundiari din Pomerania, provincie aflată la acel moment în estul Germaniei. (Astăzi, grație sorții războiului, este situată în Polonia.) S-a măritat, în cadrul ultimei ceremonii de modă veche a iuncherilor, organizate pe moșia familiei sale, în vara lui 1944, exact după debarcarea din Normandia, când Aliații înaintau spre Germania, iar armatele sovietice avansau dinspre Est. Familiile tradiționale, asemenea celei din care făcea și ea parte, își trimiseseră dintotdeauna fiii să lupte în armata prusacă, iar valorile la care acestea țineau erau masculine și militare: disciplina, ordinea, supunerea față de persoanele cu grad mai înalt și față de stat și sacrificiul de sine. În perioada următoare, aceste valori nu aveau să mai însemne mare lucru.

În memoriile sale, intitulate *Hour of the Women*, Fritz-Krockow povestește cum a învățat să se descurce cu soldații ruși din forțele de ocupație, să mituiască oficialități, să scotocească după obiecte folositoare și să fure alimente. Împreună cu mama ei, ea a preluat de la tatăl vitreg, descurajat de prăbușirea lumii în care trăise, responsabilitatea pentru întreaga familie, printre membrii căreia se număra și fiica ei nou-născută. Bărbații erau curajoși, dispuși să cadă cu onoare în luptă, a observat ea, fără urmă de amărăciune. „În schimb, au dat greș când au trebuit să plece capul și să se târască în patru labe ca să culeagă spanacul de care aveam nevoie ca să nu murim de foame — atunci onoarea și simțul datoriei nu își găseau rostul. Aceste sarcini ni s-au încredințat nouă." După o călătorie istovitoare prin Germania ocupată de Aliați și dincolo de granițele acesteia, a reușit să aducă micul grup de femei pe care îl avea în grijă, printre care se numărau și fetița nou-născută, și mama ei, în siguran-

ță în Vest. Femeile și-au dat seama că preaiubitul lor tată vitreg se afla într-un lagăr din zona rusească. Fritz-Krockow a făcut o ultimă călătorie în Est, dincolo de graniță. A identificat lagărul și a găsit un loc, ferit de ochii paznicilor ruși, unde gardul era făcut doar din șipci de lemn. I-a șoptit prin crăpăturile gardului unui prizonier care tocmai trecea prin dreptul ei să-i transmită tatălui ei vitreg un mesaj: să vină la locul de întâlnire pe timpul nopții. A făcut rost de un levier și s-a furișat înapoi către locul de întâlnire. Spre disperarea ei, tatăl vitreg a refuzat să plece: era prea dificil și prea periculos și nu voia să-i rișteși ei viața. A consimțit să o urmeze de abia când aceasta a strigat că nu știa ce să facă mai departe și unde să se ducă fără ajutorul lui.

Uneori oamenii își asumă riscuri din onoare sau pentru că nu doresc sau nu găsesc alte soluții. O bună parte a generalilor aflați la conducerea armatelor europene înainte de Primul Război Mondial conștientizau că schimbările din domeniul tehnologiei aveau să îngreuneze și să mărească prețul atacurilor asupra unor poziții bine apărate. Războaiele din întreaga lume — Războiul Civil american sau, mai recent, Războiul ruso-japonez din 1904–1905 — și conflictele purtate chiar pe teritoriul Europei, precum Războaiele Balcanice din 1912 și 1913, au arătat impactul progresului din domeniul armelor de foc. Artileria cu rază lungă de acțiune, noile mitraliere, puștile mai precise și mai rapide ale infanteriei — toate acestea la un loc creau o zonă mortală de luptă, un perimetru ce adesea măsura 900 de metri sau chiar mai mult, unde atacatorii erau nevoiți să avanseze. Cu toate acestea, cei care puneau la punct strategia de atac plecau în continuare de la premisa că armatele lor aveau să declanșeze ofensiva odată cu izbucnirea războiului. Așa cum sperau strategii militari, un număr mai mare de soldați mai bine

antrenați și motivați decât regimentele de apărare avea să copleșească dușmanul și să obțină victorii decisive. Când a izbucnit criza din 1914, aceștia s-au aflat în poziția unor jucători care trebuiau să riște totul sau nimic. În plus, onoarea le cerea același lucru. „Are să fie o luptă fără de speranță", a scris șeful Statului-Major austriac amantei sale, „dar trebuie purtată, căci o monarhie atât de veche și o armată atât de glorioasă nu poate apune atât de rușinos."

Asemenea statelor-majore de dinaintea Primului Război Mondial, grupurile pot pune preț pe asumarea de riscuri. Istoricii au purtat nenumărate dezbateri aprinse dacă nu cumva răspândirea protestantismului, cu insistența lui asupra responsabilității individuale și a recompenselor pentru munca asiduă și cumpătare, a favorizat ascensiunea capitalismului. Mai recent, observatori atenți precum Gillian Tett, Michael Lewis și Andrew Sorkin au explicat criza economică din 2008 din perspectiva valorilor bancherilor implicați, pentru care asumarea de riscuri mai mari pentru obținerea de recompense mai consistente devenise norma, iar prudența era considerată lașitate (și, în plus, nu aducea nici mari recompense sub formă de bonusuri). Mulți dintre comercianții care creau și lansau pe piață instrumente financiare tot mai periculoase se asemănau cu soldații dintr-o companie (iar majoritatea dintre ei erau bărbați). De exemplu, la Banca Morgan Guaranty din Londra, angajații departamentului special însărcinat cu misterioasele și foarte profitabilele cesiuni de risc de insolvență (*credit default swaps* — CDS), remunerați deosebit de bine, se mândreau că erau diferiți de restul funcționarilor băncii. „Aveam sentimentul că eram speciali, altfel decât toți ceilalți, o echipă restrânsă și foarte unită", a spus un angajat. Pe măsură ce repurtau succes după succes, iar recompensele deveneau

mai mari, și ei, și alții asemenea lor au crezut că era imposibil să piardă vreodată.

În sens contrar, valorile colective pot avea efectul opus și pot descuraja asumarea de riscuri. De mult timp, oamenii de știință se întreabă dacă civilizația clasică a Chinei, cu armonia și cultura ei literară, nu a militat cumva împotriva inovației. Aducem în discuție un singur exemplu: un funcționar civil care a inventat, la un moment dat, o pompă ce punea în circulație aerul proaspăt în mine — facilitând pe această cale săpăturile mai adânci — a fost lăudat de împărat pentru calitatea poemului scris cu scopul de a descrie pompa, și nu pentru invenția în sine. Oare această diferență de valori ne ajută să înțelegem avântul Marii Britanii în timpul Revoluției Industriale, în contrast cu China, în ciuda progresului timpuriu al acesteia din domeniul tehnologic? În secolul nostru, inovația este privită drept elementul-cheie, poate cel mai important, al unei economii sănătoase. În 2015, cercetătorii canadieni de la Universitatea Concordia din Montreal au publicat un studiu interesant despre un exercițiu de brainstorming realizat cu un grup de studenți din Canada și Taiwan. Ambele grupuri trebuiau să răspundă creativ la anumite întrebări; de exemplu, care ar fi beneficiile practice ale celui de-al doilea deget mare de la o mână? Studenții canadieni, despre care se afirma că sunt produsul unei culturi mai individualiste, au propus de două ori mai multe idei. Erau, de asemenea, mai pregătiți să-și promoveze propriile idei și să le critice pe cele ale colegilor lor decât taiwanezii, care proveneau dintr-o cultură mai colectivistă. (În ceea ce privește calitatea răspunsurilor, echipa asiatică a primit un scor ceva mai mare, așa că ne putem întreba ce a încercat, de fapt, studiul să demonstreze.)

Poate că istoria ne poate ajuta, oferindu-ne exemple în timp ce căutăm răspunsuri. Vreau să analizez oameni din epoci și societăți diferite, care și-au asumat, fiecare în felul său, mari riscuri și care au schimbat, pe această cale, lumea lor și, poate, pe a noastră. Max Aitken a fost un antreprenor cu o contribuție importantă la transformarea mediul canadian de afaceri înainte de Primul Război Mondial, jucând ulterior un rol semnificativ în viața publică britanică. Richard Nixon și-a asumat un risc politic uriaș și, posibil, unul personal când a vizitat Beijingul, în 1972. Vizita sa a pus capăt perioadei de stagnare și a inaugurat o altă etapă în relațiile sino-americane. Marele explorator Samuel de Champlain a îmbogățit cunoștințele europenilor despre Lumea Nouă, dar a și întemeiat prima colonie permanentă franceză din Canada.

Când se compară cu americanii, canadienii se întreabă adesea dacă sunt suficient de individualiști. Unde sunt, se întreabă ei câteodată, acei Bill Gates, Steve Jobs sau Henry Ford canadieni? Oare canadienii sunt prea prudenți? Un subiect abordat permanent în discursurile prim-ministrului Stephen Harper a fost capacitatea cetățenilor canadieni de a fi cu adevărat buni antreprenori. Cu toate acestea, tot el subliniază că guvernul său întreprinde nenumărate acțiuni pentru a încuraja inovația și asumarea de riscuri. În 2011, el a anunțat Anul Antreprenorului, „pentru a informa opinia publică despre importanța antreprenorilor în economia Canadei și pentru a aduce un omagiu ambiției și devotamentului lor". Roger Martin, multă vreme decan al Rotman School of Management de la Universitatea din Toronto, și-a petrecut o bună parte a carierei îndemnându-i pe conaționalii săi, prin intermediul a zeci de articole, discursuri și cărți precum *Playing to Win: How Strategy Really Works*, să aibă o gândire mai îndrăzneață. Oare ar trebui canadienii să se

teamă că sunt în urmă în cursa internațională pentru succes?

Poate că istoria ne oferă ceva motive de consolare. Deși astăzi nu ne amintim prea multe lucruri despre el, Max Aitken, mai bine cunoscut după titlul adoptat ulterior, de lord Beaverbrook, este unul dintre faimoșii și de succes antreprenori ai Canadei. Și-a asumat mari riscuri în domeniile afacerilor, politicii și al presei scrise, dar a câștigat avere, putere și influență atât în Canada, cât și în Regatul Unit. Beaverbrook provenea dintr-un mediu social care mai degrabă descuraja aspirația cuiva de a realiza mari averi. Deși ulterior și-a construit imaginea unui om care, la vârsta copilăriei, suferise de sărăcie, încât umblase desculț, familia sa dusese un trai bun raportat la standardele vremii (și, dacă se întâmplase ca Beaverbrook să nu poarte pantofi, fusese doar din inițiativa lui). Tatăl său, un cleric prezbiterian, sperase ca fiii săi să studieze la universitate și să aibă cariere respectabile. Dar Max și-a dorit altceva.

Născut în 1879, Beaverbrook era un copil mărunțel, neatrăgător, cu un rânjet larg și urechi mari, iar la maturitate avea să fie un bărbat scund și urât. Un „Buddha malefic" — astfel l-a descris unul dintre biografii săi. Beaverbrook a fost un copil neastâmpărat, care nu avea răbdare să ducă la bun sfârșit activități de rutină. Și așa a rămas toată viața. „Nimic", a spus el în 1922, „nu este mai rău decât consecvența." Era un individ inteligent, dar nu îi plăcea școala; chiulea de la ore și lua note proaste. Nu se supunea ordinelor și își sfida în nenumărate ocazii părinții. Mama sa, având un caracter mai dur decât tatăl său, îl bătea, ceea ce nu l-a oprit niciodată de la alte greșeli. Ori de câte ori se încingeau prea tare spiritele acasă, obișnuia să plece, iar câteodată se ascundea în casa unui vecin înțelegător. Reușea întotdeauna să-și facă pri-

eteni utili — în oarecare măsură datorită farmecului său de netăgăduit, dar și pentru că avea capacitatea de a analiza personalitatea celor din jurul său, intuind atât punctele forte, cât și slăbiciunile lor. Încă de mic, a arătat interes deosebit pentru afaceri și talentul de a descoperi oportunități. A preluat sarcina de a transporta ziare pe o anumită rută și, ulterior, a subcontractat livrarea acestora. La vârsta de 14 ani, a împrumutat tiparnița ziarului local unde lucra, pentru a-și deschide propria revistă, afacere de scurtă durată. Pentru a crește vânzările, a anunțat un concurs cu premii pentru cele mai bune eseuri. A fost unul dintre puținele sale eșecuri în afaceri, iar ziarul a fost scos din circulație după trei ediții.

La vârsta de 16 ani a renunțat definitiv la școală și, cu ajutorul unui prim mentor, viitorul prim-ministru canadian R.B. Bennett, s-a angajat ca funcționar juridic și practicant la o firmă de avocatură în orășelul New Brunswick din Chatham. Dreptul îl plictisea la fel de mult ca școala și a fost atât de apatic, încât a fost concediat după un an. S-a mutat în Halifax, capitala provinciei Noua Scoție și centrul de afaceri al provinciilor maritime[12]. Aici și-a câștigat o vreme pâinea vânzând asigurări din ușă în ușă. Când s-a plictisit și de această activitate, și-a croit drum către Vest, spre Calgary, unde până la acel moment Bennett își făcuse deja un renume ca avocat de succes și politician novice. Bennett nu a reușit sau nu și-a dorit să-l angajeze în compania sa, așa că Beaverbrook s-a lansat în diferite tentative de afaceri de calitate inferioară, precum o sală de popice. Încercarea lui de a vinde carne taberelor unde locuiau lucrătorii feroviari a dat greș, când carnea s-a stricat. A fost nevoit să plece din oraș, lăsându-și datoriile neachitate. Acum avea 20 de ani, era un ratat, dar însetat de succes și dornic să obțină

toate lucrurile frumoase pe care viața le poate oferi cuiva, de la bani până la femei.

Întors în provinciile maritime, Beaverbrook a trăit o experiență pe care a denumit-o ulterior „convertirea" sa. S-a decis să nu mai piardă vremea, așa cum a susținut el apoi. Avea să renunțe la pariuri — cel puțin la cărțile de joc — și, în schimb, să se dedice muncii asidue și traiului cumpătat. Era un moment bun în procesul de dezvoltare al Canadei, iar el dispunea de acele calități necesare, de la ambiția necruțătoare până la flerul pentru afaceri, pentru a profita de context. În anii 1890, țara trecea printr-o perioadă înfloritoare, ce oferea antreprenorilor curajoși nenumărate oportunități în minerit, industria manufacturieră și finanțe. Înarmat cu ambiția proaspăt dobândită, Beaverbrook a început să vândă titluri de valoare pentru o parte dintre companiile de servicii publice recent înființate. La scurt timp după aceea, și-a dat seama că banii grei îi câștiga proprietarul care garanta întreaga chestiune a noilor titluri de valoare sau obligațiuni. Norocul l-a lovit din nou și i-a atras atenția lui John Stairs, un om de afaceri bogat și respectat din Halifax. Se spune că Beaverbrook și-ar fi făcut apariția în biroul lui Stairs, spunând tuturor celor prezenți că fusese angajat ca asistent personal al acestuia. Indiferent care ar fi adevărul, cu siguranță Stairs a rămas impresionat de cutezanța și calitățile lui Beaverbrook, așa că l-a implicat pe tânăr în afacerile sale, tot mai extinse.

Beaverbrook își găsise chemarea în cele din urmă. S-a dovedit un excelent negociator și astfel a pus bazele marii sale averi. În 1903, s-a numărat printre membrii fondatori ai Royal Securities Corporation, ce avea să joace un rol important în înființarea de noi companii canadiene, influente în sectoarele lor de activitate, precum Montreal Engineering Company și controversata Canada Cement

Company. Avea talentul de a alege persoane potrivite și competente, dar nu era niciodată ușor să lucrezi cu el. Deși putea fi fermecător când își dorea și insuportabil de lingușitor cu persoanele de care avea nevoie, obișnuia să își hărțuiască angajații. Risipa de orice fel îl scotea din minți; una dintre temerile lui era folosirea în exces a hârtiei de scris a întreprinderii sale și irosea multă energie încercând să convingă companiile feroviare să-i returneze banii, dacă nu folosea biletul de întoarcere cumpărat. Cu toate acestea, era destul de generos cu membrii familiei lui, chiar dacă prefera să îi vadă cât mai puțin.

Pe măsură ce a avansat în ierarhia socială canadiană, Beaverbrook și-a angajat un croitor personal, a învățat să joace golf și s-a alăturat unor cluburi respectabile. În 1906, s-a căsătorit cu Gladys Drury, o tânără dintr-o distinsă familie din Halifax. Era roșcată, mai înaltă decât el și mult mai frumoasă. Într-un pasaj din autobiografia sa, neinclus în versiunea oficială publicată, a recunoscut că s-a însurat doar pentru că ajunsese într-o etapă a vieții și carierei sale când o soție părea perfect utilă și mult-așteptată. „Așa că am încheiat ceea ce am considerat a fi cel mai bun mariaj. Nu spun că i-am făcut ei viața mai ușoară, poate doar mai interesantă și mai palpitantă." Gladys a fost o soție bună, fidelă, a crescut copii și a administrat casele tot mai mari ale familiei. Nu s-a plâns nici când Beaverbrook a demonstrat că avea putere de seducție la fel de mare când venea vorba de femei, pe cât era de convingător în afaceri și politică. Foarte multe femei, de la actrițe până la marile frumuseți din societate și, foarte probabil, sora mai mică a soției sale îl considerau irezistibil. Le fermeca, le amuza și le răsfăța cu haine de blană și diamante. Cu toate acestea, când Gladys a murit subit la vârsta de 39 de ani din cauza unei tumori pe creier, Beaverbrook a fost — pentru o vreme — copleșit de durere

și, probabil, l-a încercat sentimentul vinovăției. (A avut, de asemenea, mare grijă să ardă aproape toate scrisorile ei.)

În 1907, Beaverbrook era milionar, într-o perioadă în care acest lucru era încă o raritate, iar averea sa a crescut în continuare, pe măsură ce își asuma risc după risc. După cum a scris ulterior într-un tratat intitulat *Success*: „Analizează balanța dintre profit și pierderi, înainte să pornești la cucerirea lumii financiare, iar apoi du-te spre victorie — dacă balanța justifică inițiativa". Nu era atât de simplu pe cât suna din gura lui. În anii de dinaintea Primului Război Mondial, Beaverbrook se afla adesea pe marginea succesului sau a eșecului, iar starea lui sufletească oscila, de la exaltare până la o tristețe profundă. Toată viața sa a fost ipohondru convins, dar a avut și probleme fizice reale, ca urmare a stresului. Când o afacere ajungea într-un punct de criză, suferea de insomnii, coșmaruri și dureri de stomac. Ori de câte ori reușea să încheie cu succes încă o afacere, se dezumfla. De îndată ce înființa o companie, avea tendința de a-și pierde interesul pentru ea, preferând să retragă profitul și să treacă la noi provocări.

În Canada acelor vremuri, regulile din domeniul afacerilor nu erau atât de stricte, dar Beaverbrook le-a ignorat oricum. Prospectele sale pentru noi idei de afaceri erau niște opere de artă, care adesea aveau vagă legătură cu realitatea. Companiile sale scoteau cu regularitate la vânzare titluri de valoare mai scumpe decât proprietățile ce serveau drept garanție. Era, de asemenea, foarte priceput să crească prețul capitalului și să se asigure că el și colaboratorii săi culegeau primii profitul companiilor lor. Cu toate acestea, proverbială era abilitatea lui de a fuziona mai multe companii — trei astfel de operațiuni gigantice în numai un an —, și de fiecare dată a ieșit mai bogat

din combinațiile sale. Numeroșii lui dușmani, printre care se numărau și foști asociați, susțineau că obținea profit în detrimentul partenerilor săi.

Un scandal public de proporții a izbucnit când Sir Sandford Fleming, un inventator și antreprenor canadian mai vârstnic și foarte respectat, l-a acuzat în public pe Beaverbrook că ar fi furat milioane de dolari din compania Canada Cement, apărută în urma ultimei mari fuziuni realizate de acesta prin unirea mai multor întreprinderi canadiene mai mici. Este posibil ca acuzațiile să fi fost nedrepte (iar Beaverbrook să fi procedat la fel ca alte personalități respectabile din domeniul afacerilor), însă ele au apărut în contextul creșterii nemulțumirii opiniei publice față de afaceriștii lipsiți de scrupule și lacomi. Pentru toată lumea, de la agricultorii din Vest, nemulțumiți de puterea căpătată de băncile de pe coasta estică, până la reformatorii progresiști din întreaga țară, Beaverbrook ajunsese să încarneze defectele capitalismului. Un istoric canadian care a examinat în detaliu cariera și afacerile lui Beaverbrook a concluzionat că, „deși apela adesea la înșelăciune și bravadă pentru a culege cele mai mari profituri cu putință din fiecare tranzacție, acțiunile sale nu au fost niciodată frauduloase sau penale".

Zvonurile privind afacerile dubioase aveau să-l însoțească pe Beaverbrook tot restul vieții, chiar dacă a devenit o personalitate respectată și influentă atât în Canada, cât și în Marea Britanie. Din când în când, a încercat să facă față direct acuzațiilor. După cum i-a spus în 1911 noului său prieten Winston Churchill: „Există dezaprobare la adresa mea despre care trebuie să ai cunoștință. Eu am creat toate trusturile mari din Canada. Niciunul nu este un trust rău, dar agricultorii din Vest mă atacă foarte des și uneori foarte agresiv". Churchill, pe care Beaverbrook îl amuza, l-a crezut pe cuvânt. Alții, inclusiv Clementine,

soția lui Churchill, s-au arătat mai puțin înțelegători. Ea și-a îndemnat la un moment dat soțul: „Exorcizează acest drăcușor din sticlă[13]". După cum a afirmat și J.H. Thomas, cunoscut politician laburist, „Max Aitken provenea din Newcastle, New Brunswick. Newcastle nu a fost suficient de mare pentru Max, așa că a plecat la Halifax. Dar nici Halifax nu a fost suficient de mare, așa că s-a dus la Montreal. Montreal nu a fost suficient de mare, așa că a plecat la Londra. Nici măcar Londra nu este suficient de mare. Așa că va pleca în iad". Pe parcursul îndelungatei sale cariere, nenumărate persoane din anturajul lui Beaverbrook au ajuns la concluzia că era un individ malefic, având plăcerea de a face rău. „Cu cât îl vedeam mai des", a scris generalul Alan Brooke, cel mai important consilier al lui Churchill pe probleme militare în perioada celui de-al Doilea Război Mondial, „cu atât mai puțin îmi plăcea și cu atât mai puțină încredere aveam în el. Un geniu malefic, care avea cea mai rea influență cu putință asupra lui Winston." Probabil că Beaverbrook a bănuit că Brooke îl antipatiza, dar nu l-a băgat în seamă. Asemenea multor altor persoane care și-au asumat riscuri în viață, inclusiv Churchill, pe Beaverbrook nu-l interesa părerea altora despre el.

În 1910, urmat de noua sa soție, Beaverbrook s-a mutat la Londra. Avea doar 31 de ani, avere imensă și ambiție incredibilă. Pentru un bărbat sau o femeie ambițioasă din colonii, o astfel de decizie era ceva obișnuit. Londra se afla în inima celui mai mare imperiu al lumii și oferea oportunități și mai bune pentru a face avere, a obține putere și influență. Beaverbrook deja avea destui bani, dar își dorea să obțină și restul. Iar în Canada nu îi mai rămăseseră provocări cărora să le facă față (în plus, compatrioții priveau tot mai critic schemele sale financiare). A închiriat un apartament la Londra, a vizitat la întâm-

plare câteva obiective turistice — ceea ce l-a plictisit — și a cumpărat fără vreun motiv anume compania de automobile Rolls-Royce. Și-a condus în continuare afacerile din Canada (a deschis un birou londonez pentru Royal Securities), dar universul politicii și al ziarelor i se părea mai interesant.

Apelând la șarmul său personal, și-a croit cu rapiditate impresionantă drum prin societatea britanică. Prin intermediul cunoștințelor sale inițiale, a cunoscut tot felul de oameni, de la Rudyard Kipling, care i-a devenit prieten, până la Bonar Law, deja politician conservator de vază. În toamna lui 1910, cel din urmă l-a convins să candideze pentru un loc în parlament. Circumscripția electorală aleasă, aflată lângă Manchester, nu era un fief conservator. Candidatul avea puține șanse de reușită, mai ales în cazul unui tânăr foarte puțin cunoscut, sosit din colonii. Beaverbrook a tratat situația așa cum proceda în afaceri, investind din plin resurse și organizându-și campania cu meticulozitate. În Ashton-under-Lyne nu se mai văzuse niciodată așa ceva; stafful de campanie al lui Beaverbrook a împărțit întreaga circumscripție în districte, atribuindu-i fiecăruia câte un agent electoral. În discursurile sale din campanie, Beaverbrook manipula de regulă electoratul, folosind informațiile în avantajul său — de exemplu, susținea că studiase Dreptul. Conștient că nu era un bun orator, a rugat-o pe soția lui să țină cea mai mare parte a discursurilor publice în numele lui. A câștigat alegerile, obținând 196 de voturi. Astfel a început scurta sa carieră de politician.

Începutul nu a fost de bun augur. În calitate de membru al parlamentului, Beaverbrook era apatic și lua foarte rar cuvântul. Nu acorda mare atenție disciplinei de partid, aspect deloc surprinzător de altfel; organizatorii parlamentari ai partidului i-au cerut să participe la dezbate-

rile Camerei Comunelor. Din motive obscure, a fost totuși învestit cavaler. (Dușmanii săi din Canada au sugerat că era o recompensă pentru donațiile lui consistente către Partidul Conservator). În același timp, Beaverbrook s-a lansat într-o altă direcție, de magnat al presei. În 1911, a făcut prima investiție, în ziarul *Daily Express*, publicație pe care, nu după multă vreme, a cumpărat-o și prin intermediul căreia avea să poarte campanii pentru cauzele sale preferate, de la propaganda în favoarea partidului său, Empire Free Trade, până la politica de conciliere din anii 1930.

În același an, Beaverbrook s-a trezit în una dintre acele situații care îi plăceau mult, în mijlocul unei lupte complexe și unor negocieri. De această dată nu era vorba de afaceri, ci de politică. În urma demisiei lui Arthur Balfour, funcția de lider al Partidului Conservator era vacantă, iar Beaverbrook l-a susținut pe prietenul său Bonar Law împotriva celorlalți concurenți. Law avea predispoziția de a șovăi, chiar de a da înapoi, ori de câte ori simțea că gestul său dăuna partidului, iar Beaverbrook a depus mult efort pentru a-l menține pe prietenul său în cursa pentru șefia partidului. De asemenea, el a tras sforile din culise pentru a declanșa o campanie „spontană" de presă în favoarea lui Law. La un an de la sosirea sa la Londra, Beaverbrook a avut satisfacția de a influența alegerea unui lider important; ceilalți doi candidați de seamă din partid s-au retras, iar Law a devenit noul șef al Partidului Conservator. Într-o scrisoare privată, secretarul lui Balfour l-a acuzat pe Beaverbrook, „micul aventurier canadian", că manipulase rezultatele din umbră, într-o manieră necinstită. În anii următori, acuzația a fost adesea reluată. Ea cuprindea o mare doză de adevăr. În criza politică din 1916, când Henry Asquith a fost înlăturat din funcția de prim-ministru și înlocuit cu David Lloyd Ge-

orge, din cauza modului cum condusese țara pe perioada războiului, Beaverbrook a jucat un rol-cheie (deși nu chiar atât de măreț, pe cât a susținut el ulterior) atât în subminarea poziției lui Asquith, cât și în apropierea dintre Bonar Law și Lloyd George, astfel încât cel din urmă să obțină sprijinul conservatorilor pentru guvernul său de coaliție. Lloyd George l-a recompensat pe Beaverbrook cu un titlu și, un an mai târziu, l-a inclus în guvern ca ministru al informației.

În 1922, când nu s-a mai bucurat nici de susținerea lui Lloyd George, Beaverbrook a contribuit cu succes la înlăturarea lui de la șefia guvernului și readucerea la putere a conservatorilor, cu Law în calitate de prim-ministru. În 1924, Law a murit, iar de atunci Beaverbrook nu a mai exercitat niciodată o asemenea influență ca în trecut. Bineînțeles că încă mai conta în viața politică britanică și, prin cercul său larg de prieteni și rețeaua sa de ziare — între timp, cotidianului *Daily Express* i se alăturaseră *Sunday Express* și *Evening Standard* —, făcea în continuare valuri. În 1929, a încercat să-l înlăture pe succesorul lui Law, Stanley Baldwin, din funcția de conducător al Partidului Conservator, ceea ce i-a prilejuit lui Baldwin să rostească faimosul său discurs despre „puterea fără responsabilitate — privilegiul prostituatelor de-a lungul timpului". Baldwin nu l-a iertat pe Beaverbrook, care, în cea mai mare parte a anilor 1930, a rămas în afara cercului puterii.

În contextul izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial, când Churchill a preluat funcția de prim-ministru, Beaverbrook a pătruns din nou în grupul restrâns al celor puternici. Churchill, atacat înaintea declanșării războiului de ziarele lui Beaverbrook pentru poziția fermă adoptată împotriva Germaniei, a fost mai iertător decât Baldwin și l-a numit ministrul producției aeriene.

Beaverbrook a preluat postul cu entuziasmul său caracteristic (deși generalul Brooke critica metodele haotice ale noului ministru) și l-a înveselit pe Churchill în cea mai întunecată perioadă a războiului. Cu toate acestea, niciodată nu s-a putut abține de la intrigi și și-a închipuit chiar că ar fi putut să-l înlocuiască pe Churchill. În perioada postbelică, Beaverbrook a agitat din nou spiritele — de exemplu, s-a lansat într-o campanie cu scopul de a împiedica aderarea Marii Britanii la Piața Comună —, dar influența sa nu mai era cea de odinioară. A murit în 1946, în conacul său imens din Surrey. Călătoria sa în viață, începută la casa parohială din New Brunswick, a fost lungă, iar în urma lui, Beaverbrook a lăsat nenumărați dușmani, câțiva prieteni și foarte multe schimbări.

În cazul lui Beaverbrook, afacerile erau domeniul unde și-a riscat avuția și reputația; în schimb, politica era un joc în care se putea implica sau nu, după bunul plac. Pentru politicienii cu normă întreagă, miza este alta. Aceștia practică o meserie din care pot fi concediați, așa cum s-a întâmplat în cazul lui Bismarck, eliberat din funcție de monarhul său, ori al lui Margaret Thatcher, alungată de propriii colegi, de pe o zi pe alta. În sistemele democratice, politicienii trăiesc cu gândul că electoratul îi poate respinge ori de câte ori au loc alegeri.

Din anumite puncte de vedere, Richard Nixon a fost un politician ale cărui șanse de izbândă la alegeri erau cât se poate de mici, în special într-o perioadă în care imaginea conta. În faimoasele sale dezbateri televizate cu John F. Kennedy, opinia publică l-a perceput pe Nixon drept un individ prefăcut și a fost deranjată de transpirația lui abundentă, cu toate că l-a înfrânt prin argumentele sale pe Kennedy. Nu se pricepea nici să mângâie copiii pe cap, nici să bată străinii pe umăr. „Pentru mine, să fiu un

tip jovial și prietenos nu este ceva natural", s-a plâns el la un moment dat unui jurnalist. „Nu pot să fac confidențe oricui." Încercările sale de a-i face pe oaspeți să se simtă în largul lor aveau adesea chiar efectul opus celui scontat. Nimeni nu gusta glumele lui penibile. „Era un om căruia îi lipsea cu desăvârșire farmecul personal", a spus un coleg de-ai săi de rang înalt, „căci nu înțelegea câtuși de puțin care era distanța adecvată de păstrat în relațiile cu alți oameni." Nixon era invidios pe multe dintre calitățile contemporanului și predecesorului său, John F. Kennedy: familiaritatea relaxată, subliniată de zâmbetul larg și părul ciufulit, ușurința cu care lovea o minge de fotbal de colo-colo sau cu care se urca la bordul bărcii sale părăsind Hyannis Port. Lui Nixon nu i-a reușit niciodată să intre în pielea unui astfel de personaj. Când pornea într-o plimbare „spontană" pe plaja californiană, gazetarii chicoteau pe înfundate văzându-i pantofii de piele lustruiți și pantalonii de stofă. Pentru a-i îmbunătăți imaginea, colegii l-au convins să-și ia un câine, iar animalul a fost ademenit cu un pachet întreg de biscuiți pentru a se apropia de stăpânul său. Iar când a încercat să confere stil și demnitate biroului prezidențial, așa cum procedase cu succes Kennedy, treburile au mers anapoda. După ce l-a vizitat pe președintele francez Charles de Gaulle, Nixon a comandat noi uniforme, alb cu auriu, pentru forțele de ordine ale Casei Albe. Presa le-a comparat cu costumele din operele de comedie, iar uniformele au dispărut, deși câteva astfel de piese vestimentare au reapărut ulterior la un concert de muzică rock.

Din alte puncte de vedere, importante de altfel, Nixon era potrivit pentru politică. Dădea dovadă de multă ambiție și era un jucător din fire; de fapt, tânăr ofițer fiind, pe când lupta în Pacificul de Sud în cel de-al Doilea Război Mondial, câștigase bani frumoși jucând poker. Deși

îi plăcea la nebunie să dramatizeze și să exagereze acele momente din viața sa când totul îi era potrivnic, credea, de asemenea, că prin determinare și stăpânire de sine putea depăși obstacolele ivite în cale. „Dacă ești cât de cât de inteligent", i-a spus el unui prieten vechi, „și dacă supărarea ta este suficient de profundă și de puternică, îți dai seama că poți schimba aceste concepții prin virtute, printr-o bună performanță personală, iar aceia care au totul nu fac decât să stea în fund și să se îngrașe." În studenție, s-a înscris în echipa de fotbal, cu toate că era prea scund. „Trebuia să-l lovesc foarte violent pe micuț", și-a amintit un jucător mai masiv decât el despre antrenamentele alături de Nixon. „Oh, Dumnezeule, cât a mai căzut." La maturitate, când deja intrase în viața politică, unul dintre filmele preferate ale lui Nixon (alături de *Ocolul pământului în 80 de zile*) a fost *Patton*. În filmul realizat în 1970, generalul din al Doilea Război Mondial este înfățișat ca un intrus curajos și dârz, care — aspect foarte important, de altfel — deține controlul și are, de regulă, dreptate când cei din jurul său se pierd cu firea și, în plus, se mai și înșală.

Ceea ce nu l-a oprit pe Nixon să se considere totuși și o victimă lipsită de noroc. Aflat într-o călătorie prin Asia, înainte să devină președinte, i-a spus unui diplomat care aștepta împreună cu el în aeroportul din Saigon că sigur avionul avea să întârzie. „Dacă există o posibilitate să mi se întâmple ceva rău, atunci nu are cum să mă ocolească." Iar pe parcursul carierei sale chiar i s-au întâmplat lucruri rele, totul culminând cu afacerea Watergate. Cu toate acestea, în prezent ne amintim și de realizările lui Nixon, mai ales de deschiderea relațiilor cu China.

În 1952, generalul Dwight Eisenhower a acceptat candidatura tânărului senator Nixon pentru funcția de vicepreședinte din partea republicanilor, fără să aibă prea

multe informații despre el. În perioada imediat premergătoare alegerilor prezidențiale, cariera lui Nixon a fost la un pas să se încheie, când au apărut zvonuri despre existența unui fond, pe care el și familia sa îl folosiseră pentru a se susține financiar pe timpul mandatului de senator. Eisenhower nu a oferit nicio declarație, atitudine considerată suspectă, însă dinspre culmile muntelui Olimp au circulat zvonuri potrivit cărora cei mai importanți consilieri ai generalului își doreau ca Nixon, candidatul pentru funcția de vicepreședinte, să se retragă. În absența unui ordin direct, Nixon a refuzat un astfel de gest și a ținut un discurs, cunoscut ulterior ca *Checkers speech*. În una dintre extraordinarele prestații din viața sa, Nixon a vorbit despre familia sa și cum se chinuiau să supraviețuiască din salariul lui. Pat nu deținea obiecte de lux, precum o haină din blană de nurcă — doar un respectabil palton republican de stofă. Da, a spus el, un donator le oferise un câine — pe Checkers —, dar nu avea de gând să-l înapoieze, deoarece fetițele lui îl adorau. Discursul a fost un triumf, iar Nixon a devenit vicepreședinte odată ce republicanii au câștigat alegerile prezidențiale.

Eisenhower nu a avut încotro și l-a păstrat alături pe Nixon, dar nu a ajuns niciodată să-l placă sau să aibă încredere în el. Nixon a încercat zadarnic să se infiltreze în cercul restrâns de prieteni al bărbatului mai vârstnic, apucându-se chiar și de golf sau de pescuit la muscă, sporturi ce nu se potriveau unei persoane atât de neîndemânatice din fire. În 1956, Eisenhower a propus ca Nixon să preia o funcție ministerială și să lase vicepreședința în mâinile altcuiva. Însă Nixon a refuzat din nou — ținta lui era să ajungă președinte, iar funcția de vicepreședinte deținută la acel moment îi oferea o rampă de lansare mai bună. Eisenhower nu a insistat, dar când

s-a pus problema președinției, nu l-a ajutat pe Nixon să obțină nominalizarea necesară. În 1960, când președintelui căruia tocmai i se încheia mandatul i s-a cerut să numească o contribuție importantă a lui Nixon pe perioada administrației sale, Eisenhower a răspuns: „Dacă îmi lași timp de gândire o săptămână, poate că o să-mi vină ceva în minte". Kennedy a câștigat alegerile cu o diferență extrem de mică. Nixon a încercat să revină în prim-plan candidând pentru funcția de guvernator al statului California în 1962, dar a suferit o nouă înfrângere umilitoare. A ținut în fața reporterilor un discurs înverșunat și dezlânat, iar următoarele cuvinte au rămas celebre: „N-o să-l mai aveți la îndemână pe Nixon, ca să dați în el, pentru că, domnilor, aceasta este ultima mea conferință de presă..."

Bineînțeles că nu a fost ultima sa conferință, căci Nixon nu putea abandona politica. S-a angajat la o firmă de avocatură din New York, dar a depus în continuare eforturi pentru a ajunge președinte, ținând discursuri în întreaga țară și călătorind în străinătate pentru a fi la curent cu situația internațională. În 1968, omul pe care mulți îl socoteau o cauză pierdută a fost ales președinte. Mandatul lui Nixon este astăzi umbrit de amintirea evenimentelor din Vietnam, Cambodgia, Chile și, mai ales, de afacerea Watergate, când a încercat să se folosească de funcția de președinte pentru a obstrucționa justiția. Dar această perioadă a cunoscut și succese, precum destinderea relațiilor Statelor Unite ale Americii cu Uniunea Sovietică și, poate cel mai important lucru, restabilirea relațiilor cu Republica Populară Chineză.

Acum, când relația dintre cele două state este normală, chiar dacă uneori tensionată, ne amintim cu greu cât de diferită era situația în 1968. Cele două țări nu au avut absolut nimic de a face una cu cealaltă de la momentul

acaparării puterii de către comuniști, în 1949. În Războiul din Coreea, izbucnit în 1950 și încheiat printr-un armistițiu în 1953, cele două puteri s-au înfruntat. Amintirea războiului și a miilor de soldați decedați din ambele tabere a constituit un obstacol în calea încheierii păcii. Prăpastia dintre cele două puteri părea de netrecut, căci ambele state își aduceau insulte și acuzații reciproce. Statele Unite ale Americii se încăpățânau să-i recunoască în continuare pe naționaliștii din Taiwan ca reprezentanți legitimi ai poporului chinez, iar Mao și guvernul său comunist își declaraseră ferm devotamentul față de blocul sovietic.

Partidul Republican adoptase o poziție ostilă de neînduplecat față de ceea ce membrii săi numeau „China Roșie" și îi acuzase pe democrați că reușiseră, într-un fel sau altul, să piardă China în fața comuniștilor și că, în general, ar fi fost prea îngăduitori cu ideologia comunistă. Iar Nixon se numărase printre cei mai vehemenți anticomuniști. Încă de la începutul carierei sale politice, își defăimase cu succes adversarul liberal, Helen Gahagan Douglas, care candida din partea Partidului Democrat, spunând despre ea că „era roz până în măduva oaselor". În Congres, avea reputație de vigilent „vânător de Roșii", deși era mai moderat decât colegul său de partid, senatorul Joe McCarthy. Prin faimoasa *Kitchen Debate*, ținută la Expoziția Națională Americană de la Moscova, din 1959, Nixon s-a bucurat de aprecieri deosebit de favorabile pe plan intern, când l-a confruntat pe Nikita Hrușciov în fața unei machete în mărime naturală înfățișând o bucătărie americană.

Cu toate acestea, Nixon avea și o altă latură: internaționalistul convins că Statele Unite ale Americii trebuiau să se implice în întreaga lume, chiar și în țările cu valori foarte diferite de ale americanilor. El credea că țara sa

ar fi trebuit să se alăture Ligii Națiunilor și susținea aderarea SUA la Organizația Națiunilor Unite după cel de-al Doilea Război Mondial. Nixon credea că Planul Marshall, ce contribuise la refacerea Europei, fusese alegerea corectă, în interesul Americii, așa cum era și angajamentul Americii față de NATO. Când a preluat președinția, în 1969, știa că nu trebuia să-i aibă la inimă pe sovietici, dar era gata să colaboreze cu ei pentru a aduce cursa înarmării sub control și a stabili un climat general de înțelegere (*détente*).

În ceea ce privea China, Nixon cocheta deja de câțiva ani cu ideea că această țară trebuia scoasă din „izolarea ei furioasă" și inclusă în comunitatea națiunilor. Decizia avea să aducă un beneficiu ordinii mondiale, dar și, aspect extrem de important de altfel, Statelor Unite ale Americii. Nixon credea — greșit, după cum s-a dovedit ulterior — că putea scoate Statele Unite ale Americii din Războiul din Vietnam, un conflict din ce în ce mai costisitor și detestat de opinia publică, dacă reprezentanții Chinei, principalul susținător și furnizor al comuniștilor vietnamezi, acceptau să-i preseze pe aceștia să cadă la pace cu Statele Unite ale Americii. Era convins, de asemenea (iar de această dată nu se înșela), că o apropiere între țara sa și China urma să-i convingă pe liderii sovietici să adopte o atitudine mai rezonabilă în negocierile privind limitarea cursei înarmărilor, care ajunseseră într-un punct mort. Mai presus de toate, destinderea relației politice cu Uniunea Sovietică, dar și cu China avea să readucă Statele Unite ale Americii, al căror prestigiu și credibilitate fuseseră atât de grav afectate de Războiul din Vietnam, înapoi în prim-planul politicii mondiale.

Spre marea surprindere a consilierului său pe probleme de securitate națională, Henry Kissinger, odată ce a intrat în funcție, Nixon a discutat despre stabilirea unui

eventual contact cu guvernul de la Beijing, chiar și despre recunoașterea acestuia. Asemenea oricărui alt jucător eficient, Nixon își calculase cu atenție șansele de izbândă. Dată fiind binecunoscuta sa poziție anticomunistă, șansele de a i se aduce acuzații că ar fi fost un politician îngăduitor și slab erau mult mai mici decât în cazul unui președinte democrat. Lobby-ul în favoarea Chinei, odinioară un grup puternic, cu relații sus-puse, ai cărui membri se opuneau discuțiilor de orice fel cu Mao și guvernul acestuia, își pierdea din resurse în contextul în care o bună parte din cei mai importanți reprezentanți ai lui se stinseseră. Generația mai tânără de americani nu mai împărtășea aceeași antipatie viscerală față de comuniști. În fond și la urma urmei, Statele Unite ale Americii făcuseră față sovieticilor vreme de ani de zile. Nixon se baza pe faptul că aripa conservatoare a opiniei publice americane avea să aibă încredere în el și în abilitatea lui de a negocia la fel de eficient și de ferm cu chinezii și spera că liberalii urmau să-i întâmpine ideea cu brațele deschise, drept o măsură care anunța o lume mai pașnică. În condițiile în care Henry Kissinger era clar de partea lui Nixon, Statele Unite ale Americii au inițiat o serie de contacte secrete în Pakistan și România, state ce întrețineau bune relații cu China.

Nixon a avut noroc la capitolul sincronizare. Chinezii și, cel mai important, Mao, care încă lua deciziile-cheie, treceau printr-o fază de izolare la începutul anilor 1970. Erau în relații proaste cu aproape toți vecinii lor, mai puțin cu micuța Coree de Nord și cu Vietnamul de Nord, însă niciunul dintre aceste state nu era un aliat de încredere. China nu avea deloc legături cu Japonia și Taiwan și nu se înțelegea bine cu India, cu care pornise la război în 1960. Cel mai îngrijorător aspect pentru conducerea de la Beijing era însă că puternica Uniune Sovietică, cu

care China se învecina în nord, devenise tot mai ostilă. Cele două puteri comuniste se distanțaseră una de cealaltă într-o dispută publică spectaculoasă, la începutul anilor 1960. Pe parcursul deceniului al șaptelea, Uniunea Sovietică și-a sporit în mod vizibil efectivele militare din Extremul Orient, în timp ce Mao avertiza că poporul chinez era pregătit de un război de gherilă împotriva invadatorilor. În 1969, au avut loc ciocniri armate între soldații sovietici și cei chinezi de-a lungul graniței comune, iar la Moscova se vorbea despre lansarea unui atac nuclear preventiv împotriva Chinei. Veștile despre un posibil atac-surpriză au ajuns la urechile conducerii chineze și au contribuit la schimbarea dramatică a modului de gândire al lui Mao — el a ajuns la concluzia că sosise vremea să îmbunătățească relația cu Statele Unite ale Americii. Iar când Mao se răzgândea, China îl urma.

Nixon nu deținea toate aceste informații, deși americanii cunoșteau prea bine tensiunile dintre sovietici și chinezi, așa că risca o umilință publică dacă se afla că inițiase contacte timide cu Beijingul și dacă liderii chinezi îl refuzau. Un schimb complicat de mesaje secrete s-a desfășurat în cea mai mare parte a lui 1970 și în prima jumătate a lui 1971. Existau indicii tot mai clare că atitudinea era mai binevoitoare în ambele tabere. Nixon a renunțat la orice referire la „China Roșie" în favoarea formulei „Republica Populară", iar în aprilie 1971, membrii echipei naționale chineze de tenis de masă, prezenți la un turneu internațional în Japonia, i-au invitat pe neașteptate pe omologii lor americani să le viziteze țara pentru un joc amical. (Chinezii chiar i-au lăsat pe americani, net inferiori valoric, să câștige.) Pe 2 iunie, după un alt schimb de mesaje secrete și mai multe dovezi publice de bunăvoință, Washingtonul a primit o invitație călduroasă de la Ciu Enlai, premierul chinez, care îi propunea lui

Nixon să-l trimită pe Kissinger în China pentru a stabili termenii unei vizite ce urma să fie efectuată de președinte însuși. După cum au mărturisit ulterior ambii politicieni, aceasta a fost ca o vizită pe cealaltă față a lunii. Mai ales după marile tulburări stârnite de Revoluția Culturală de la sfârșitul anilor 1960, China se izolase puternic de restul lumii; doar câtorva jurnaliști străini li se permitea, în condiții deosebit de stricte, să intre în Beijing. Americanii nu mai vizitaseră orașul din 1949.

Vizita efectuată de Kissinger în luna iulie a acelui an a rămas secret de stat până când delegația americană s-a întors în siguranță acasă. Nixon și Kissinger au pus întotdeauna mare preț pe discreție, deoarece — pe bună dreptate, de altfel — negocierile deosebit de delicate trebuiau purtate departe de ochii publicului și de așa manieră încât adepții liniei intransigente din America să nu aibă timp să strângă rândurile opoziției. Sperau, de asemenea, să țină la distanță Departamentul de Stat, instituție pe care amândoi o detestau, astfel încât cei doi să-și asume meritele unei schimbări de amploare și să-și consolideze imaginea pe care o vor avea, ulterior, în istorie. Este posibil să fi fost mânați de un scop egoist, dar au fost și curajoși. O vizită în China era o întreprindere riscantă din mai multe puncte de vedere. Opinia publică americană și reacțiile aliaților americanilor erau greu de prevăzut. Era imposibil de prezis comportamentul chinezilor. Oare aveau să-l umilească pe Kissinger și să-l trimită înapoi cu bagajele în spinare? În fond și la urma urmei, cu doar câțiva ani în urmă, China părea cuprinsă de nebunie, căci Mao îi instigase pe tinerii studenți — organizați în Gărzile Roșii — să atace și să ucidă reprezentanții autorităților din fabrici, partid, învățământ și universități. Străinii și orice chinez care întreținea relații cu lumea exterioară fuseseră priviți cu multă ură, devenind ținte ale

atacurilor și fiind catalogați drept dușmani ai poporului chinez. Mulțimi indignate de oameni, organizați în Gărzi Roșii, prădaseră și incendiaseră misiunea britanică din Beijing și îi bătuseră pe diplomații sovietici și pe familiile acestora, obligându-i să se târască în patru labe pe sub portretele lui Mao. Vizita lui Kissinger a decurs lin, dar cea a lui Nixon, stabilită pentru februarie 1972, încă prezenta riscuri. Astăzi, știm că unii dintre cei mai importanți lideri comuniști din China încă se opuneau îmbunătățirii relațiilor cu Marea Satană, așa cum erau, de regulă, denumite Statele Unite ale Americii. În septembrie 1971, Lin Biao, ministrul apărării, a dispărut subit în împrejurări învăluite în mister. Conform unei teorii, care a circulat de atunci, Lin complota împotriva lui Mao, tocmai din cauza strângerii relațiilor cu Statele Unite ale Americii, proces în desfășurare la acel moment.

În februarie 1972, când s-a urcat la bordul avionului prezidențial, lângă Washington, se pare că Nixon nu avea cine știe ce temeri în legătura cu siguranța sa fizică pe parcursul vizitei în China, poate și pentru că nu se știau prea multe despre chestiunea Lin Biao. Singurul motiv de îngrijorare pentru Nixon și consilierii săi era că încă nu primiseră vești de la Beijing privind o eventuală întrevedere cu Mao. Dacă președintele american — primul președinte al SUA care vizita vreodată China — se întorcea acasă fără să se fi întâlnit cu cel mai puternic conducător din țară, avea să facă impresie proastă, se făcea de râs și, mai rău de atât, se arăta ca un om slab. Nenumărații dușmani ai Americii din întreaga lume aveau să jubileze. Când americanii au ajuns în cele din urmă la Beijing, Ciu Enlai, sosit la aeroport în întâmpinarea oaspeților, nu și-a luat niciun angajament în privința eventualei întrevederi. Însă americanii nu știau — printre multe alte lucruri pe care nu le aflaseră până la acel mo-

ment despre China — că, la începutul lui 1972, Mao se îmbolnăvise și nu exista nicio certitudine că putea fi pus pe picioare pentru a-și putea întâmpina oaspeții. Medicii săi trudiseră din greu să-l însănătoșească și, la momentul sosirii lui Nixon, Mao se putea ridica singur în picioare pentru a face câțiva pași. Cu toate acestea, decizia de a organiza o întâlnire era în mâinile liderului chinez. În după-amiaza în care a sosit Nixon, în timp ce americanii se instalau la locurile lor de cazare, Ciu a primit un telefon neașteptat de la Mao; dorea să îl întâlnească imediat pe Nixon. Spre spaima delegației americane, inclusiv a agenților serviciului secret, Nixon, vizibil ușurat și încântat, împreună cu Kissinger s-au repezit într-o limuzină chinezească și au dispărut în trombă către locul de întâlnire. Întrevederea a fost spectaculoasă nu prin conținutul discuțiilor — frazele rostite de ambele părți au fost, în mare parte, banale —, ci pentru simplul fapt că a avut loc. Marca începutul unei noi relații și o revoluție în domeniul relațiilor internaționale.

Urmau să treacă mai mulți ani pentru ca vizita să dea roade. Nixon a fost alungat de la conducere în 1974, ca urmare a afacerii Watergate, iar succesorul său, Gerald Ford, nu avea niciun interes să insiste pentru normalizarea relației dintre cele două state, căci după moartea lui Mao, în 1976, în China a urmat o luptă prelungită pentru putere. China și Statele Unite ale Americii au restabilit relațiile diplomatice depline de abia în 1979, iar comerțul firav, investițiile și libera circulație a oamenilor s-au intensificat, atingând cota incredibilă din zilele de astăzi, doar în anii 1980. Oare ce s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi existat hotărârea și inițiativa curajoasă a lui Nixon? Unii afirmă că îmbunătățirea relației dintre cele două mari puteri ar fi fost inevitabilă, pentru că ambele aveau de câștigat din această destindere, dar la fel s-ar putea

spune și despre relația dintre Iran și Statele Unite ale Americii. Cu toate acestea, au trecut deja 36 de ani de când cele două țări au întrerupt orice legătură, o perioadă mai lungă decât cea a marelui îngheț dintre China și Statele Unite ale Americii. Eu cred că fără Nixon nu am fi asistat la niciun dezgheț vreme de ani de zile, poate nici măcar până în zilele de astăzi. Nixon a plecat pe lumea cealaltă crezând că deschiderea față de China a fost cea mai mare realizare a sa, chiar dacă a fost umbrită, poate pentru totdeauna, de afacerea Watergate, „acea chestiune prostească, atât de prostească".

De la spartani până la găștile din orașele zilelor noastre și de la satele de mineri până la porturile locuite de pescari din întreaga lume, anumite grupuri au pus curajul mai presus chiar decât propria viață. Gărzile de corp dintr-un club de noapte din apropierea orașului Delhi provin dintr-un sat din vecinătate, în care tradiția de a lupta pentru a-și proteja căminele de străini este bine înrădăcinată. Tinerii se antrenează de mici ca luptători, învățând legendele din poemele epice hinduse. În Prusia, iar mai apoi în Germania, clasa latifundiară a iuncherilor, din care provenea și Bismarck și ai cărei membri predominau în rangurile superioare ale armatei germane, își creștea copiii să devină adulți curajoși și supuși. Manfred von Nostitz, un prieten de-ai mei de la Universitatea din Toronto, unul dintre urmașii lui Bismarck, își amintește de ultimele clipe ale unei lumi acum dispărute. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, pe când era copil, locuia pe moșia Bismarck, în partea estică a Germaniei. Străbunica sa, căreia și el, și verii lui trebuiau să i se adreseze cu *Excellenz*, i-a învățat pe băieți să folosească furculița și cuțitul cu ambele mâini. „Când veți crește mari", le-a spus ea, „veți fi soldați și s-ar putea să vă pierdeți un braț, dar va trebui să mâncați civilizat întotdeau-

na." În timp ce trupele sovietice își continuau ofensiva, apropiindu-se din ce în ce mai tare de Germania, bătrâna a refuzat să plece împreună cu restul familiei și muncitorilor de pe moșie. S-a pregătit: a dat ordin să i se sape mormântul adânc în pământ, căci odată ce soseau sovieticii, „nu avea să mai rămână nimeni care să ducă această sarcină la bun sfârșit", și și-a împușcat preaiubiții câini cu pușca de vânătoare. A așteptat doar pentru a-i arăta comandantului sovietic împrejurimile casei, după care s-a sinucis.

Înainte de izbucnirea Primului Război Mondial, în cea mai mare parte a Europei, duelurile dintre ofițeri erau privite cu bunăvoință de oficialitățile armatei, fiind considerate o modalitate de a îmbunătăți calitățile militare. Ministrul de război al Prusiei a protestat în fața liderului guvernului, când s-a discutat despre scoaterea acestei practici în afara legii: „Tradiția duelului este bine înrădăcinată, iar duelul face parte din codul nostru de onoare. Acest cod este o valoare și, pentru Corpul Ofițeresc, o comoară de neînlocuit". Britanicii erau desconsiderați pentru că interziseseră obiceiul cu multă vreme în urmă, dar nobilimea engleză avea multe dintre trăsăturile evidente ale omologilor lor de pe celălalt mal al Canalului Mânecii. În 1914, după ce a trăit prima oară experiența războiului, Julian Grenfell, originar dintr-o veche familie aristocratică, le-a scris rudelor sale: „*Ador* războiul. Este ca un picnic imens, dar fără inutilitatea unui picnic. Nu m-am simțit niciodată atât de bine, nu am fost niciodată atât de fericit". A murit un an mai târziu, urmat, la două luni, de fratele său mai tânăr. În minunatele ei romane, Molly Keane, care provenea dintr-o familie de moșieri protestanți anglo-irlandezi, îi înfățișează călărind, plecând la vânătoare și pornind la război cu aceeași abnegație nechibzuită. Această mentalitate ne ajută să înțelegem

convingerea multor europeni din ajunul Primului Război Mondial că urmau un conflict palpitant și o victorie sigură.

Asemenea culturii, și geografia poate încuraja spiritul aventurier. Locuitorii din zonele de coastă au avut încă de pe vremea fenicienilor tendința de a privi dincolo de mări. Marii exploratori ai Renașterii, care au luat calea apelor, proveneau — fapt deloc surprinzător, de altfel — din Genova, Veneția, din orașele de pe țărmurile Portugaliei ori din insulele britanice. Erau mânați de curiozitate și de lăcomie. Dacă ar fi putut găsi o rută maritimă rapidă către Asia, ar fi putut transporta bogățiile aici, în Europa, obținând mari câștiguri. Deși Columb a sperat mereu că putea ajunge în Asia înaintând spre vest, cei care au pășit pe urmele sale, precum Cortés și Pizarro, și-au dat seama că existau bogății mult mai aproape decât cele din Asia. Printr-o combinație de cutezanță, noroc și nechibzuință, conquistadorii au distrus mari imperii, au jefuit bogatele mine de aur și de argint ale băștinașilor, iar pe ei i-au luat în sclavie. Odinioară ambiția fusese considerată un viciu în Europa, în schimb, în timpul Renașterii gândirea europeană s-a schimbat, iar până la mijlocul secolului al XVI-lea, s-a transformat în virtute.

Este posibil ca anumite tipuri de societăți să fie predispuse să dea naștere la mai multe sau mai puține persoane care își asumă riscuri, dar, dacă privim dincolo de timp și de spațiu, putem identifica anumite trăsături comune acestor oameni. Bineînțeles că ambiția este una dintre ele, dar să nu uităm de capacitatea lor de a găsi oportunități în împrejurări în care noi, ceilalți, nu am vedea decât niște obstacole de netrecut. Când te confrunți cu eșecuri ori cu dificultăți, importante sunt, desigur, hotărârea și insistența, așa cum s-a întâmplat în cazul lui Churchill. Nu ar trebui să subestimăm nici răbdarea.

Samuel de Champlain, explorator, etnograf, botanist, cartograf și colonizator, a traversat de 27 de ori Oceanul Atlantic între 1599 și 1635. Plecând din Franța, adesea iarna târziu, el și echipajul său au sfidat pericolele din Atlantic, navigând în bărci care nu erau mai lungi decât două autobuze așezate unul în spatele celuilalt. Asupra lor s-au abătut furtuni năprasnice (una dintre acestea, în 1603, a durat 17 zile), au trecut pe lângă aisberguri amenințătoare și prin cețuri groase — toate acestea în ape puțin cunoscute și explorate. În mai multe situații, călătoriile lui Champlain aproape că au luat sfârșit, sub amenințarea naufragiului pe bancuri ascunse, unde apa era puțin adâncă, sau a impactului cu țărmuri stâncoase. Conștiincios, Champlain a explorat coastele Americii de Nord și și-a croit drum în amonte, pe mărețul fluviu Saint Lawrence, înspre teritoriile unde azi se găsesc orașele Québec și Montreal. Și în aceste zone primejdiile au fost mari: praguri, curenți periculoși, popoare indigene care puteau fi sau nu ostile și corsari englezi.

Apoi a urmat linia vastului continent însuși; poate că Champlain se gândea că va ajunge la lacuri de sare imposibil de atins și în China, aflată undeva nu foarte departe, dar nimeni nu știa, nici măcar călăuzele sale indiene, ce se întindea dincolo de linia orizontului. Iar în timpul explorărilor, el își asuma și riscuri: putea da peste animale periculoase sau peste popoare ostile. Teritoriul însuși era o veșnică încercare, cu păduri dese și întortocheate, lacuri și fluvii ce te îndrumau către regiuni și mai necunoscute, temperaturi extreme, de la veri caniculare, când norii de țânțari și muște dădeau târcoale călătorilor, până la ierni lungi, când soseau zăpezile și se împuținau alimentele. Champlain a călătorit sute de kilometri în canoe și pe jos. A învățat cum să traverseze pragurile râurilor sau să transporte ambarcațiunile și încărcăturile acestora pe

fluvii. La un moment dat, când ajuta la transportul bărcilor în amonte pe o porțiune periculoasă a fluviului Ottawa, a pierdut controlul propriei bărci și a fost învăluit de apele învolburate, aproape de stânci. Funia, pe care o ținea înfășurată în jurul mâinii, aproape că i-a smuls brațul din încheietură. „Am țipat cu voce tare către Dumnezeu", a scris el mai târziu, „și am început să trag canoea spre mine. Apoi mi-a fost adusă înapoi de un curent, așa cum se întâmplă adesea pe aceste ape... Aproape că mi-am pierdut viața." În toamnă, pe drumul de întoarcere către Franța, s-a confruntat cu noi pericole, căci se apropia iarna. Să-ți petreci acest anotimp în America de Nord însemna să mori, probabil, de foame și mai mult ca sigur să te îmbolnăvești.

Prima iarnă (1608–1609) aproape că a distrus în totalitate colonia pe care o întemeiase în Québec. Iarna a început devreme, iar la mijlocul lui noiembrie deja ningea. Râurile și lacul au înghețat din cauza frigului năprasnic, dar a nins mai puțin decât de obicei. Nu a fost o binecuvântare, ci un dezastru. Coloniștii nu și-au putut acoperi cu zăpadă zidurile caselor recent construite, iar indienilor, de ajutorul cărora francezii depindeau pentru a obține vânat, le-a fost greu să avanseze în clăpari de-a lungul lanțurilor montane înghețate. În plus, contribuind la această nenorocire, vânătoarea de castori și pescuitul de țipari, de regulă surse de hrană, nu au dat mari roade. Disperați, membrii tribului Innu[14], vlăguiți de puteri, i-au implorat pe francezi să le dea alimente. Champlain le-a oferit ce a putut, dar proviziile se împuținau, iar iarna nu dădea semne să ia sfârșit. Coloniștii s-au îmbolnăvit de dizenterie și scorbut. Până la venirea primăverii, doar 8 din cei 28 de francezi sosiți inițial în colonie au supraviețuit. Champlain era însă hotărât să-și continue misiunea.

Acest individ extraordinar ar fi putut avea o carieră încununată de succes fără să plece vreodată din Franța. În schimb, a ales să-și dedice viața explorărilor și visului său de a întemeia o colonie franceză în America de Nord. După cum a scris în 1613, într-o carte pe care i-o dedica puternicei regine-mame a Franței: „DOAMNĂ, dintre toate cele mai utile și admirabile arte, cea a navigatului mi-a părut a deține întotdeauna primul loc în inima mea; căci, cu cât este mai primejdioasă și mai presărată de nenumărate pericole și naufragii, cu atât este mai stimată și mai preamărită, deasupra tuturor celorlalte, nefiind sub nicio formă potrivită celor care duc lipsă de curaj și hotărâre. Prin această artă, dobândim cunoștințe despre diferite țări, regiuni și regate; prin ea, atragem și aducem în țările noastre tot soiul de bogății; prin ea, idolatria păgânismului este spulberată, iar creștinismul, recunoscut în toate colțurile pământului". Viața și cariera lui Champlain sunt o componentă importantă a întâlnirii complexe dintre Lumea Veche și Lumea Nouă și a istoriei Noii Franțe, care a lăsat în urmă o moștenire ce a ajutat la modelarea națiunii moderne canadiene.

Nu știm sigur cum arăta. Portretul despre care foarte multă lume credea că i-ar fi aparținut lui Champlain s-a dovedit a reprezenta un faimos șarlatan și a fost realizat în secolul al XIX-lea. Singura reprezentare care l-ar putea înfățișa pe adevăratul Champlain se găsește pe o gravură ce descrie o bătălie în care el și aliații săi, huronii, luptă împotriva irochezilor, în apropierea unui loc cunoscut astăzi drept lacul Champlain, în nord-estul Statelor Unite ale Americii. Pe gravură este înfățișată silueta măruntă a unui european, probabil inspirată dintr-o schiță realizată de Champlain însuși. Îmbrăcat în platoșă, purtând coif pe cap, acest bărbat cu barbă trage dintr-un model timpuriu de pușcă. Din moment ce în imagine apar și

palmieri, este greu să avem încredere deplină în această gravură.

Nu dispunem de foarte multe detalii nici despre primii ani de viață ai lui Champlain. Știm că s-a născut cândva în jurul anului 1570, în sud-vestul Franței, la acea vreme o regiune cu populație majoritar protestantă. Probabil că și unele dintre rudele sale erau, la rândul lor, protestante, dar părinții lui Champlain erau catolici. Tensiunile dintre cele două confesiuni creștine deja declanșaseră războiul civil din 1562, un conflict ce avea să ardă la foc mocnit, soldându-se cu atrocități de ambele tabere, pe tot parcursul copilăriei lui Champlain. În 1598, s-a încheiat pacea, când regele Henric al IV-lea s-a dezis în mod ostentativ de religia protestantă, în favoarea catolicismului, proclamând, de asemenea, și toleranță religioasă pentru protestanți. După cum susține cel mai recent biograf al său, Champlain a manifestat, probabil ca urmare a propriilor experiențe, un angajament profund pentru înțelegerea și toleranța între popoare de culturi și credințe diferite. Champlain era un om foarte religios, dar credea și spera că oamenii din Lumea Nouă aveau să se convertească de bunăvoie la creștinism.

Descoperirea lui Columb din 1492, Lumea Nouă, a zdruncinat o bună parte a părerilor inițiale ale europenilor. Nu numai că a devenit imediat clar că teritoriul Americilor era mult mai vast decât crezuseră la început europenii, dar abunda și de popoare care aveau propriile obiceiuri, religii și coduri, adesea foarte diferite de cele din Europa. Această descoperire a dat naștere unei dezbateri îndelungate dacă locuitorii continentelor proaspăt descoperite făceau sau nu parte din aceeași rasă umană cu europenii, controversă aprigă la momentul la care Champlain atingea vârsta maturității. (Am fi cuprinși de un sentiment asemănător, de șoc și de nesiguranță, dacă

am descoperi viață și altundeva în cosmos.) Pretutindeni în Europa, reacțiile față de descoperirea acestor popoare până atunci necunoscute au îmbrăcat una dintre următoarele două forme: americanii erau fie niște sălbatici inocenți și nobili care trăiau în deplină armonie unii cu ceilalți și cu natura, fie niște animale violente, lipsite de moralitate și predispuse la destrăbălare în relațiile sexuale și la orori precum canibalismul. În orice caz, trebuiau convertiți la creștinism.

Odată cu trecerea timpului, a apărut cel de-al treilea curent de opinie, bazat, în mod paradoxal, pe mărturiile unor misionari stabiliți printre popoarele indigene, cărora le-au învățat limba: băștinașii din Americi trăiau în societăți la fel de complexe precum cele europene și aveau propriile sisteme de organizare și valori și propria religie. Chiar și Cortés, cel care a distrus Imperiul Aztec, a fost impresionat: „Voi spune doar că acești oameni trăiesc aproape asemenea locuitorilor Spaniei, în ordine și armonie ca acolo, și, ținând cont că sunt niște barbari, aflați atât de departe de a-l cunoaște pe Dumnezeu, izolați de națiunile civilizate, este cu adevărat remarcabil să vezi ce au realizat la toate capitolele..." În eseul său *Despre poștalioane*, publicat în 1588, eseistul francez Montaigne ironizează opinia lipsită de temei a europenilor, conform căreia bătrânul continent ar fi meritat să cucerească popoarele recent descoperite. Aztecii, susține el, nu au fost cuceriți de o civilizație superioară: „În ceea ce privește pietatea, respectarea legilor, bunătatea, caracterul liberal și sinceritatea lor: ei bine, ne-a prins bine că am avut mai puține asemenea însușiri decât ei; căci tocmai superioritatea este cea care i-a ruinat, i-a vândut și i-a trădat".

Se pare că părerile lui Champlain se situau undeva între înțelegerea și admirația crescândă pentru popoarele

indigene ale Americilor și speranța pătimașă că acestea aveau să fie convertite la creștinism. În prima sa călătorie către Lumea Nouă, în 1599, a navigat spre sud, înspre Caraibi și America Centrală. A realizat prima din ceea ce avea să devină o serie de hărți detaliate și precise ale Lumii Noi. Într-un stil ce avea să-i devină caracteristic, a luat notițe amănunțite, consemnând tot ceea ce îi ieșea în cale. Pe drumul spre Ciudad de México, a fost uimit de frumusețea peisajului înconjurător: „M-am minunat la vederea măreților păduri de palmieri, cedri, lauri, portocali și lămâi, varză-palmieri, guava și avocado, abanoși, lemn roșu și lemn de băcan..." A descris nenumăratele specii de păsări și culturi sădite de localnici. Aceștia amestecau boabe de cacao, miere și mirodenii pentru a pregăti o băutură hrănitoare, iar din roșcove preparau un ulei ce vindeca rănile. A consemnat și câteva obiceiuri și credințe locale „foarte prostești", dar critica tratamentul pe care îl aplicau spaniolii noilor lor supuși și asprimea Inchiziției. În cele din urmă, credea Champlain, spaniolii trebuiau să permită libertatea de gândire.

A fost însă interesat să cerceteze regiunile aflate mai la nord, până la zona ce formează în zilele de astăzi țărmul estic al Statelor Unite ale Americii și provinciile maritime din Canada, unde teritoriul nu fusese încă pe deplin revendicat sau explorat. Între 1604 și 1607, a studiat și a cartografiat o bună parte a țărmului, pornind de la Noua Scoție de astăzi înspre sud, până la Cape Cod. Cu timpul, a devenit tot mai convins că fluviul Saint Lawrence era elementul-cheie al rutei către Asia și al viitorului puterii franceze în Lumea Nouă. Negustorii francezi și britanici deja întreprindeau călătorii anuale pe anumite porțiuni în susul fluviului pentru a face rost de blănurile de castori pe care le foloseau pălărierii de la Londra și Paris în cele mai scumpe produse ale lor. Champlain nu

era foarte interesat de comerț; principalele sale scopuri erau descoperirea de teritorii și resurse, zone unde francezii se puteau stabili, pe care le puteau dezvolta și unde puteau aduce misionari care să convertească popoarele indigene. În plus, spera să găsească o rută către Asia și bogățiile acesteia. După cum a scris despre el unul dintre prietenii lui, Champlain era devotat ideii de „a călători chiar și mai departe, de a converti popoare, de a descoperi Orientul, fie prin Nord, fie prin Sud, pentru a ajunge în China". Nu a găsit niciodată ruta către Asia, deși îi chestiona în repetate rânduri pe localnicii întâlniți în cale, tot mai adânc pe teritoriul continentului, dacă ajunseseră vreodată la o mare sărată. Numele dat pragurilor din apropiere de Montreal — Lachine (în franceză, China) — evocă locurile căutate de el.

Momentul ales de Champlain pentru explorarea și colonizarea Lumii Noi era unul prielnic: guvernul francez lua acum serios în calcul construirea unei flote și întemeierea de colonii. Într-un fel sau altul, Champlain reușea să strângă suficienți bani în fiecare an pentru a-și continua misiunea. În timp ce avansa înspre vest, pe fluviul Saint Lawrence, căuta teritorii numai bune pentru întemeiat așezări și desena hărți detaliate, decorând marginile acestora cu fructele și legumele descoperite în Lumea Nouă. Nenumăratele sale scrieri publicate preaslăveau marea promisiune a vastelor teritorii nerevendicate. În 1603, când și-a aruncat pentru prima dată privirea pe teritoriul unde avea să fie întemeiat viitorul oraș Québec, a lăudat pădurile dese, viile și pomii fructiferi de aici. Champlain era sigur că solul avea să dea recolte bogate și bănuia că găsise diamante în rocile din regiune. Ajuns mai în amonte, înspre Montreal, a consemnat: „Aici găsești struguri, pere, alune de pădure, cireșe, coacăze și agrișe din belșug. Mai cresc și anumite rădăcini mici, de

mărimea unei nuci, cu gust de trufe, foarte gustoase, fie prăjite, fie fierte". Champlain, care era, la rândul său, un grădinar pasionat, visa să creeze o agricultură înfloritoare prin „ingeniozitatea și talentul uman". Iar dacă se dovedea că Saint Lawrence chiar era ruta către Asia, așa cum credea, francezii aveau să facă mari averi din impozitele vamale, pe care puteau să le folosească pentru finanțarea de noi așezări. În 1618, și-a așternut pe hârtie viziunea: o serie de colonii înfloritoare, ce deveneau tot mai bogate din comerțul cu cherestea, blănuri, minereuri și produse agricole. Într-o zi, spera el, la nord de așezarea Québec avea să se ridice un mare oraș, care să poarte numele de Ludovica, în onoarea lui Ludovic al XIII-lea.

Deși nu a trăit pentru a vedea Ludovica și nici orașele ce s-au dezvoltat de-a lungul fluviului Saint Lawrence, Champlain a întemeiat coloniile atât de importante pentru ceea ce avea să urmeze. Era un administrator talentat și un lider capabil să amăgească guvernul sau să-i terorizeze pe negustorii șovăitori pentru a face rost de fondurile necesare. Le-a insuflat curaj oamenilor săi, ajutându-i să facă față provocărilor climei canadiene, amenințărilor cu jaful din partea englezilor sau olandezilor și atacurilor irochezilor. În iarna lui 1606, aflat în Acadia, prima dintre coloniile franceze, situată astăzi în Noua Scoție, Champlain a menținut moralul oamenilor săi în contextul în care proviziile se împuținau, înființând Compania Bunei Dispoziții pentru a-i încuraja pe coloniști să rivalizeze unii cu ceilalți la vânătoare și pescuit, astfel încât să le poată oferi tuturor un ospăț. Așa cum a spus Champlain la un moment dat, un bun lider „trebuie să fie liberal, în concordanță cu oportunitățile din jurul său, curtenitor chiar și cu dușmanii, oferindu-le toate drepturile la care sunt îndreptățiți. În plus, nu trebuie să fie crud, nici răzbunător, asemenea celor obișnuiți cu fapte inumane,

care se dovedesc a fi mai degrabă barbari decât creștini, căci, dacă se folosește de succesul său cu amabilitate și cumpătare, va fi stimat de toată lumea, inclusiv de dușmanii săi, care îi vor aduce onoruri și îi vor arăta respect".

A trebuit să fie întotdeauna diplomat, și nu doar la curtea franceză. Pentru a-și îndeplini visul — cel de a explora și de a supraviețui în vastele regiuni necunoscute —, s-a bazat foarte mult pe principiul construirii de bune relații cu indienii. Fără alimentele primite de la băștinași, nici Champlain, nici micuțele colonii pe care le-a întemeiat nu ar fi putut supraviețui primelor ierni aspre. Champlain și-a dat seama că trebuia să dovedească dibăcie în cadrul unei rețele complexe de alianțe și dușmănii. Primul său contact a fost cu un grup vorbitor de limbi algonchine, pe care francezii i-au numit Montagnais (munteni). Aceștia trăiau în apropierea râului Saguenay, ce se varsă în Saint Lawrence în locul unde cel din urmă încă este lat. Și mai în amonte de fluviul Saint Lawrence trăiau alte triburi vorbitoare de algonchină, iar la nord de lacul Ontario se aflau aliații algonchini ai Confederației Huronilor. Rivalii acestei coaliții nu foarte strânse erau cele cinci triburi ale Confederației Irocheze, care stăpânea întreaga regiune aflată la sud de lacul Ontario, teritoriile dintre lacurile Ontario și Erie, dar și o bună parte a rutelor comerciale pe care se transportau blănuri și care duceau înspre zonele aflate și mai la vest. Francezii au avut de ales între aceste două tabere și, în 1603, au optat pentru indienii pe care deja îi cunoșteau, și nu pentru irochezii ceva mai îndepărtați. Deși Champlain mai lua din când în când legătura și cu ceilalți, iar în câteva împrejurări a părut aproape de a semna cu ei un acord de pace, războaiele izbucneau mereu, iar francezii erau ferm devotați algonchinilor. În singura gravură

în care ne este înfățișat, Champlain trage cu pușca într-un grup de războinici irochezi.

Deși urca adesea la bordul navelor sale și se întorcea toamna în Franța, Champlain a petrecut multe ierni în Canada. Primele sale reacții față de popoarele indigene din Americi au reflectat prejudecățile tipice epocii sale; Champlain era de părere că aceștia nu aveau legi potrivite sau o religie proprie și își dorea din tot sufletul să fie convertiți la creștinism. Totuși, nu i-a trecut niciodată prin cap ideea că băștinașii erau inferiori din punctul de vedere al intelectului sau al potențialului față de europeni. În 1603, după primele sale întâlniri cu membrii tribului innu, a notat că aceștia trăiau din vânătoare și pescuit. Dar, a adăugat el, „sunt sigur că, dacă cineva le-ar arăta cum să cultive pământul, ar învăța suficient de repede, căci sunt inteligenți și receptivi și gata să răspundă tuturor întrebărilor pe care le adresezi". El și misionarii săi francezi au demarat discuții teologice cu căpeteniile indiene și câteodată rămânea fără cuvinte încercând să explice avantajele religiei sale. „Nu întotdeauna puteau înțelege ce anume încercam să le transmitem", a scris el. „Nu întotdeauna le spuneau ceva ce putea fi transpus în cuvinte." Indienii au sugerat ca francezii să se mute împreună cu familiile lor printre ei, astfel încât să le poată arăta prin puterea exemplului ce însemna creștinismul. „Acest lucru", a notat Champlain, „mi s-a părut cu judecată..."

Champlain i-a abordat încă de la început pe indieni cu mintea deschisă și curiozitate, și, odată cu trecerea timpului, a ajuns să le înțeleagă și mai bine societatea și să lege prietenie cu unii dintre ei. În iarna 1615–1616, a trăit împreună cu huronii, însă nu pentru că așa și-a dorit. Huronii au decis să-l păstreze printre ei la sfârșitul unei campanii lansate în toamnă împotriva irochezilor, parțial

ca garanție că nu avea să fie declanșat un nou atac, dar și pentru sfaturile sale. „Neputând face nimic", a scris el, „a trebuit să mă resemnez și să am răbdare." A profitat de ocazia ivită pentru a studia flora și fauna din regiune, dar și „obiceiurile, comportamentul, stilul de viață, sistemul social" al gazdelor sale.

Pe parcursul îndelungatei perioade petrecute în Noua Franță, a asistat la nenumărate ceremonii ale indienilor și a fost uimit de modul cum funcționa forma lor de guvernare. „De regulă, acționează în baza votului majorității, dar câteodată se lasă pe mâinile unei persoane pe care o respectă dintr-un motiv anume." Oare a comparat vreodată acest sistem cu autocrația din Franța natală? A practicat și metoda diferențierii, pentru a-i analiza pe indieni mai degrabă ca indivizi, decât potrivit unor stereotipuri. „În cea mai mare parte", a scris el într-unul din jurnalele sale de călătorie, „oamenii sunt bucuroși și au inima bună, deși unii sunt ursuzi. Atât bărbații, cât și femeile sunt puternici și bine făcuți. Foarte multe femei și fete sunt atrăgătoare, au chipuri frumoase, pielea curată și trăsături uniforme." A notat cu atenție detalii despre obiceiurile lor, descriind, de exemplu, ceremonia practicată înaintea plecării la război, când femeile se dezbrăcau și dansau înspre canoe, unde se loveau unele pe celelalte cu vâslele. „Am băgat de seamă că au grijă să nu se rănească și se feresc unele de loviturile celorlalte." A povestit care erau obiceiurile lor de nuntă, cum își creșteau copiii sau își îngropau morții și a descris în amănunt veșmintele și obiectele decorative ale acestora. I-a poreclit pe indienii odawa[15] *Cheveux-Relevés*, după modul cum bărbații își îngrijeau părul. „Îl piaptănă undeva sus pe cap și îl aranjează cu mai multă atenție decât o curtezană franceză, cu toate bigudiurile și pudrele ei. Sunt un popor chipeș și merg de colo-colo dezbrăcați, înarmați doar cu câte o

bâtă. Pentru a-și decora trupurile, își stropesc pielea și își mânjesc chipurile în culori vii, își găuresc nările și își atârnă mărgele de urechi. M-am împrietenit cu ei și am ajuns să-i cunosc chiar foarte bine pe unii dintre ei."

Se pare că prietenia a fost sinceră de ambele tabere. În mai 1633, când Champlain a revenit în așezarea sa din Québec după o absență de mai mulți ani (pentru o scurtă perioadă de timp, teritoriul fusese ocupat de englezi), un grup numeros de indieni innu a sosit la bordul canoelor să-l întâmpine. Champlain a făcut un gest în direcția lucrărilor de construcție, inclusiv către fort, și a spus: „Când acea măreață casă va fi ridicată, tinerii noștri băieți se vor căsători cu fiicele voastre și, din acel moment, vom fi un singur popor". Mai târziu în aceeași vară, între 500 și 600 de indieni din tribul huron au coborât în aval de-a lungului fluviului pentru a-l întâmpina, aducându-i cadouri, inclusiv valoroase suluri de haine din blană de castor. Un iezuit a asistat la o reuniune a consiliului la care au participat Champlain și între 50 și 60 de căpetenii indiene; preotul a consemnat că aceștia s-au ridicat pe rând în picioare, exprimându-și bucuria resimțită la momentul întoarcerii lui Champlain și că „veniseră toți să se încălzească lângă focul lui". Din păcate, deși nu avea cum să știe, Champlain și coloniștii săi aduseseră cu ei și bolile europene care aveau să secere în mod sinistru societățile indigene. Pe parcursul epidemiei de pojar din anii 1630, două treimi dintre locuitorii Confederației Huronilor au murit.

În 1635, Champlain a suferit un atac cerebral grav și a început să se pregătească de moarte. S-a stins din viață în ziua de Crăciun și toți locuitorii Québecului au sosit la înmormântarea sa. Ulterior au venit și delegațiile huronilor, cu salbe bogate, în speranța că francezilor aveau să le „sece lacrimile și să treacă mai ușor peste suferința provo-

cată de moartea lui Monsieur de Champlain". Québec și Montreal, așezările întemeiate de acesta în amonte de fluviul Saint Lawrence, începeau în cele din urmă să se dezvolte și să se întrețină singure. În 1633, Champlain sosise aici însoțit de 150 de coloniști, iar în anii următori au mai venit câteva sute, iar apoi mii de oameni. Între 1630 și 1680, au ajuns aici peste 1 000 de franțuzoaice; potrivit estimărilor, mai mult de două treimi dintre francezii stabiliți cu multă vreme în urmă în America de Nord sunt urmașii acestora. Deși Champlain nu avea cum să cunoască acest lucru la momentul morții sale, pusese cu succes bazele prezenței franceze în Canada.

După cum știm, riscurile pot avea avantaje, dar nu acesta este singurul motiv care îi interesează pe cei care și le asumă. Curiozitatea, ambiția, hotărârea — toate acestea îndeamnă anumite persoane să-și asume riscuri chiar și când șansele de izbândă sunt descurajatoare. Un rol important îl joacă și indiferența față de obiceiuri sau față de părerile altora. Cel mai important aspect este că oamenii care își asumă riscuri sunt gata să accepte sacrificiile, chiar și eșecul, în timp ce noi, ceilalți, preferăm să rămânem liniștiți acasă. În *Stăpânul inelelor*, hobbiții sunt mulțumiți cu viața lor de zi cu zi și cu universul primitor al Comitatului; majoritatea lor nu își doresc să afle mai multe informații despre lumea exterioară, cu pericolele și freamătul ei. Însă unde am fi noi oare fără acele persoane care chiar își asumă riscuri în domeniul științei, politicii ori afacerilor? Indiferent că sunt stimulați de setea de aventură, de lăcomie sau de ambiție, lumea merge înainte datorită acestor bărbați și femei.

---

[12] Denumire dată provinciilor canadiene din Est: New Brunswick, Noua Scoție și Insula Prințului Edward. (*N. red.*)

[13] Referință la nuvela *The Bottle Imp*, scrisă în 1891 de Robert Louis Stevenson. (*N. trad.*)

[14] Încă din perioada coloniilor franceze li s-a spus *Montagnais*. (*N. red.*)
[15] Sau Outaouais, așa cum i-au numit francezii. (*N. red.*)

4. Curiozitatea

În 1841, o tânără englezoaică de familie bună i-a scris mamei sale: „Grație unei ciudățenii prezente în sistemul meu nervos, sesizez anumite lucruri pe care nimeni altcineva nu le poate percepe... Percep intuitiv chestiunile ascunse: acele lucruri ferite văzului, auzului sau simțurilor obișnuite. Acest har de unul singur nu are să-mi slujească cine știe ce în procesul descoperirii, dar mai am un talent extraordinar, și anume cel de a raționa logic și capacitatea de a mă concentra". Mediul din care provenea Ada Lovelace era unul complicat. Mama ei, profund religioasă, se căsătorise cu romanticul lord Byron, cunoscut poet romantic și imoral, cu un destin tragic. Se pare că cei doi se căsătoriseră din dragoste (a contat, probabil, și averea ei, ce egala datoriile lui imense), dar până să se nască Ada, deja se despărțiseră. Lady Byron era hotărâtă să contracareze moștenirea periculoasă a tatălui Adei, așa că și-a trimis fata să studieze matematica în speranța că știința avea să-i dezvolte latura calmă și rațională. Ada s-a îndrăgostit cu patimă de această materie.

Cu toate că și Ada s-a căsătorit, cu un bărbat care a devenit ulterior Earl de Lovelace, a reușit cumva să îmbine datoria de mamă și soție cu dorința de a-și folosi creierul. În 1832, pe când avea 17 ani, a avut marele noroc de a-l cunoaște pe Charles Babbage, matematician și inventator strălucit, cu care s-a împrietenit rapid. Acesta își petrecuse o bună parte a vieții construind calculatoare mecanice, și în anii 1840, când Ada căuta ceva cu care să-și ocupe timpul, lucra la proiectul Motorului Analitic — un model timpuriu de computer —, ce urma să utilizeze cartele perforate pentru a executa calcule aritmetice complexe. A avut viziunea unei unități centrale de procesare, a unui

software și a unei memorii cu acces aleatoriu (RAM) cu 100 de ani înainte ca acestea să devină realitate, însă tehnologia vremii nu era suficient de avansată pentru ca proiectul lui să fie pus în aplicare. Ada a fost fascinată de idee și, făcând un efort considerabil de imaginație, a văzut în Motorul Analitic o mașinărie capabilă să reprezinte mai mult decât matematică: „Motorul poate să-și aranjeze și să-și combine seriile de cifre ca și cum acestea ar fi litere sau orice alt tip de simbol generic". A mers chiar mai departe, preconizând că într-o zi oamenii vor avea capacitatea de a construi mașinării capabile de diverse sarcini, precum cea de a compune muzică. I-a scris lui Babbage: „Dacă aș merita sau aș putea fi folosită de tine, capul meu ți-ar aparține". Pe parcursul anilor în care cei doi au colaborat, Ada a scris serii întregi de instrucțiuni despre cum putea fi programat Motorul Analitic pentru a efectua calcule aritmetice. În 1980, Departamentul Apărării Statelor Unite ale Americii a numit un limbaj de programare în onoarea ei.

Când am alcătuit lista personalităților din istorie caracterizate într-un mod excepțional de manifestarea curiozității, am remarcat cu stupoare că mi-au trecut prin minte mai ales nume de femei. Bănuiesc că aceasta nu înseamnă că femeile sunt mai curioase din naștere decât bărbații, ci că, de cele mai multe ori, femeilor le-a fost mai greu să-și urmeze propria cale. Pe parcursul istoriei, femeile au fost nevoite să sfideze reguli stricte referitoare la așteptările societății în ceea ce le privește. Primele femei interesate să urmeze cursurile școlilor de medicină s-au confruntat cu profesori bărbați care fie refuzau să le învețe materia, fie încercau să le înspăimânte, astfel încât să le determine să abandoneze studiul. Englezoaicelor plecate în India pentru a se alătura soților lor pe vremea când provincia încă făcea parte din Imperiul Britanic li

se reamintea frecvent că trebuiau respectate regulile comportamentale ale Indiei Britanice (British Raj); nu era indicat să manifeste mare interes pentru arta și obiceiurile localnicilor sau pentru locuitori. Curajoasele aventuriere pornite în explorări în Africa ori în Orientul Mijlociu au fost privite dezaprobator de restul femeilor și, tot în atâtea rânduri, au fost înțelese greșit de partenerii lor de călătorii. În majoritatea societăților, ambițiile femeilor au fost descurajate. S-a sugerat că femei precum regina Elisabeta I, împărăteasa Ecaterina cea Mare și împărăteasa Wu, care au exercitat o mare putere datorită drepturilor conferite prin căsătorie sau din naștere, erau într-o oarecare măsură imperfecte sau chiar niște monștri. Elisabeta era Regina Virgină și, ca atare, neîmplinită ca femeie, în timp ce despre împărăteasa Ecaterina ori despre împărăteasa Wu se spunea că ar fi avut un apetit sexual ieșit din comun, satisfăcându-și poftele și descotorosindu-se apoi de zeci de amanți, la fel cum ar fi procedat un conducător de sex masculin. Între timp, lucrurile s-au schimbat, bineînțeles, dar poate că nu la fel de mult precum ne place câteodată să credem. Nimeni nu ar spune despre un politician de sex masculin că este „strident", așa cum s-a întâmplat atât de des cu Margaret Thatcher sau cu Hillary Clinton, care încă se mai confruntă cu această percepție. În afaceri, femeile sunt „despotice", în timp ce bărbații sunt „eficienți".

Cu toate acestea, în prezent, cu preponderență în societățile dezvoltate, femeile au mai multe șanse la o carieră decât mamele ori bunicile lor. Nu mai auzim că femeile nu au mintea sau rezistența necesare să conducă afaceri sau să urmeze o carieră juridică ori că nu sunt suficient de puternice pentru a fi pompieri sau ghizi montani. Dacă auzim astfel de opinii, ne întrebăm unde s-a ascuns până la acel moment respectivul om de Neanderthal. Iar

istoria femeilor, studiul trecutului sau prezentului acestora, privită din mai multe perspective, precum cea sociologică sau cea economică, este acum o materie serioasă. Pe când eram studentă la Universitatea din Toronto, în anii 1960, nu se predau cursuri despre istoria femeilor (pe același tipar existau și puține cursuri despre istoria negrilor, a aborigenilor ori a homosexualilor și foarte puține materiale referitoare la istoria clasei muncitoare). De regulă, în indicele manualelor noastre nu găseai intrări pentru termenul „femeie". Din moment ce întrebările pe care le adresăm istoriei reflectă de cele mai multe ori subiectele de interes din prezent, de abia în anii 1970, odată cu evoluția rapidă a mișcării feministe, foarte mulți istorici, majoritatea de sex feminin, au început să studieze viața femeilor pe parcursul secolelor.

Era adesea o provocare, căci însemnările din trecut aparțin în mare parte unor bărbați, iar opiniile femeilor sunt mai greu accesibile, lucru cu atât mai vizibil pe măsură ce te întorci și mai mult în trecut. Bineînțeles că există totuși câteva izvoare istorice: splendidele scrisori despre societatea pariziană sau despre viața la curtea lui Ludovic al XIV-lea pe care le-a așternut pe hârtie eleganta Madame de Sévigné, o persoană având vaste cunoștințe, pentru a-și amuza preaiubita fiică în secolul al XVII-lea; sau poemele lui Safo, din Antichitate. În secolul al XII-lea, stareța Hildegard din Bingen, care a întemeiat și a condus mănăstiri pe malul Rinului, a scris nenumărate volume despre teologie, dar și despre botanică și medicină, iar Héloïse și Abelard, amanții cu destin tragic, și-au scris scrisori după marea nenorocire abătută asupra lor. El era unul dintre cei mai de seamă filosofi din Europa și studenți de pe întregul continent veneau la Paris să-i asculte învățăturile. Ea era mai tânără, inteligentă și, aspect neobișnuit pentru o femeie din secolul al XII-lea, foarte

educată. Cei doi s-au cunoscut în casa unchiului ei și s-au îndrăgostit. Ea a rămas însărcinată cu Abelard, iar cei doi s-au căsătorit în secret pentru a nu-i pune cariera în pericol. Înfuriat, unchiul lui Héloïse l-a castrat pe Abelard și i-a obligat să locuiască în abații diferite. În corespondența lor, cuplul schimbă păreri despre limbaj, teologie și etică, iar ultimele cercetări susțin nu numai că Héloïse era adevărata autoare a scrisorilor ce îi sunt atribuite, ci și o persoană cu teorii importante și care gândea independent, influențându-l pe Abelard din punct de vedere intelectual. Mi-ar plăcea să cred că și declarația pătimașă a iubirii ei este la fel de autentică: „Dacă Augustus, în calitate de conducător al întregii lumi, a binevoit să mă onoreze prin căsătorie și mi-a oferit întreaga lume să o stăpânesc pe veșnicie, să fiu numită prostituata ta mi se pare un lucru mai scump și mai demn decât să fiu împărăteasa lui". Două secole mai târziu, o englezoaică mai înaintată în vârstă, cu o fire independentă, pe nume Margery Kempe și-a dictat memoriile, descriindu-și călătoria spirituală și aventurile prin care a trecut când și-a părăsit familia — avea 14 copii — pentru a pleca într-un pelerinaj în Țara Sfântă.

În plus, istoricii au descoperit că uneori pot apela și la alte surse pentru a aprofunda și a completa istoria femeilor. Stilurile din pictură și sculptură în care au fost înfățișați Fecioara Maria și Pruncul Isus pe parcursul secolelor transmit multe informații despre modul cum era privită maternitatea în diferite epoci. Vechile registre de la curțile regale, indiferent că tratează dispute despre proprietate sau ilegalități, au fost folosite pentru a înțelege mai bine căsătoriile și statutul femeilor. Din analiza întreprinsă asupra literaturii populare apar și câteva nuanțe; simplul fapt că civilizația chineză clasică a lăsat în urmă atâtea povești și poeme despre mame și soacre dominatoare

pare să ne sugereze cât se poate de clar că femeile din China nu erau acele ființe slabe, supuse voinței bărbatului, așa cum le era menirea. Când am încercat să înțeleg, pentru prima mea carte, viața femeilor britanice din India Britanică, spre norocul meu, am avut la dispoziție o bună parte a memoriilor și corespondenței lor, dar am consultat și arhivele guvernamentale din India. Potrivit documentelor, oficialitățile erau îngrijorate că englezoaicele nu ar fi primit educația ori îngrijirea medicală cuvenită sau că ar fi avut un comportament denaturat, cel puțin din punctul de vedere al standardelor oficiale — de pildă, situații în care misionarele de sex feminin predicau în bazaruri sau în care femeile se căsătoreau cu bărbați indieni. Am citit tratate scrise de ginecologi, unde femeile erau sfătuite cum să-și păstreze sănătatea și puritatea în mediul periculos din India, ghiduri pentru întreținerea gospodăriei dedicate femeilor din India și multe alte lucrări în afara celor ce îmi vin acum în minte.

Grație nenumăratelor lucrări din domeniul istoriei feminismului, acum înțelegem și apreciem mai bine modul cum au acționat femeile, în ciuda constrângerilor specifice epocii, clasei sociale și zonei geografice în care trăiau, reușind cu toate acestea să-și delimiteze un spațiu unde să poată fi ele însele și să nu se abată de la propriile interese. Asemenea indivizilor care și-au asumat riscuri, menționați în capitolul precedent, aceste femei erau înzestrate cu hotărâre și cu puterea de a nu ceda. În cele ce urmează, aș vrea să le scot în evidență curiozitatea, acea sete de a cunoaște mai multe despre oameni, despre alte regiuni, despre faună și floră ori despre trecut. Erau receptive la ideile și experiențele noi, indiferent cât de străine sau tulburătoare ar fi putut fi. Așa cum a spus la un moment dat Fanny Parkes, care a cutreierat o bună parte a Indiei în prima jumătate a secolului al XIX-lea, după

ce a asistat la o scenă în care un grup de hinduși evlavioși atârnau de niște cârlige înfipte în carne: „Am fost foarte dezgustată, dar, în același timp, deosebit de fascinată".

În timp ce Imperiul Britanic se extindea și se configura într-un ansamblu organizat de colonii pe parcursul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, femeile din insulele britanice se găseau în postura de a-și urma soții în toate colțurile lumii. Trimiteau scrisori interminabile acasă, iar multe dintre ele își publicau memoriile, alegând titluri precum *Roughing It in the Bush* sau *Trekking in Kashmir* — majoritatea acestor volume zac necitite pe rafturile bibliotecilor, aducând aminte de o lume dispărută. Nu trebuie să le privim pe autoare doar ca pe niște personaje din fotografii vechi, în culori sepia, îmbrăcate în haine caraghioase. Ele au fost femei în carne și oase, care au făcut față unor provocări pe care mulți dintre noi le-ar considera copleșitoare: să fii azvârlit de colo-colo în vase șubrede; să fii zdruncinat kilometri întregi pe șa sau în căruțe rudimentare; să naști în condiții medicale precare — asta dacă aveai noroc — ori să-ți pierzi viața răpus de boli precum tifosul sau holera, pe vremea când nu existau antibiotice; să fii înțepat de viespi sau mușcat de câini turbați. Cu toate acestea, și-au păstrat simțul umorului și curiozitatea, fiind deosebit de interesate de noile împrejurimi unde se găseau.

„Obișnuită cu viața mondenă", a scris autoarea anonimă a volumului *Canadian Letters* la începutul anilor 1790 despre o asemenea femeie, „se supune cu voioșie inconvenientelor inevitabile ale unei colonii de abia înființate". Elizabeth Simcoe era o moștenitoare importantă, proprietara unui conac impresionant și tihnit din vestul Angliei și, la vârsta de 25 de ani, deja mamă a șase copii. Pe când avea doar 16 ani, s-a îndrăgostit și s-a căsătorit cu colonelul John Graves Simcoe, un individ mult mai

în vârstă. Chiar și la acea vârstă fragedă era o ființă cu o voință de fier.

Soțul ei luptase împotriva americanilor în timpul revoltei celor Treisprezece Colonii, iar această experiență îl transformase într-un tory mai devotat ca niciodată Imperiului Britanic, care nutrea o ură profundă față de orice revoluție, fie ea americană, fie, după 1789, franceză.

În 1790, a fost numit guvernator al Canadei de Sus, o colonie recent întemeiată. Funcția nu era atât de măreață pe cât părea la prima vedere; populația coloniei număra circa 10 000 de oameni, iar fermele și puținele orășele ridicate aici se aflau la mari distanțe unele de celelalte, răsfirate de-a lungul râurilor și lacurilor. (În schimb, Canada de Jos avea o populație de 150 000 de locuitori și orașe stabile, precum Québec și Montreal.) O bună parte a locuitorilor Canadei de Sus era formată din nou-veniți, monarhiști refugiați din Statele Unite ale Americii, iar Simcoe a încurajat mii de oameni să se mute în regiune, promițându-le pământuri numai bune de cultivat. Pe parcursul următorului deceniu, zona pustie s-a redus, căci terenul a fost curățat, s-au ridicat ferme și s-au pus bazele viitoarei provincii prospere Ontario. Cu toate acestea, noua colonie se confrunta în Sud cu o amenințare cât se poate de reală: americanii ar fi putut foarte bine să se alăture Franței revoluționare în războiul împotriva Marii Britanii, iar Simcoe avea la dispoziție doar câteva regimente.

La îndemnul soțului ei, doamna Simcoe și-a abandonat patru dintre cei mai vârstnici copii, lăsându-i în grija familiei și a prietenilor. A acceptat ideea că era cea mai bună variantă pentru educația lor și a răsuflat ușurată când o prietenă apropiată și de încredere i-a luat în îngrijire. De la distanță, primea cu sufletul deschis orice frântură de informație trimisă din Anglia și transmitea nenu-

mărate sfaturi și mustrări când afla detalii despre viața lor. Doi dintre mezini — printre care și un băiețel de numai 3 luni —, dar și slujitorii au pornit spre Canada alături de soții Simcoe. Prin mormanul de valize, găseai și haine de copii, jucării, rochii de seară, rufărie, porțelanuri, scaune pliante, paturi de copii, plase de țânțari, prețioasele ei ustensile de desen și un cort din pânză groasă, pe care îl cumpăraseră de pe moșia exploratorului James Cook. Pentru că misiunea soțului ei a fost întârziată, vasul pe care se îmbarcaseră nu a plecat pe mare decât la sfârșitul lui septembrie, periclitând traversarea în siguranță a oceanului. Au intrat numaidecât în ape agitate, pe o vreme rea de furtună. „Sunt mai degrabă amuzată de dificultățile pe care le întâmpinăm la cină", a scris doamna Simcoe, „când, în pofida faptului că avem cea mai mare grijă, farfuriile sunt azvârlite de colo-colo prin toate cotloanele încăperii." Câteodată vijelia era prea mare pentru a găti, iar călătorii supraviețuiau mâncând biscuiți uscați. Apa intra prin hublouri, le era frig și erau uzi leoarcă. Fragila doamnă Simcoe era plină de vânătăi de la loviturile primite când era azvârlită dintr-un cotlon în altul al navei. Pe 14 octombrie, au intrat într-o zonă cu vânt năprasnic, care a bătut încontinuu câteva zile. Valurile erau ca „niște munți", a scris ea, și, când s-a încumetat să se urce pe punte, a trebuit să se agațe de un tun. Nici contabilul vasului nu a fost de prea mare ajutor, căci, cu o plăcere nemaipomenită, oferind detalii înfiorătoare, a povestit că în ziua respectivă comemora alte două naufragii anterioare. „Să povestești despre asemenea pericole pe o asemenea vreme", a remarcat doamna Simcoe, „nu mi se părea foarte amuzant". Și-a făcut de lucru învățând un nou imn și copiind schițe de vase.

Până la sfârșitul lunii, au ajuns în Noua Scoție, iar la bordul navei lor s-a urcat o călăuză de care aveau mare

nevoie pentru a ajunge la fluviul Saint Lawrence. Se făcuse deja frig, iar funiile înghețaseră, în timp ce vasul înainta lent, în amonte, prin zăpadă și ceață. Pe 11 noiembrie au ajuns în cele din urmă în Québec, destinația lor pe perioada iernii. Doamna Simcoe a fost dezamăgită — „un loc posomorât pentru un oraș" —, dar odată ajunsă pe uscat, și-a făcut de lucru și s-a implicat în viața socială deosebit de activă de aici. Iarna a trecut repede, într-un mod plăcut, cu baluri, concerte, vizite turistice și de curtoazie. A traversat fluviul Saint Lawrence, acoperit de gheață, într-o *carriole*, așa cum erau denumite săniile localnicilor. „Peisajul de pe râu", a scris ea la sfârșitul lui februarie, „este acum foarte animat; mulțimile de oameni patinează; *carriolele* sunt mânate frenetic (așa cum fac, de regulă, canadienii), iar pe gheață s-au construit gherete, unde se vând prăjituri și lichior, iar înăuntru sunt plite."

La venirea primăverii, fără prea mare tragere de inimă, dar hotărâtă să profite deplin de situația în care se afla, după cum îi stătea în fire, a pornit spre colonia soțului ei. A avut parte de una dintre acele schimbări bruște de temperatură cu care sunt obișnuiți canadienii, iar în iunie, a descoperit că Montrealul căzuse pradă unui val de căldură și a consemnat amuzată văicărelile santinelei: „Doar o bucată de hârtie maro desparte acest loc de infern". Grupul și-a croit drum în amonte cu barca, pe jos sau călare, de-a lungul malului, când vâltorile erau prea puternice. A dormit în ferme, hanuri, corturi, pe puntea bărcii, iar la un moment dat, când patul i s-a părut prea murdar, pe o masă. La începutul lui iulie, au ajuns în Kingston, principalul oraș din Canada de Sus, o așezare cu aproximativ 50 de case din lemn. Străzile erau niște poteci înnămolite, pe care se iveau pe alocuri buturugile copacilor recent tăiați. Deși Kingston fusese luat în cal-

cul ca posibilă capitală a Canadei de Sus, Simcoe a decis că relieful era prea plat și că orașul se afla prea aproape de granița americană pentru a putea fi apărat.

Expediția a pornit spre sud și vest, traversând lacul Ontario la bordul unei goelete dotate cu arme aparținând guvernului, în direcția orașului Niagara, situat la gura de vărsare a râului cu același nume ce leagă lacurile Erie și Ontario. Simcoe prefera să numească orașul Newark, nume pe care îl considera mai civilizat, deși nici că se puteau observa urme de civilizație dincolo de cele circa 20 de barăci din lemn și câteva clădiri publice dărăpănate, numite în mod pompos Navy Yard. Și-au petrecut vara în corturi, iar doamna Simcoe a pus să i se construiască un umbrar din ramuri proaspete, unde își petrecea zilele scriind scrisori, primind oaspeți sau ajutându-și soțul. „E sfioasă și vorbește puțin", a transmis ducele de Rochefoucauld-Liancourt, un aristocrat francez în exil, care călătorea prin America de Nord, „dar este o femeie cu judecată, frumoasă și plăcută, care își îndeplinește toate îndatoririle de mamă și de soție cu cea mai scrupuloasă exactitate. Când vine vorba de datoria ei de soție, merge atât de departe, încât îndeplinește și rolul de secretară personală a soțului ei. Talentul de a desena, de care se folosește numai pentru a schița hărți și planuri, îi oferă ocazia de a-i fi deosebit de utilă guvernatorului." (În jurnalul ei, doamna Simcoe nu s-a arătat la fel de binevoitoare față de duce și oamenii săi: „Înfățișarea lor este cât se poate de democratică și murdară".)

Membrii familiei Simcoe și-au petrecut iarna în cortul lor din pânză, unde aveau două camere cu tapet și sobe. Într-una dintre încăperi dormeau și primeau oaspeți, iar cealaltă era odaia copiilor. În ianuarie, doamna Simcoe a născut o fetiță. La scurt timp după aceea, a rămas singură, căci, însoțit de un mic grup de oameni, soțul ei a por-

nit într-o călătorie spre sud, către Detroit, la granița cu Statele Unite ale Americii. A minimalizat pericolele — vremea, terenul accidentat sau americanii înșiși — cu care s-ar fi putut confrunta bărbatul ei. „Sunt atât de convinsă", a scris ea, „că această călătorie va fi spre folosul sănătății guvernat.[orului], încât mă bucur că a ales să-și asume această sarcină." Iar ea avea să fie atât de ocupată, i-a scris unei prietene care trăia în Anglia, încât era imposibil ca timpul să nu treacă repede. În anul următor, moartea neașteptată a ultimului copil născut a fost unul dintre puținele momente când s-a simțit deprimată. „Amintirea pierderii unui copil atât de promițător", a scris ea unei prietene apropiate din Anglia, „trebuie să rămână o perioadă îndelungată un aspect dureros."

Și-a păstrat cu un aer hotărât buna dispoziție în cea mai mare parte a timpului, chiar și când a fost înțepată de insecte și nu a mai putut să-și miște un braț, când un incendiu izbucnit în bucătăria ei provizorie de lemn i-a distrus porțelanurile fragile, când un cufăr plin cu haine a căzut în apă sau când a trebuit să se mute în orașul Québec împreună cu copiii, în iarna lui 1794–1795, din cauza războiului iminent cu Statele Unite ale Americii. Nici viața socială nu putea fi simplă într-o societate atât de restrânsă și intimă precum cea din Canada de Sus, unde i se analiza cu atenție fiecare mișcare, iar oamenii șușoteau răutăcios. Se spunea că și-ar fi băgat nasul în chestiuni ce țineau de guvernare. „Îmi pare rău că guvernatorul nu a ieșit neînsoțit, căci oamenilor nu pare să le placă Petecoat Laws", s-a plâns Hannah Jarvis, soția unui funcționar. Doamna Jarvis căuta mereu nod în papură; de exemplu, doamna Simcoe ratase două baluri publice, „primul pentru că a născut, cel de-al doilea din cauza febrei, *se zice*". Când colonelul Simcoe a decis, din motive de securitate perfect întemeiate, să întemeieze noua capitală a coloni-

ei, York, într-un port numai bun aflat pe țărmul nordic al lacului Ontario, doamna Jarvis a comentat din nou: „Toată lumea se îmbolnăvește în York, dar nu contează: doamnei îi place orașului, prin urmare tuturor trebuie să ne placă. Banii sunt un zeu pe care *mulți* îl venerează".

Doamna Simcoe avea propriul ei cerc de prieteni și mai mult decât suficiente pasiuni pentru a-și ține mintea ocupată. La fel ca majoritatea locuitorilor din Canada, de atunci și din prezent, și ea era deopotrivă copleșită și atrasă de întinderea și de măreția țării unde trăia. Așa cum a spus chiar ea despre sine, avea „o înclinație pentru locurile pitorești" și găsea aici nenumărate subiecte pentru schițele pe care le așternea pe hârtie sau pe scoarță de mesteacăn, de la Cascadele Niagara, „cea mai impresionantă priveliște cu putință", până la mezinul ei, Frank. A descris cu încântare cum asista la procesul de fabricare a zahărului din arțar ori cum alerga vara printre nori de fluturi. La un moment dat, la asfințitul soarelui, a intrat într-o pădure unde tocmai izbucnise un incendiu: din cauza fumului, țânțarii dispăruseră, iar copacii împroșcau limbi de foc, „de parcă erai în pădurea fermecată a lui Tasso".

Când guvernul și-a mutat sediul la York, în acest oraș nu se găsea absolut nimic, cu excepția câtorva ferme. Oamenii lui Simcoe au făcut relevee, au schițat drumuri și au început să defrișeze terenul. Astăzi, după mai mult de două secole, acolo unde odinioară se întindeau codri deși, se găsesc zgârie-norii din Toronto. Din cortul ei de pânză, cocoțat pe un povârniș aflat la est de Fortul York de astăzi, doamna Simcoe explora împrejurimile. Peste apele limpezi ca cristalul se auzea țipătul nepământesc al cufundacilor polari, căprioarele căutau hrană prin păduri, iar stolurile de păsări bune pentru a fi vânate și cele care migrau primăvara și toamna brăzdau cerurile. Ea se

plimba prin crângurile de stejari și pe pajiștile deschise, de-a lungul plajelor și limbii de pământ ce altădată lega capătul estic al insulelor Toronto de continent. Vedea peștii săltând prin apă și privea cum indienii străpungeau somonii cu sulița la lumina torțelor. Mergea călare pe țărm înspre pârâiele ce se vărsau în lacul Ontario. Estuarul unuia dintre acestea, „ce avea să poarte numele de râul Don", era înconjurat de stufăriș și adăpostea puzderie de rațe sălbatice și mierle cu aripile roșii. Când nu a mai putut avansa pe linia țărmului, blocată de trunchiurile copacilor, s-a urcat într-o barcă mică și a vâslit pe sub faleza de stânci albe. „Erau atât de frumoase, încât ne-am gândit să construim o reședință de vară aici, căreia să-i spunem Scarborough." Zis și făcut. Au construit o colibă de bușteni „pe modelul unui templu grecesc", folosind uriașii pini albi pe post de coloane pentru porticuri. L-au numit însă Castle Frank, în onoarea fiului lor. Din această construcție a mai rămas astăzi doar numele, ales pentru o stație de metrou.

Curiozitatea ei nu cunoștea limite și își supunea musafirii la interogatorii: de exemplu, l-a luat la întrebări pe Alexander Mackenzie, care tocmai traversase continentul, ajungând până la Pacific. Își nota detalii despre animalele necunoscute pe care le întâlnea, de la elani până la sconcși. Ratonii, a scris ea prietenei din Anglia, „seamănă cu vulpile, sunt niște animale din cale afară de grase, cu o coadă stufoasă". Alcătuia liste de copaci și plante. „Îți trimit semințe de măr de mai", a scris ea unui prieten, „cred că este cea mai frumoasă plantă pe care am văzut-o vreodată." Colecționa și leacurile folosite de localnici: unele plante erau bune pentru tratarea tusei; ceaiurile de plante te vindecau de dureri de cap; dafinul american era antidot împotriva febrei de care se îmbolnăvea toată lumea; iar rădăcinile fierte ale unui soi de

tufe de călin ajutau la alinarea deranjamentelor stomacale. Era dispusă să încerce noi mâncăruri: pepeni, coacăze și porumb indian. Indienii din zonă i-au oferit un tort de coacăze uscate, ce i-a amintit de „tabletele cu agrișe marca Irwin". Totuși, avea un gust afumat mult prea pregnant. Nu se omora după carnea de urs, dar cea de raton nu era rea dacă adăugai și sos de mentă, iar veverița neagră era „la fel de bună de mâncat ca puiul de iepure". Iarna, punea pe grătar cotlet de căprioară. Morunul din lacul Ontario era „excelent și toți suntem de părere că este mai gustos decât orice alt soi de pește de apă dulce sau sărată". După un bal, a notat cu mândrie: „O varietate de broaște-țestoase mici, tăiate și gătite ca niște stridii în cochilii de scoică, au fost foarte gustoase la cină".

La fel ca mulți alți europeni, pe doamna Simcoe o intrigau și o impresionau indienii și, așa cum procedase și Champlain cu două secole în urmă, era gata să-i considere oameni la fel ca noi, cu valori și obiceiuri demne de respect, nu niște ființe străine. Organizau consilii foarte lungi, a consemnat ea: „Am citit discursuri traduse ce abundau în sentimente frumoase, bine exprimate, în care își puneau încrederea în Marele Spirit". Foarte mulți indieni îi aduceau aminte de grecii și romanii din Antichitate și arătau „asemenea personajelor zugrăvite de Marii Maeștri ai picturii". Membrii tribului Ojibwe i se păreau deosebit de chipeși, „având un aer superior tuturor celorlalți pe care i-am întâlnit". Joseph Brant, distinsul conducător al irochezilor, care și-a mutat tribul la nord când coloniile americane au devenit independente, cina din când în când cu ea. Doamnei Simcoe îi plăcea să folosească ambarcațiunile localnicilor. „Să vezi o canoe din mesteacăn, cârmuită cu stăpânirea de sine și ușurința caracteristice indienilor, este cea mai frumoasă imagine din câte îți poți închipui."

În 1796, familia Simcoe a părăsit Canada pentru totdeauna. Când a văzut pentru prima dată Anglia, doamna Simcoe a așternut pe hârtie următoarele gânduri: „Ogoarele păreau atât de reci, atât de descurajante, posomorâte în lipsa strălucitorului nostru soare canadian". Familia s-a retras pe moșia ei, cu săgețile, arcurile și canoele aduse din Canada. Iarna, dacă era suficientă zăpadă, se plimbau prin împrejurimi pe sania lor canadiană. Simcoe a murit în 1806, dar soția sa a trăit până în 1850, la fel de curioasă, după cum se spunea, să audă vești din Canada.

Din Noua Zeelandă până la Colonia Capului și din Terranova până în Sri Lanka, provocările de care s-au lovit femeile din Imperiul Britanic au fost de cele mai multe ori aceleași: adaptarea la un mediu înconjurător nou, tratarea bolilor sau a dorului de casă, administrarea gospodăriilor ori găsirea metodelor de divertisment. În India, perla Coroanei britanice, te loveai de toate aceste probleme și chiar altele în plus. Era un teritoriu vast, vechi și complicat, unde trăiau popoare și religii diferite.

Prezența britanică în India a fost consemnată încă de pe vremea domniei reginei Elisabeta I. Odată cu trecerea secolelor, o entitate ce inițial debutase ca societate comercială s-a transformat într-un guvern, Raj, a cărui autoritate se exercita asupra unei suprafețe tot mai mari a subcontinentului. Până în secolul al XIX-lea însă, Compania Indiilor de Est nu a fost decât una dintre instituțiile influente pe aceste meleaguri. Britanicii, inclusiv femeile, care ajungeau în India erau de cele mai multe ori niște aventurieri (sau mai rău de atât), obligați să-și clădească propriul drum în cadrul societăților locale. A contat și că nou-veniții proveneau dintr-un continent ce încă nu își manifesta dorința de a domina lumea și egoismul, așa cum avea să se întâmple în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Era Europa Iluminismului,

mai degrabă deschisă și curioasă să cunoască alte civilizații, decât să le critice. Sir William Jones, judecător la Curtea Supremă de Justiție din Calcutta, în anii 1780, și renumit specialist în sanscrită, nu era în niciun caz singurul de părere că Asia era „doica științelor". În memoriile sale, doamna Maria Graham, care a cutreierat India în lung și în lat la începutul anilor 1800, a notat pe un ton aprobator că „în absolut toate cărțile hinduse străvechi găsim fundamentele acelei moralități pure și sănătoase ce are la bază natura omului ca ființă rațională și socială". Elizabeth Plowden, al cărei soț slujise ca ofițer pentru conducătorul statului încă independent Awadh în anii 1780, a trăit ceva vreme în cosmopolitul oraș Lucknow, cunoscut pentru populația lui hindusă, musulmană și creștină amestecată. Era invitată adesea la evenimentele organizate la Curte, studia farsi și hindustani și nutrea o mare pasiune pentru muzica indiană.

Între britanici și indieni s-au legat nenumărate prietenii și nu era deloc neobișnuit ca bărbații britanici să ceară în căsătorie indience (deși situația inversă era mai rar întâlnită). Nici copiii născuți din asemenea mariaje nu erau priviți cu trufie de către britanici, așa cum avea să se întâmple ceva mai târziu. La un moment dat, în 1848, când tânăra Emily Metcalfe i s-a alăturat tatălui său care locuia la Delhi, unde ocupa funcția de Rezident (cu alte cuvinte, cea mai de seamă oficialitate britanică din zonă), acesta a luat-o cu el în vizită la prietenii săi, printre care se numărau foarte multe persoane provenite din căsătorii mixte. Emily a povestit amuzată și, așa cum îmi place mie să cred, fără aere de superioritate, despre două surori bătrâne, deosebit de zdravene la trup, doamnele Foster și Fuller, îmbrăcate în rochii albe de bumbac, „care se asemănau mai degrabă cu niște cămăși de noapte". Erau „măslinii la ten și vorbeau engleza cu un accent foarte

bizar". Acestea erau, a adăugat Emily, „niște bătrânele extraordinare, iar fiii și fiicele lor aveau relații sus-puse în armata britanică din India". Până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când britanicii și-au întărit puterea în India, celor două popoare nu le-a mai fost atât de simplu să se amestece unul cu celălalt. Aroganța uneia dintre tabere și sentimentul de neliniște sau resentimentele trăite de cealaltă nu au permis clădirea unei relații liniștite, cu atât mai puțin unei legături de prietenie bazate pe egalitate.

Minunata, energica — și, odată ajunsă la vârsta mijlocie, îndrăzneața — Fanny Parkes, care a sosit la Calcutta în 1822, a avut norocul de a pune piciorul în India într-o perioadă de tranziție, când încă mai existau conducători indieni puternici și independenți. În prima fază, a avut tendința de a-i desconsidera pe indieni și țara lor. Fructele indiene, a consemnat ea în paginile jurnalului, nu aveau absolut niciun gust; cântecele indienilor erau „ciudate". În scrierile ei din primii ani petrecuți pe subcontinent, indienii apar doar în rolul de slugi buclucașe sau de personaje pitorești, precum fachirii și dansatoarele. Treptat însă, datorită curiozității ei înnăscute, a început să-i studieze cu atenție. După o perioadă de 4 ani petrecută la Calcutta, și-a dat seama că nu cunoscuse niciodată vreo indiancă, în afara servitoarelor sau a vânzătoarelor, așa că a aranjat astfel încât să fie invitată în cartierul dedicat femeilor, *zenana*, al unui hindus bogat din localitate. Deși nu le-a considerat din cale afară de interesante pe femeile cunoscute atunci, aceasta avea să fie prima dintr-o lungă serie de asemenea întâlniri. Cu trecerea timpului, pe măsură ce se familiariza tot mai mult cu India și devenea mai fluentă în limbile vorbite aici, le-a privit pe indience ca pe niște curiozități, ba chiar și-a făcut prietene printre ele.

Soțul ei, foarte puțin menționat în toate jurnalele ei, a obținut un post în nordul țării, așa că și-au petrecut următorii 10 ani la Allahabad și Cawnpore. A făcut față cu deosebit curaj arșiței infernale din timpul verii, frigurilor, cutremurelor, invaziilor de lăcuste, șerpilor din băi ori termitelor care devorau dulapuri întregi, pline cu lenjerie de pat. India nu i se mai părea plictisitoare și, pe măsură ce explora călare zonele rurale, a început să-i aprecieze frumusețea. Deși sociabila doamnă Parkes s-a integrat în micile comunități locale britanice, a intrat în contact și cu indienii, jucând șah cu un localnic de vază din Cawnpore și vizitând *zenana* din oraș. După ce și-a instalat cortul în tabăra fostei regine din Gwalior, a petrecut săptămâni întregi acolo, bârfind cu ea și cu femeile de la curte. Le distra când le arăta cum se călărea pe o parte, când îmbrăca rochii din cele purtate de membrii dinastiei Mahratta sau când încerca să urce pe unul dintre caii reginei. În momentul plecării de la curte, a notat în jurnalul ei: „Am petrecut atât de multe ore fericite, m-am amuzat asistând la viața de zi cu zi a localnicilor, observând obiceiurile și ceremoniile lor religioase". Pe parcursul unei vizite efectuate la Delhi, unde trăiau ultimii urmași ai mogulilor, o dinastie glorioasă odinioară, a fost prezentată unei prințese mai în vârstă din familie care își ducea zilele printre splendorile în ruină ale palatului. Doamna Parkes a fost îngrozită de „mizerabila sărăcie în care trăiau urmașii împăraților" și și-a plecat capul pentru a primi o simplă coroniță de flori, a notat ea, „afișând un respect atât de profund, de parcă în fața ei s-ar fi aflat Regina Universului".

Jurnalele ei abundă de amănunte pline de culoare, pentru că era interesată de absolut tot ce îi ieșea în cale: culoarea veșmintelor indiene, bijuteriile femeilor, luptele dintre elefanți, vânătorile de tigri, acrobații și jonglerii

care veneau în bungaloul ei sau procesiunile și festivalurile religioase. Datorită instinctelor ei de antropolog care dorește să înțeleagă alte societăți, studiindu-le din interior, jurnalele doamnei Parkes reprezintă mai mult decât un simplu volum de călătorii de calitate superioară. A asistat la ceremoniile anuale *Muharram* — când musulmanii, mai ales cei șiiți, comemorează și deplâng moartea lui Hussein, nepotul Profetului — și a explicat simbolismul fiecărui element. La Allahabad, a luat parte la marea procesiune anuală, când pelerinii se strâng pentru a face rugăciunile ritualice, *puja*, și a se scălda în Gange, și a analizat miturile fondatoare ale acestui comportament și deosebirile dintre credincioșii care soseau aici în număr mare. După ce a asistat la o reprezentație a marelui poem epic hindus *Ramlila*, a fost încurajată să studieze mitologia hindusă. Cerceta cu atâta ardoare obiceiurile și credința hindusă, încât, a consemnat ea, prietenii ei au luat-o în râs și i-au spus: „Ne așteptăm să te vedem într-o zi la *puja* în fluviu". A studiat și Coranul. A învățat farsi și hindustani și s-a pus la curent cu istoria Indiei.

Entuziasmul nu a împiedicat-o să critice acele practici pe care le considera nedrepte sau incorecte. A fost oripilată când a văzut o văduvă obligată să se urce pe rugul funerar al soțului ei — pentru ca rudele sale să pună mâna pe moștenirea ei, așa cum credea doamna Parkes — și și-a argumentat obiecțiile față de acest obicei cu un citat din cărțile sfinte hinduse. Era de părere că britanicii aveau dreptate să scoată în afara legii practica *sati*, dar le-a reamintit cititorilor ei că nu doar în India femeile aveau parte de un tratament prost. „Femeile de pretutindeni sunt văzute ca un fir de praf ce atârnă în balanță atunci când interesele lor sunt cântărite față de cele ale bărbaților, iar eu m-aș bucura ca nicio văduvă să nu mai

fie arsă pe rug pentru ca toate proprietățile decedatului să treacă în mâinile fiului acestuia."

Dimineața, când pleca în plimbare călare, obișnuia să culeagă plante și flori. A ascultat de obiceiurile locale și a plantat un smochin, „copacul sfânt", lângă bungaloul ei. A plantat și un rând de lilieci indieni, despre care se spunea că împrospătau aerul. Potrivit unui proverb local din cele pe care adora să le colecționeze și în care, probabil, că și credea, cel care planta acești arbuști ajungea cu un pas mai aproape de paradis. Acum dansurile indiene i se păreau grațioase, iar muzica „foarte drăguță". A luat lecții de cântat la *sitar*. Pe femeile indiene îmbrăcate în sari le considera „remarcabil de grațioase", spre deosebire de cele europene, care erau stânjenitoare și mătăhăloase, „la fel de țepene ca un homar în carapacea lui", din cauza corsetelor. A început să aprecieze mâncarea indiană. Cât a locuit la noul ei prieten, colonelul William Linnaeus Gardner (al doilea prenume îl moștenise de la nașul său, faimosul botanist suedez), a cerut să i se servească doar feluri indiene de mâncare pentru că i se păreau mai interesante decât cele europene. A încercat un *paan*, un amestec de frunze și semințe de betel și mirodenii, folosit pe post de digestiv, pe care l-a catalogat ca fiind „foarte răcoritor". Ori de câte ori o durea capul, lua opiul pe care i-l oferea un prieten indian. Se simțea pe dată mai bine, a notat ea, „și începea să vorbească necontenit".

La Cawnpore, a cerut să fie plimbată noaptea cu barca pe Gange pentru a se delecta cu „peisajul de basm" al festivalului anual Dīpāvali: „Pe fiecare templu, pe fiecare *ghāt* și pe treptele ce coboară spre malul fluviului, sunt așezate mii de lampioane mici, din cel mai jos punct al orașului până pe cel mai înalt turn, urmărind liniile arhitecturii cu raze de lumină". Nu și-ar fi putut închipui niciodată, consemnează Parkes, că „posomorâta gară din

Canwpore putea fi atât de frumoasă". A ajuns să aprecieze varietatea și frumusețea arhitecturii indiene și a fost îngrozită când guvernatorul general a propus vânzarea Taj Mahal-ului pentru marmura și pietrele sale prețioase: „Să vinzi mausoleul ridicat peste o împărătească, care, prin frumusețea lui extraordinară, este una dintre minunile lumii?" Ca și cum guvernul britanic ar vinde minunata capelă de la Westminster Abbey, unde este îngropat Henric al VII-lea, a remarcat ea.

Doamna Parkes și-a petrecut foarte mult timp călătorind pe cont propriu, însoțită de slujitorii ei. „Cât de multe lucruri îți pot delecta privirea în această frumoasă lume strălucitoare!" a exclamat ea. „Hoinărind de colo-colo cu un cort și un pursânge arab de nădejde, ai putea fi veșnic fericit în India." Și probabil că mai avea și alt motiv pentru care aventurile îi făceau atâta plăcere.

Emily Eden, sora lordului Auckland, guvernatorul general al Indiei la sfârșitul anilor 1830, a consemnat motivul din spatele călătoriilor doamnei Parkes: „Are un soț care înnebunește mereu când vine sezonul rece, așa încât ea susține că este de datoria ei să-l părăsească și să hoinărească prin țară". (Emily și sora ei, pe care o chema tot Fanny, o considerau pe doamna Parkes destul de obositoare, căci insista să urmărească progresul realizat de guvernatorul general prin nordul Indiei și își instala cortul în tabăra lor.)

Oriunde s-ar fi dus, doamna Parkes căuta punctele de atracție din regiune: moschei, temple, monumente funerare, forturi în ruine, palate. A încremenit în fața mărețului minaret Qutb Minar din Delhi, pe care îl găsea deosebit de impresionant, mai ales noaptea: „Nu puteam să-mi iau ochii de la el; decorurile, atât de frumoase pe timpul zilei, umbrite și pierdute în enormitatea clădirii, nu fac decât să-i dea un plus de grandoare. Am cutreierat

printre colonade, în curtea cu frumoasele ei arcade, și neam întors, împotriva voinței noastre, la corturi". A profitat din plin de materialele ei de desen, iar prima ediție publicată a jurnalelor ei abundă de ilustrații, realizate chiar de ea. A fost fermecată de o scenă pe care a văzut-o pe malul Gangelui: „un ciorchine perfect de temple hinduse frumoase, lipite unele de celelalte". Și, a adăugat ea ușurată: „Aici nu sunt europeni — prezența europenilor strică locurile". A făcut la un moment dat o excursie cu barca în amonte pe Gange pentru a vedea Taj Mahal-ul, pe care l-a găsit chiar mai frumos decât se așteptase. A ajuns în timpul Eid-ului, festivalul care marchează sfârșitul Ramadanului. Mulțimile numeroase de localnici îmbrăcați de sărbătoare au conferit un plus de frumusețe scenei, scrie ea, „cu toate că privirea însetată de bun-gust se întorcea îndurerată și enervată la vederea dezgustătoarelor pălării rotunde și a veșmintelor bățoase ale domnilor europeni, precum și a bonetelor la fel de urâte și a rochiilor tot atât de țepene și lipsite de grație ale englezoaicelor". A fost șocată să afle că europenii organizau dansuri pe esplanada din marmură din fața Taj Mahalului.

În această călătorie l-a cunoscut pe bărbatul care i-a devenit un prieten extraordinar — „un bun, senin, politicos, manierat și distractiv tovarăș de drum" — și, cu ajutorul căruia, a intrat în familia lui pe jumătate indiană. Colonelul Gardner era fiul unui ofițer britanic de armată, iar mama sa provenea dintr-o familie americană din vechea aristocrație. Părinții săi aleseseră tabăra britanicilor în Războiul American de Independență și, la sfârșitul conflictului, familia s-a alăturat loialiștilor plecați în exil în lumea largă. William, care la acel moment avea doar 13 ani, s-a înrolat în armata britanică, dar după câțiva ani și-a croit drum spre India ca ofițer. Nu a mai pără-

sit niciodată această țară. Pe când ajuta la soluționarea unei dispute complexe stârnite de o moștenire princiară indiană, a întrezărit „cei mai frumoși ochi negri din lume" privindu-l din *purdah*-ul unde stăteau femeile. Vrăjit doar de puterea acestor ochi, și-a prezentat cererea în căsătorie și a primit ceea ce s-a dovedit a fi o splendidă tânără prințesă ca soție devotată. Cei doi aveau să trăiască fericiți foarte mulți ani până la moartea sa. Ea a murit la câteva luni după decesul lui. Copiii lor au primit un amestec de nume indiene și englezești, dar în mare parte au fost crescuți în conformitate cu datinile indiene. Doamna Parkes a fost încântată să onoreze invitația de a locui pe moșia colonelului Gardner de lângă Agra și de a fi prezentă la nunta uneia dintre nepoatele sale cu un prinț din dinastia mogulă. Ea ne-a lăsat din nou descrieri detaliate ale lucrurilor văzute în jur, de la veșmintele de nuntă până la ritualuri.

În 1839, doamna Parkes a părăsit India. Dezamăgirea ei la întoarcerea acasă ne aduce aminte de sentimentele doamnei Simcoe. „Când am debarcat, totul părea atât de mizerabil și de sărăcăcios, mai ales casele, construite doar din plăci de ardezie, susținute de ambele părți de acestea. Nu este de mirare că m-am simțit ușor dezgustată când am debarcat prima dată." A adus cât de multe obiecte a putut din India — „curiozitățile" de care era mândră, inclusiv colecția ei de statuete înfățișând zei hinduși. La British Museum nu găseai obiecte atât de valoroase, a spus ea cu mândrie, „iar, dacă vorbim de Ganesha, n-au avut niciodată unul ca al meu, nici măcar în visele lor!" Când și-a publicat jurnalele, a introdus o prefață în care a scris o invocație către zeul cu cap de elefant, patronul artelor și științelor.

Fanny Parkes și bărbați ca Gardner și Sir Thomas Metcalfe, cu narghileaua și pasiunea sa profundă pentru De-

lhi (deținea o minunată colecție de tablouri înfățișând clădiri, monumente și locuitori ai orașului, realizate de artiști indieni) erau ultimii reprezentanți ai unei vechi lumi ce dispărea cu rapiditate. Între conducători și supuși se căsca o prăpastie tot mai adâncă, peste care era greu să clădești o punte. Femeile britanice au fost adesea învinovățite — în opinia mea, pe nedrept — pentru că se duceau în India în număr tot mai mare, grație vapoarelor și canalului Suez. În contextul în care Marea Britanie și Europa începeau să domine mapamondul prin imperiile lor oficiale și neoficiale, popoarele europene confundau din ce în ce mai des puterea — o putere temporară, după cum avea să se dovedească — cu superioritatea absolută, fie în domeniul științelor și al tehnologiei, fie al valorilor și instituțiilor. Transformarea Marii Britanii se producea și pe alte planuri: devenea din ce în ce mai strictă din punct de vedere moral, mai pudică și mai puțin tolerantă cu alte culturi. Fanny Parkes privea cu cinism entuziasmul recent manifestat pentru evanghelism al funcționarilor Companiei Indiilor de Est. „Mai mereu la Calcutta au loc reuniuni religioase, frecventate de oameni cărora nu le-a trecut niciodată până atunci prin gând să se roage, dar care acum invocă divinitatea pentru a cere salarii mari." Cu toate acestea, influența crescândă a evanghelismului era un fenomen real, ce a dus atât la disprețul față de religiile considerate la acel moment păgâne, cât și la misiunea de a-i converti pe cei cufundați în întuneric, așa cum erau considerați potrivit convingerilor vremii.

Până la jumătatea secolului al XIX-lea, britanicii din India Britanică deveniseră niște funcționari stricți și critici, foarte diferiți de predecesorii lor, mai petrecăreți și aventuroși. În plus, aveau convingerea că era în beneficiul Indiei ca ei să conducă țara. În principiu, acești oa-

meni recent sosiți aici nu aveau niciun interes să se amestece cu indienii, iar după 1858, când Compania Indiilor de Est și-a pierdut în cele din urmă influența în regiune, guvernul Indiei efectiv le-a interzis angajaților săi să se mai însoare cu femei indiene. Tot mai des, britanicii se descriau drept casta conducătoare, care, pentru a-și apăra prestigiul, trebuia să se țină departe de supușii săi. Această mentalitate a influențat comportamentul femeilor britanice. Într-un roman scris de Maud Diver, o cunoscută scriitoare anglo-indiană, eroul, un ofițer de armată, țipă la nevasta lui în timp ce cuplul stă în picioare, pe o plută, în mijlocul unui râu învolburat: „Ține minte că ești o englezoaică într-o barcă plină de băștinași și că femeile noaste *nu-s lașe*". La bărbații britanici se manifesta un sentiment de spaimă: ei se temeau că în India, consoartele lor s-ar fi putut arăta slabe ori ar fi putut greși, poate chiar că ar fi acceptat farmecele chipeșilor bărbați indieni. Sau că indienii s-ar fi putut răzvrăti brusc și le-ar fi atacat, așa cum făcuseră în 1857, necinstindu-le femeile.

În acel an, a avut loc o revoltă ce a zguduit India Britanică, declanșată chiar de unele dintre regimentele armatei Companiei Indiilor de Est și susținută de indienii care se opuneau conducerii britanice. Astăzi, naționaliștii indieni o consideră primul război de independență al Indiei. Britanicii au restaurat ordinea, dar nu și-au uitat niciodată ofițerii doborâți de propriii soldați, femeile și copiii aruncați pe fundul fântânilor sau vânați prin zonele rurale. Chiar dacă au restabilit liniștea, din acel moment britanicii au realizat că indienii erau atât de numeroși, iar ei, englezii, atât de puțini. În 1881, cu prilejul primului recensământ organizat pe teritoriul întregii Indii, dintr-un total de 250 de milioane de locuitori, doar 145 000 de locuitori se declarau europeni. Din când în când, în special în zilele dinaintea aniversării revoltei,

printre membrii comunității britanice din India circulau zvonuri conform cărora se punea ceva la cale, se auzea că prin bazaruri erau lipite afișe ce îi îndemnau pe indieni să violeze femei europene.

De obicei, britanicii trebuiau să fie atenți la chestiuni cotidiene: să adopte un comportament suficient de demn ori să păstreze distanța față de populația indigenă. Autoritățile cereau britanicelor să nu se implice în activități sociale cu localnicii, deoarece ar fi putut să scadă în ochii bărbaților indieni și, aspect la fel de important, să stârnească probleme alimentând sensibilitățile indienilor. Comunitatea britanică din India era preocupată de orice ar fi putut sugera că femeile europene erau imorale sau ușuratice. Noile tehnologii, fotografia și filmul, îi îngrijorau pe englezi. Când Maud Allan, artistă de varietăți faimoasă pentru interpretarea *Dansului celor șapte văluri*, și-a exprimat dorința de a face un turneu în India, înainte de Primul Război Mondial, guvernul Indiei a fost asaltat de petiții semnate deopotrivă de bărbați și femei, prin care era implorat să împiedice vizita. (Deși guvernul a înțeles motivele îngrijorării, a fost neputincios în această privință.)

Totuși, au mai fost câteva femei britanice, poate în număr mai mic decât în trecut, care s-au opus presiunilor de a se conforma și s-au implicat în problemele Indiei și ale indienilor. Unele dintre ele au sosit în țară ca misionari, dascăli și infirmiere, tocmai pentru a conlucra cu indienii. Un grup restrâns de personalități mai radicale, precum fiica amiralului englez, care se îmbrăca doar în veșminte indiene și s-a aflat în slujba lui Mahatma Gandhi, au renunțat la valorile societății occidentale. Flora Annie Steel, căsătorită cu un funcționar al Indian Civil Service (ICS), avea nenumărați prieteni indieni și, când s-a întors în India cu scopul de a întreprinde cercetări

pentru faimosul ei roman despre revolta indiană, a preferat să-și petreacă timpul cu aceștia, nu cu amicii ei britanici. Annette Akroyd a sosit în India în anii 1870 pentru a lucra împreună cu indienii liberali la proiecte de educare a femeilor. Deși, în cele din urmă, s-a căsătorit cu Henry Beveridge, tot un funcționar al ICS, a refuzat să ia parte la activitățile sociale nesfârșite, preferând, în schimb, să învețe limba bengali și să studieze limba farsi. Traducerile ei au adus pentru prima dată în atenția vorbitorilor de engleză minunatele memorii ale lui Babur, primul împărat al Indiei din dinastia mogulilor. (Fiul ei, William Beveridge, avea să devină întemeietorul statului britanic al bunăstării.)

Spre sfârșitul dominației britanice în India, Ursula Graham Bower a condus grupurile locale de cercetași la frontiera dintre India și Burma, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, cu scopul de a strânge și de a transmite informații despre japonezi. Comparată pe bună dreptate de revista *Time* cu o actriță din filme, Graham Bower, care provenea dintr-o familie cu relații suspuse din Marea Britanie, sosise în India în anii 1930 pentru a vizita un prieten și pe fratele ei, aflat în slujba ICS și detașat în misiune în nord-estul Indiei. În timpul unei excursii în zonele rurale deluroase de lângă Kohima, capitala unei provincii din nord-est, i s-a întâmplat ceva ciudat când i-a zărit pentru prima dată pe membrii tribului Naga și a admirat dealurile și vârfurile munților din depărtare: „Peisajul m-a atras așa cum nu mă atrăsese nimic din ceea ce cunoscusem până la acel moment, cu o forță ce părea să se ridice deasupra trupului, o forță ce nu aparținea acestei lumi". A simțit că se reîntorsese într-o lume de care fusese înstrăinată în mod inexplicabil.

Membrii comunității britanice din regiune și majoritatea funcționarilor au considerat-o nebună pentru că își

dorea să locuiască singură pe dealuri, dar ea nu i-a băgat în seamă. Cu sprijinul antropologilor din Marea Britanie, a devenit antropolog și fotograf, consemnând amănunte din viața și obiceiurile tribului Naga. Potrivit descrierilor agenților guvernamentali, membrii acestui trib aveau reputația de a fi niște oameni sălbatici și dificili, posibil vânători de capete. Treptat însă, ea le-a câștigat încrederea și, în cele din urmă, prietenia — pentru că administra o mică farmacie, dar mai degrabă, bănuiesc eu, pentru că le-a arătat cât se putea de clar că îi simpatiza și că avea încredere în ei. Unii dintre ei au început să o considere reîncarnarea unei zeități locale.

În 1942, în timp ce forțele japoneze străbăteau ca un tăvălug Asia, traversând Burma în direcția Indiei, lui Graham Bower i s-a cerut să conducă un grup alcătuit din membrii triburilor locale pentru a strânge informațiile secrete absolut necesare. Munca lor a fost deosebit de valoroasă și a ajutat forțele britanice să se pregătească pentru marea ofensivă a japonezilor din 1944 asupra provinciei Kohima. Dacă regiunea ar fi fost cucerită, rutele de aprovizionare de o importanță crucială ce legau India de China liberă a lui Jiang Jieshi ar fi fost pierdute. Jiang Jieshi ar fi fost nevoit să ceară încheierea păcii. India, la rândul ei, ar fi fost amenințată, iar naționaliștii indieni s-ar fi ridicat împotriva britanicilor — cel puțin așa sperau japonezii. Graham Bower și echipa ei au ajutat comandamentul britanic, oferindu-le informații de care avea nevoie disperată despre dimensiunea, amplasarea și înzestrarea militară a trupelor japoneze. (Japonezii i-au recunoscut meritele punând o recompensă pe capul ei.) La sfârșitul războiului, a fost răsplătită cu diverse onoruri, inclusiv cu Medalia Comemorativă „Lawrence al Arabiei". A cunoscut și s-a căsătorit cu un englez la fel de neconvențional ca ea, de asemenea un mare admirator al

dealurilor din India. S-au căsătorit într-o biserică din Shillong, dar prietenii ei din tribul Naga au recunoscut mariajul de abia după ce au fost căsătoriți potrivit ritualului lor.

Lupta femeilor cu obstacolele impuse de societate în privința lor le-a călit și le-a întărit, ceea ce constituie o explicație plauzibilă pentru faptul că femeile au fost unele dintre cele mai mari aventuriere din secolele XIX–XX. Să ne gândim la Gertrude Bell, poreclită „Regina Deșertului", care a străbătut cea mai mare parte a Siriei și Irakului de astăzi înaintea Primului Război Mondial, când aceste teritorii încă făceau parte din Imperiul Otoman; la Dervla Murphy, care a călătorit singură cu bicicleta din Europa până în India în anii 1960 (și a mai întreprins multe alte aventuri de atunci); la Dorothy Carrington, fiica unui general-maior britanic, care s-a stabilit în Corsica în anii 1950 și a explorat insula și regiunile ei puțin cunoscute într-o perioadă când o astfel de acțiune era periculoasă și riscantă; sau la Freya Stark, care a străbătut teritorii vaste din Orientul Mijlociu și Afganistan. A călătorit prin Afganistan și apoi prin Iran cu un Land Rover pe când avea peste 70 de ani și călare înapoi în Annapurna la vârsta de 80 de ani. În mod bizar, femei atât de cutezătoare precum cele menționate mai sus nu au fost întotdeauna și mari feministe: cu prilejul celei de a 70-a aniversări, Freya Stark a invitat doar bărbați la cină, în timp ce Gertrude Bell se opunea sufragiului pentru femei și le disprețuia pe majoritatea reprezentantelor sexului frumos pe care le cunoștea. „Ce păcat", a exclamat la un moment dat cu voce tare în fața unei proaspete mirese, „că tineri englezi cu un viitor atât de promițător se căsătoresc cu femei atât de proaste."

În timp ce unele aventuriere se mulțumeau să exploreze și să consemneze ceea ce vedeau, altele, asemenea lui

Gertrude Bell, au devenit susținătoarele devotate ale lumilor necunoscute cu care intrau în contact — în cazul lui Bell, a popoarelor arabe din Orientul Mijlociu. Beneficiind de ajutorul tatălui ei, un individ bogat și părinte îngăduitor, Bell a petrecut aici o perioadă îndelungată înainte de izbucnirea Primului Război Mondial și a legat relații de o importanță crucială și cu arabii, și cu britanicii — de exemplu, cu T.E. Lawrence —, care aveau să joace, alături de ea, un rol important în trasarea noii hărți a regiunii după război. Dând dovadă de pragmatism, autoritățile au recunoscut cunoștințele și expertiza ei excepțională, iar, în 1915, i-au oferit un post în cadrul serviciului militar britanic de informații. Era deosebit de inteligentă, sigură de sine și autoritară. Spera să creeze noi state arabe pe ruinele Imperiului Otoman, în special un stat mai mare având centrul în Mesopotamia, pe teritoriul dintre Tigru și Eufrat. A obținut cel puțin o parte din ceea ce și-a dorit. Fiind, de fapt, singura femeie cu un rol semnificativ în negocierile pentru pace de la sfârșitul războiului, a pledat pe lângă politicienii importanți reuniți la Paris și a contribuit la crearea statului Irak („țara prevăzută cu toate cele necesare"). A redactat o bună parte din constituția noii țări pe masa ei din lemn gravată, de la Bagdad, și l-a ales pe noul conducător, Faisal, prințul din dinastia hașemită care luptase alături de Lawrence în revolta arabă împotriva otomanilor. Cu toate acestea, nu a obținut tot ceea ce sperase. Întemeierea noului stat nu a slujit la îngrădirea sentimentelor naționaliste arabe sau la consolidarea influenței britanice asupra arabilor, așa cum visase ea. La drept vorbind, s-a întâmplat exact opusul. Naționaliștii arabi s-au întors împotriva Marii Britanii, considerând-o principalul lor oponent, în timp ce Faisal avea propriile sale planuri. El a marginalizat-o treptat pe Bell, care, în 1926, s-a sinucis.

În ultimii ani, Gertrude Bell a fost redescoperită datorită noilor biografii publicate și, ceva mai recent, printr-un film, *Queen of the Desert*, cu Nicole Kidman în rolul principal.

Și Edith Durham s-a aflat la Paris la sfârșitul Primului Război Mondial și a pledat pe lângă oamenii de stat din întreaga lume pentru o regiune pe care o îndrăgea și o cunoștea. Nu a fost ascultată însă, așa cum s-a întâmplat în cazul Gertrudei Bell. Durham nu avea relațiile, influența și farmecul lui Bell. În plus, susținea cauza Albaniei, o țară balcanică mică și săracă, nu a Orientului Mijlociu, o regiune bogată în petrol și având o importanță strategică deosebită. Deși s-a scris o carte despre Durham, iar numele ei este menționat sporadic în istoria Balcanilor, sunt șanse foarte mici să se toarne vreodată un film despre viața ei. Pur și simplu, personalitatea ei și cauza pentru care a luptat nu erau atât de importante. Totuși, Durham este o persoană la fel de fascinantă ca Bell.

Asemenea lui Bell, ea a ignorat uzanțele vremii și așteptările familiei sale și a înfruntat mari pericole călătorind prin locuri necunoscute multor europeni. Balcanii (din care, în general, se afirmă că fac parte zonele muntoase ce se întind spre sud, din Serbia, România și Bulgaria înspre Marea Egee), aflați în extremitatea sud-estică a Europei, erau o regiune înapoiată, cu rețele de comunicație slabe, ceea ce îi descuraja pe călătorii străini. Și, întrucât cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice se aflase sub stăpânirea Imperiului Otoman încă din secolul al XVI-lea, locuitorii săi erau considerați diferiți și puțin bizari. Europenii din alte părți ale continentului au descoperit peninsula tocmai în secolul al XIX-lea, când națiunile balcanice au început să se elibereze rând pe rând de sub jugul otoman și să se modernizeze. Edith Durham s-a numărat printre acești călători. Asemenea lui

Bell, aflată undeva mai la est, și ea s-a îndrăgostit de culturile locale și s-a cufundat în studiu, învățând despre popoarele pe care le întâlnea și încercând, spera ea, să le ajute.

Asemenea multor altor exploratori, printre care și Bell, Durham era curajoasă, încăpățânată, loială prietenilor ei și curioasă. Era, în același timp, obraznică, intolerantă și exasperantă. Din păcate pentru ea, a iubit nespus un bărbat căruia nu i-a trezit niciun interes și un popor, albanezii, pe care nu a reușit niciodată să-l ajute pe cât de mult și-a dorit. O fotografie timpurie ne înfățișează o tânără femeie deosebit de frumoasă, cu un profil superb, o gură senzuală, păr bogat și negru, însă, pe măsură ce a îmbătrânit, Durham și-a pierdut din frumusețe. Nu că i-ar fi păsat cine știe ce. Spre deosebire de Gertrude Bell, care trebuia să poarte cele mai recente articole de îmbrăcăminte în vogă la Londra, Edith Durham punea pe ea hainele pe care le avea la îndemână și care erau realizate dintr-un material rezistent. Aubrey Herbert, fiul mai mic al Earl-ului de Carnarvon, a cunoscut-o prima dată în vara lui 1913, când amândoi erau implicați în activități de ajutorare a refugiaților din Balcani. A descris-o astfel într-o scrisoare către soția sa: „Își taie părul scurt ca un bărbat, vorbește cu accent cockney, iar privirea îi fuge de colo-colo. Este inteligentă, agresivă și competitivă, dar chiar a făcut foarte multe lucruri pentru oamenii aceștia". În timp, fără tragere de inimă, charismaticul tânăr aristocrat (ulterior a devenit sursa de inspirație pentru eroul lui John Buchan din romanul *Greenmantle*) și englezoaica de vârstă mijlocie lipsită de grație vor ajunge să-și poarte respect reciproc și să lege o oarecare prietenie, colaborând pentru cauza albanezilor.

Născută la Londra, în 1863, Durham era cea mai mare dintre 9 copii și provenea dintr-o familie tipică pentru

clasa de mijloc. Din motive neclare, toți copiii, cu excepția lui Edith, au avut parte de educație bună. În timp ce ea a cochetat cu artele, frații ei au devenit doctori și ingineri, iar două dintre surori au urmat cursurile Girton College de la Cambridge. Când tatăl ei, un distins chirurg, a murit pe neașteptate, familia s-a pus de acord ca Edith să rămână acasă purtând de grijă mamei ei, acum invalidă. Ulterior, Edith a spus că s-a simțit prinsă într-o capcană: „Viitorul se căsca în fața mea sub forma unor ani nesfârșiți de monotonie posomorâtă și nu aveam nicio speranță să ies din această situație". A devenit din ce în ce mai deprimată, iar în 1900 a suferit o cădere nervoasă. Pentru a se relaxa, doctorul i-a recomandat să călătorească, iar familia ei a fost de acord să-i ofere două luni în fiecare an departe de mama ei. Nu se așteptau ca Edith să aleagă Balcanii, cea mai nelegiuită și turbulentă zonă din Europa, pentru a se recupera.

Se pare că a ales Balcanii din dorința disperată de a brava — „într-un fel, un glonț ar fi fost o cale de ieșire" —, dar, mai important de atât, pentru că regiunea i se părea exotică, misterioasă, palpitantă, un loc ce părea să aparțină unei epoci din trecut. Era și un teritoriu complet diferit de viața așezată și convențională pe care o dusese la Londra. Deși inițial a fost dezamăgită când a ajuns pentru prima dată la țărmul Dalmației, unde austriecii impuseseră legea și ordinea și erau ocupați să introducă roadele civilizației — cum ar fi, de exemplu, sistematizarea străzilor și canalizarea —, la puțină vreme după aceea a descoperit dealurile și munții din Muntenegru, „o izolare profundă și o sălbăticie pură", iar mai apoi regiunile îndepărtate, aflate la altitudini mai mari, din nordul Albaniei. Versurile unui cântec, reproduse în primele pagini ale celui mai cunoscut volum al ei, *High*

Albania, explică în câteva cuvinte atracția pe care Balcanii o exercitau asupra autoarei:

Oh, ne-am întors în Balcani,
Înapoi la bucurie și durere.
Ce dacă arde, suflă sau ninge!
Ne-am întors în Balcani.
Înapoi, unde mâine repede poate muri,
Cu o gaură în inimă sau un glonț în cap.
Înapoi, unde pasiunile sunt iuți și roșii.
Oh, am revenit în Balcani!

Până în 1906, când a murit mama ei și a primit astfel deplină libertate să stea după pofta inimii în Balcani, lui Durham deja i se dusese faima de incredibilă aventurieră și scriitoare și unul dintre cei mai de vază experți în problemele Balcanilor. Călătorind adesea pe cont propriu, însoțită doar de o călăuză, a explorat puținele teritorii europene rămase sub ocupație otomană, precum Macedonia și Albania, provinciile austriece Bosnia și Herțegovina și statele independente Serbia și Muntenegru. Câteodată era primul străin și, în mod sigur, prima femeie străină care ajungea să viziteze mănăstiri și biserici izolate. În timp ce înainta hurducăind pe drumuri înnămolite, călare pe măgar, accepta și chiar întâmpina cu bucurie disconfortul și pericolele. Dormea pe câmpuri, în hambare ori în hanuri murdare. Ignora cu desăvârșire avertismentele despre bandiți și localnici ostili. „Așa sălbatici cum sunt albanezii", a scris ea nepăsătoare în una dintre cărțile ei, „mi s-a spus în repetate rânduri că nu atacă niciodată femei." Oriunde s-ar fi dus, atrăgea mulțimi curioase de oameni, care o bombardau cu întrebări. De ce nu era căsătorită? Era, într-adevăr, verișoară cu regele Angliei?

Deși prima ei carte a fost despre Serbia, nu i-a avut niciodată la inimă pe sârbi, căci îi considera scunzi și

urâți — spre deosebire de chipeșii „giganți" muntenegreni —, dar și plictisitori, căci beau întotdeauna apă. În 1904, a ajuns să cunoască mai bine Macedonia, unde a administrat un spital și o operațiune de ajutorare pentru refugiații albanezi, strămutați cu sălbăticie după o revoltă eșuată împotriva otomanilor. În cele din urmă, i-a găsit pe macedoneni deosebit de enervanți, iar superstițiile lor o scoteau din minți. Pentru o vreme, Muntenegru a fost regiunea ei preferată din Balcani. S-a împrietenit cu Nicolae, bătrânul rege șiret, cu care obișnuia să-și petreacă timpul la bârfe în micul său palat, deși o deranjau semnele modernității ce apăreau treptat și aici — lumina electrică, folosită pe bulevardul principal al capitalei Cetinje, și editarea unui ziar. „Muntenegru va fi acum mai puțin fericit", a spus ea. În opinia ei, cele mai fericite state balcanice erau cele cu puține ziare.

Până în 1911, ajunsese din ce în ce mai deziluzionată de Nicolae și suspicioasă în privința încercărilor sale de a-și mări puterea și de a extinde teritoriile dinastiei sale. Pe atunci lucra în Muntenegru pentru o altă operațiune de ajutorare, al cărei scop era să ofere îmbrăcăminte și alimente refugiaților, în mare parte albanezi, care fugiseră din Kosovo după ce otomanii înăbușiseră cu brutalitate și violență o altă revoltă. Cosea cămăși și repara pantofi în camera ei de hotel, care pe timpul caniculei verii a început să miroasă puternic din cauza pielii insuficient uscate. A fost șocată să afle că Nicolae părea dispus să-i abandoneze pe refugiați și să revendice o suprafață cât mai mare cu putință din teritoriile albaneze de la otomani. Pe parcursul Războaielor Balcanice din 1912 și 1913, a ajuns să-l deteste atât pe Nicolae, cât și regatul său pentru cruzimile comise împotriva albanezilor. Potrivit unui observator, ceea ce a determinat-o să o termine definitiv cu această țară a fost momentul în care s-a uitat în

sacul unui luptător muntenegrean și a găsit aici prada sa: 60 de nasuri. Și-a transferat devotamentul și energia extraordinară în slujba cauzei independenței albaneze.

Albanezii o atrăseseră încă de pe vremea primelor ei vizite în Balcani. În 1900, văzuse undeva în depărtare munții din nordul Albaniei și tânjise să-i exploreze. Anul următor, s-a alăturat unui grup de francezi care călătoreau dincolo de lacul Ohrid, înspre Shkoder (Scutari), un important oraș comercial situat lângă munți, pe care puțini străini îl vizitaseră. Tovarășii ei francezi de călătorie s-au făcut nevăzuți după ce vasul lor a debarcat în port, așa că, însoțită de un băiețel pe post de ghid, a pornit pe străzile înguste în căutarea unui hotel. „Nici că pot descrie în cuvinte mulțimea de sălbatici care roiesc într-o continuă agitație...", a scris ea. A văzut bărbați cu o înfățișare feroce, sosiți din munți, „înarmați până în dinți cu magnifice arme din argint" și femeile creștine din oraș, îmbrăcate în „alb și stacojiu, acoperite cu monede, nasturi din argint și broderii". S-a simțit copleșită: „Răgetele imposibil de pronunțat, mizeria și splendoarea, mormanele de piei proaspăt jupuite ce sfârâiau la soare, zornăitul și șerpuitul animalelor de povară, caprele, vitele, carele trase de boi și praful". I-a plăcut totul la nebunie.

Până în 1904, a făcut în cele din urmă o expediție prelungită în munții din nordul Albaniei. Singurul ei tovarăș de drum a fost un albanez creștin care împărțea Biblii, o activitate potențial periculoasă într-o zonă ce încă ținea de Imperiul Otoman și unde o bună parte a albanezilor erau musulmani. „Eu sunt prima englezoaică sosită aici de când s-a făcut lumea", a spus ea cu mândrie despre un oraș, „unde pășiseră foarte puțini străini de orice nație". A fost întâmpinată călduros de albanezi, care își închipuiau că era bogată și puternică. Și le-a răspuns arătându-le o afecțiune profundă. Era fascinată de

satele izolate și de stilul de viață neschimbat vreme de secole, în special în zonele pe care ea le numea Albania de Sus. A ajuns să le împărtășească resentimentele — ei, ilirii, locuitorii inițiali ai Balcanilor, fuseseră strămutați de slavii care sosiseră în număr din ce în ce mai mare în peninsulă pe parcursul secolelor. Și dorea să explice lumii înconjurătoare ce erau albanezii, în speranța că ar fi putut obține sprijin pentru cauza independenței albaneze de sub Imperiul Otoman. De asemenea, la fel ca primii naționaliști albanezi, se temea că statele balcanice deja independente — Grecia, Serbia și Muntenegru — doreau să ocupe teritoriile locuite de albanezi pe măsură ce puterea Imperiului Otoman scădea tot mai mult.

În 1908, a întreprins câteva călătorii în munți pentru a strânge materiale pentru o carte pe care avea să o publice sub numele de *High Albania*, prima cu un astfel de subiect. A fost o istorie a Albaniei, dar, în același timp, și o lucrare importantă de etnografie, unde autoarea analiza triburile, legile, miturile și obiceiurile din nordul țării. Volumul este ilustrat cu fotografiile și schițele realizate de Durham, ce înfățișează oameni, podoabele acestora, chiar și diferitele coafuri ale bărbaților. Durham scrie despre tatuajele elaborate ale femeilor, obicei pe care ea îl consideră un ritual străvechi al ilirilor, și încearcă să înțeleagă cutuma adânc înrădăcinată a „conflictului de sânge“[16]. Cartea ei a fost controversată: a fost acuzată fie că a exagerat asprimea traiului din Balcani, fie că nu a condamnat suficient modul de viață al popoarelor de aici. „Pe aproape fiecare pagină“, a spus un critic literar, „găsește povești despre bărbați împușcați, gata să împuște sau care se fălesc cu poveștile despre crimele comise. Domnișoara Durham pare să împărtășească exaltarea ce îi cuprinde [pe albanezi] când se laudă că omoară alți oameni.“

Durham nu s-a lăsat demoralizată. Avea sentimentul tot mai puternic că destinul ei era să-i ajute pe albanezi, care pentru ea erau deopotrivă romantici și victime, un popor fără prieteni, cu prea mulți dușmani și prea multe diviziuni interne. Vecinii lor doreau să își însușească teritoriile lor. Cu toate acestea, nici albanezii înșiși, dezbinați între creștini și musulmani, între nord și sud, dar și de sângeroasa rivalitate dintre clanuri, nu aveau o singură opinie, ceea ce o înfuria și o descuraja pe Durham, care se temea că lipsa de unitate a albanezilor avea să-i arunce în mâinile statelor vecine prădătoare. Faptul că i se spunea Regina Albaniei și că era întâmpinată cu stima de rigoare oriunde s-ar fi dus îi făcea o deosebită plăcere. Și-a asumat sarcina de a-i elibera pe albanezi de sub stăpânirea otomană și a le oferi propria țară. Recunoștea că, din cauza amestecului de populații din Balcani, trasarea de granițe era o chestiune dificilă, dar nutrea speranțe, optimiste de altfel, că oamenii de diferite naționalități și religii ar fi putut colabora.

Și-a unit forțele cu Aubrey Herbert pentru a pune bazele Societății Anglo-Albaneze. În 1912, după ce Primul Război Balcanic a lăsat în urmă mii de albanezi refugiați în Grecia, Serbia și Muntenegru, ciudatul cuplu a făcut lobby la Londra pentru Albania independentă. Când Marile Puteri, mânate de propriile interese, au acceptat propunerea, Societatea Anglo-Albaneză a agitat cu succes spiritele pentru a împiedica Grecia să ocupe o suprafață prea mare din teritoriile albaneze de la sud.

În 1914, când a izbucnit Primul Război Mondial, Durham a fost nevoită să se întoarcă în Anglia. În timp ce nava la bordul căreia se afla se îndepărta de portul albanez Vlorë, Durham s-a simțit singură printre restul pasagerilor: „Trecuseră ani de zile de când nu mă mai aflasem în mijlocul unei mulțimi numeroase de englezi", a scris

ea. „Mi se păreau o rasă bizară." Odată ajunsă acasă, a intrat în depresie când a aflat că Marea Britanie lupta alături de tabăra detestatei Serbii. Și-a petrecut anii de război scriind cartea *Twenty Years of Balkan Tangle* cu scopul de a prezenta necunoscătorilor această regiune. Când s-a sfârșit războiul, ea și Herbert au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a promova interesele Albaniei cu prilejul acordurilor de pace. Cei doi au cerut, fără succes, ca reprezentanții poporului albanez să primească permisiunea de a călători la Paris pentru a putea lua cuvântul în cadrul conferinței de pace organizate în capitala franceză. Au repurtat mai mult succes cu cealaltă revendicare — ca Albania să fie acceptată în Liga Națiunilor.

În 1921, cu sănătatea la pământ din cauza anilor nesfârșiți de călătorii în condiții dificile, Durham a făcut un ultim drum în Albania. A fost întâmpinată călduros și a vizitat unele dintre locurile ce îi purtau acum numele, dar a fost încercată de sentimente amestecate. Nu-i plăceau nenumăratele semne de schimbare și străinii care soseau aici să trăiască și să muncească: „Albania", a scris ea, „nu mai este Albania, dacă aici sunt străini". Nu s-a mai întors niciodată. Tot restul vieții ei a muncit în continuare în slujba Albaniei, pe cât de bine posibil, dar în cercurile restrânse din Marea Britanie în care oamenilor le păsa de problemele Balcanilor, era văzută tot mai des ca o persoană excentrică, în dezacord cu opinia publică britanică. A murit în 1944, visând ca sfârșitul războiului să aducă Albaniei zile mai bune. Din fericire, nu a trăit să vadă anii lungi de agonie suferiți de Albania sub conducerea unuia dintre cei mai extravaganți și îngrozitori lideri comuniști.

Când a murit, regele Zogu al Albaniei, aflat în exil, pe care Durham nu-l avusese niciodată la inimă, i-a dedicat un epitaf generos: „Albanezii nu au uitat-o niciodată și

nici nu o vor uita vreodată pe această englezoaică. În munții pe care i-a cunoscut atât de bine, ecourile morții ei vor răsuna, din pisc în pisc". În perioada comunistă, guvernul a avut grijă ca Durham să fie dată uitării, dar odată cu reinstaurarea regimului democratic, în anii 1990, lumea a început să-și aducă aminte de numele ei, ce apare din nou pe străzile și în școlile din Albania.

Dacă istoria ar fi o casă, atunci portretele unora dintre strămoșii noștri ar fi afișate cu mândrie pe pereți, în timp ce altele ar fi trimise în debarale sau poduri prăfuite. Astăzi ne aducem aminte de Gertrude Bell pentru că a contribuit la întemeierea Irakului și a Orientului Mijlociu modern — chiar dacă moștenirea lăsată de ea se năruiește în prezent. Edith Durham a jucat un rol secundar în apariția Albaniei independente în 1912, motiv pentru care a câștigat un loc modest în istoria recentă a Balcanilor. Calități admirabile în sine precum curiozitatea, cutezanța și dorința de a explora tărâmuri necunoscute nu garantează o faimă durabilă. Canadienii aproape că au uitat cu desăvârșire de doamna Simcoe până în anii 1960, când jurnalul ei a fost redescoperit și publicat. Nu a avut o influență de durată asupra societății canadiene. Memoriile lui Fanny Parkes, publicate în 1850, nu au fost reeditate până în anii 1970, iar personalitatea ei era cunoscută unui grup restrâns de persoane, care, asemenea mie, studiau istoria britanicilor din India. Cu toate acestea, este important că fiecare dintre aceste persoane, faimoase sau obscure, a lăsat în urmă consemnări despre propria viață și locurile vizitate. Din această cauză, noi le rămânem profund îndatorați. Răsar din trecut pentru a ne capta atenția și a ne reaminti că și ele au fost ființe umane, la fel ca noi, și că, prin moștenirea scrierilor lor, ne permit să scriem istoria.

[16] *Gjakmarrja* (în albaneză) înseamnă literalmente „a lua sânge". (*N. red.*)

5. Observatorii

Pe 17 mai 1824, un grup de bărbați s-a așezat în jurul unui șemineu în încăpătorul salon de la etaj al Editurii John Murray. Firma, care există și astăzi, era la acel moment relativ recent deschisă, dar era deja cunoscută, deoarece publicase scriitori excepționali, printre care Jane Austen și Sir Walter Scott. Tipărise și lucrările celebrului lord Byron, ale cărui memorii erau motivul reuniunii din acea zi de primăvară. Byron, care fusese izgonit din Anglia din cauza comportamentului său depravat, scrisese în grabă manuscrisul cu câțiva ani în urmă „în cel mai iscusit, fervent stil al meu în maniera lui Caravaggio", apoi îl încredințase prietenului său, poetul irlandez Thomas Moore, să-l țină la loc sigur. Cum Byron murise ceva mai devreme în aceeași lună la Missolonghi, în timpul Războiului de Independență al Greciei, Moore, în calitate de executor literar, trebuia să ia o hotărâre în privința manuscriselor ce îi fuseseră încredințate.

Moore și alte câteva persoane citiseră deja memoriile. Lady Caroline Lamb, una dintre nenumăratele amante ale lui Byron, le catalogase drept niște scrieri „lipsite de valoare — un simplu caiet de maculatură". Lordul John Russell, un politician liberal important, era de părere că manuscrisele lui Byron despre tinerețea și perioada petrecută în Grecia conțineau „descrieri uluitoare", deși a recunoscut că „trei sau patru pagini erau prea obscene și neadecvate publicării". Tocmai obscenitatea și potențialul scandal pe care îl puteau stârni aceste scrieri erau aspectele ce îl îngrijorau pe John Hobhouse, un prieten apropiat de-a lui Byron din tinerețe, la rândul său poet plin de aspirații. În timp ce reputația și așa proastă a lui Byron se înrăutățise, Hobhouse devenise membru al par-

lamentului și o persoană din ce în ce mai respectabilă. Poate că se temea ca reputația lui să nu fie afectată în cazul în care memoriile ar fi fost făcute publice; poate că ajunsese să deteste realizările mult mai mari ale lui Byron în domeniul poeziei. „După ce am suferit un prim acces de furie", a scris ulterior Hobhouse, „m-am decis să nu mai pierd timpul și să-mi fac datoria, apărând tot ce-mi mai rămăsese de pe urma preaiubitului meu prieten — faima sa." Știa că avea sprijinul a două femei cu voință de fier: Annabella, soția înstrăinată a lui Byron, și Augusta Leigh, sora sa vitregă, pe care multă lume o bănuia că ar fi avut o aventură cu Byron. Cele două femei își trimiseseră reprezentații la reuniune. Moore pledase în favoarea ideii ca memoriile să fie păstrate, chiar dacă ar fi trebuit ținute sub lacăt vreme de ani de zile, dar acum se afla într-o poziție izolată, căci John Murray căzuse pradă presiunii exercitate de familia lui Byron și de prietenii acesteia. Așa că Moore i-a privit neputincios cum au distrus manuscrisul și au aruncat paginile pe foc. De atunci, biografi, istorici literari și oameni pur și simplu curioși să afle despre viețile intime ale altora au regretat această pierdere.

Istoria ne oferă nenumărate asemenea exemple de arhive personale distruse sau atent verificate și ajustate, fie pentru a proteja reputația decedatului, fie pentru a-i cruța pe cei rămași în viață. Sora lui Jane Austen a ars epistolele scriitoarei; nu s-a aflat niciodată motivul exact pentru care a procedat astfel. Văduva unui alt faimos răposat, marele explorator Sir Richard Burton, a susținut că, în 1891, ar fi avut o viziune în care a fost vizitată de soțul ei mort pe când stătea în dreptul vetrei gândindu-se cum să procedeze cu scrierile sale — printre multe alte informații, lucrările conțineau descrieri grafice ale practicilor sexuale întâlnite de autor în călătoriile sale prin

Orientul Mijlociu și India. „Arde-le!", i-ar fi spus el în viziune, iar ea l-a ascultat. Poetul Ted Hughes a distrus ultimul jurnal al Sylviei Plath pentru că nu a vrut ca acesta să fie citit de copiii ei. Thomas Hardy a ars ceea ce a numit „jurnalele diabolice" ale primei sale soții și și-a dictat propria biografie celei de-a doua neveste, lucrare ce avea să fie publicată după moartea lui pe numele ei. Guvernul chinez a confiscat jurnalul pe care infama doamnă Mao l-a scris în închisoare, în ultimii ei ani de viață. Nu se știe ce s-a întâmplat cu el. Câteodată arhivele și bibliotecile — memoria colectivă a unui popor — devin în mod intenționat ținte pe timp de război. În anii 1990, când Iugoslavia a căzut pradă violențelor și s-a destrămat, naționaliștii sârbi au bombardat Biblioteca Națională a Bosniei din Sarajevo. Cei aflați la fața locului mi-au povestit că au văzut manuscrise otomane de o valoare inestimabilă plutind prin aer, mistuite de flăcări, dezintegrându-se și făcându-se scrum sub ochii lor.

Șoarecii, termitele, incendiile și inundațiile distrug documentele în egală măsură cu oamenii. Procesul de trecere la folosirea de hârtie ieftină fabricată din celuloză a făcut cărțile și ziarele accesibile și păturilor mai sărace ale societății (totodată, a adus profituri colosale magnaților canadieni ai cherestelei), dar de atunci continuă să dea dureri de cap arhivarilor. Mi-am petrecut timpul în biblioteci, frunzărind paginile îngălbenite ale ziarelor din secolul al XIX-lea, observând cum începeau să mi se dezintegreze în mână. Chiar și atunci când colecții valoroase de documente personale supraviețuiesc, cei cărora li s-au încredințat, adesea rude, restricționează accesul la materiale sau nu lasă pe absolut nimeni să le consulte. Ani la rând, Stephen, nepotul lui James Joyce, a dus lupte grele cu scopul de a păstra controlul asupra tuturor lucrărilor scrise de bunicul său, chiar și a celor publicate. A dat în

judecată sau a amenințat cu deschiderea de procese pentru a-i împiedica pe biografi și pe criticii literari să-l citeze pe Joyce; antologiile nu puteau folosi fragmente aparținându-i lui Joyce; punerea în scenă sau chiar și recitarea publică a lucrărilor sale a fost aproape imposibilă. I-a șocat până și pe specialiștii reuniți la Veneția cu prilejul unei conferințe, anunțând cu mândrie că distrusese toate scrisorile primite de el și de soția sa de la Lucia, trista și tulburata fiică a lui Joyce. Toată lumea a răsuflat ușurată în 2012, când o bună parte a drepturilor de autor a expirat și multe dintre lucrările lui Joyce au intrat în domeniul public.

Câteodată, spre norocul posterității, unii executori, precum cei ai lui Mackenzie King, ignoră dorințele exprimate de șefii lor. Istoria Canadei ar fi mult mai săracă dacă jurnalele lui King ar fi dispărut. Și pentru a echilibra lista tristă de documente distruse sau, pur și simplu, dispărute fără urmă, dispunem și de exemple de lucrări salvate sau descoperite din pură întâmplare. În 1976, un profesor american l-a vizitat pe un baron italian la conacul său de familie de lângă Florența pentru a-l întreba dacă nu deținea cumva documente aparținând străunchiului său Sidney Sonnino, ministru de externe al Italiei într-o perioadă semnificativă din timpul Primului Război Mondial și în primii ani de pace. Baronul i-a oferit profesorului un pahar de Chianti și i-a sugerat să arunce o privire într-un dulap din debara ce nu mai fusese deschis de mult. Înăuntru au găsit 14 cufere vechi, unde, după cum s-a dovedit, era păstrată corespondența oficială a lui Sidney Sonnino, jurnale, scrisori și alte scrieri. Paul Mantoux, interpretul-șef francez de la Conferința de Pace de la Paris, a sfidat ordinele primite și a ținut o întreagă arhivă a conversațiilor purtate între cei mai importanți patru oameni de stat ai lumii: președintele Woo-

drow Wilson al Statelor Unite ale Americii și Georges Clemenceau, David Lloyd George și Vittorio Orlando, prim-miniștrii Franței, Marii Britanii și, respectiv, Italiei. A depus două copii la sediul Ministerului francez de Externe, dar acestea au fost incluse într-o arhivă mai bogată de documente arse în curtea de la Quai d'Orsay în 1940, când nemții au declanșat ofensiva spre Paris. Mantoux însuși s-a refugiat în Sudul Franței, împreună cu cea mai mare parte a membrilor guvernului francez, lăsând ultima copie în apartamentul său. A reușit să convingă un prieten să o recupereze și să o ascundă în pivnița Facultății de Drept, unde a rămas până la eliberarea Parisului. În absența acestui document care rezumă conversațiile de o importanță crucială purtate în 1919, nu am fi înțeles negocierile ce au modelat lumea în secolul XX.

Materialele pe baza cărora istoricii reconstituie trecutul au devenit din ce în ce mai eclectice — folosim descoperiri din domeniul arheologiei, biologiei sau al antropologiei. Analizăm inscripțiile și efigiile de pe morminte, monede și tablouri. Studiem arhivele curților regale, registrele cu date despre impozite ori rapoartele guvernamentale. Pentru istoria mai recentă, folosim absolut orice, de la ziare până la filme și postări pe Twitter. Cu toate acestea, avem nevoie de opiniile individuale care ne pot reda atmosfera și particularitățile trecutului și de descrierile și relatările oamenilor de odinioară — acele „detalii coroborative", așa cum le-a numit la un moment dat istoricul american Barbara Tuchman: informații ce plasează o persoană sau un moment în timp. Detaliile consemnate de acești observatori, de cele mai multe ori în mod involuntar, ne ajută să înțelegem mai bine ideile și valorile unei anumite epoci, clase sociale, familii sau regiuni. Mulți dintre cei mai remarcabili observatori ai istoriei, precum ducele de Saint-Simon de la curtea regelui Ludo-

vic al XIV-lea, au fost simpli privitori, în timp ce alții — împăratul Babur din dinastia mogulilor, de exemplu — au schimbat istoria. Toți au avut în comun curiozitatea de nepotolit pentru lumea în care au trăit și locuitorii ei, un ochi atent la detaliile grăitoare, faptul că recunosc absurdul din cea mai mare parte a acțiunilor umane, simțul ironiei și, firește, pasiunea de a bârfi. Un aspect chiar mai important, de altfel, este că acești observatori erau hotărâți să consemneze ceea ce vedeau. Fără însemnările lor, cunoștințele noastre despre trecut ar fi mult mai sărace. (Și, trebuie să recunosc, întotdeauna găsești ceva plăcut în a face un lucru pe care nu ar trebui să îl faci în viața de zi cu zi, anume să citești scrisorile personale și jurnalele altora — totul în numele cercetării științifice.)

Cele mai faimoase jurnale și memorii au fost adesea scrise de actorii cu rol secundar, care aveau mai puține interese personale de urmărit decât cei puternici și cărora probabil că le păsa mai puțin despre ce va crede posteritatea despre ei. Se pare că Samuel Pepys, funcționarul public britanic care și-a început jurnalul în 1660, nu ar fi intenționat ca memoriile sale să fie citite vreodată. El vorbește cu relaxare despre propria viață și obiceiurile epocii sale. Inventariază și descrie totul: sentimentele, bolile, hainele, mesele, prietenii, servitorii, soția și pisica sa. Câteodată bea prea mult; se ceartă cu nevasta și este nepoliticos cu prietenii ei. Îi este infidel consoartei sale, chiar dacă se simte vinovat. Asistă, de asemenea, și la sfârșitul Commonwealth-ului și reinstaurarea monarhiei. Consemnează bârfele de la curte și ține o evidență a membrilor guvernului a căror influență crește ori descrește, după caz. În 1665, se află la Londra când orașul trece prin ultima mare epidemie de ciumă. Tot la Londra îl găsim și în anul următor, când Marele Incendiu transformă în scrum o bună parte din capitala engleză. Fără

jurnalele lui Pepys, nu am avea o imagine atât de detaliată a vieții în perioada domniei lui Carol al II-lea. Și nici nu am putea să facem cunoștință cu acest individ fascinant, exasperant și plin de farmec.

De cealaltă parte a Canalului, ducele de Saint-Simon, reprezentantul altei generații, a consemnat cu asiduitate bârfele de la curtea lui Ludovic al XIV-lea. Nesfârșitele sale memorii sunt adesea răutăcioase și caustice, dar oferă o relatare fără precedent despre stilul de viață din noul și grandiosul palat de la Versailles, inclusiv zvonurile și nesfârșitele speculații despre cine se bucura sau nu de favorurile Regelui Soare. Aveau loc dispute absurde pentru favoruri, oamenii se certau pe scaunele aflate cât mai aproape de rege sau pe sacii în care se strângeau pomenile pentru săraci la slujbe. Saint-Simon i-a observat îndeaproape pe rege și pe apropiații săi. A fost vrăjit de tânăra prințesă de Savoia, adusă în Franța la vârsta de 12 ani pentru a se căsători cu nepotul și moștenitorul lui Ludovic. (Regele a afirmat cu tact că mariajul avea să se consume peste câțiva ani.) „Înfățișarea ei era una modestă", a scris Saint-Simon, „cu obrajii căzuți, o frunte prea proeminentă pentru a fi frumoasă, un nas oarecare și buze groase, senzuale, dar linia părului ei castaniu și sprâncenele erau bine marcate și avea cei mai frumoși ochi și privirea cea mai grăitoare din lume. Puținii dinți ce îi mai rămăseseră în gură erau foarte stricați, dar prințesa era prima care râdea sau aducea în discuție acest lucru." Saint-Simon s-a amuzat când prințesa a intrat în apartamentele regelui, discutând veselă cu acesta și cu slujitorii săi, în timp ce bătrâna ei infirmieră îi ridica rochia la spate ca să-i facă o clismă. Când prințesa a murit brusc răpusă de boală, Saint-Simon a notat și zvonurile potrivit cărora aceasta ar fi fost otrăvită.

Saint-Simon îl ura pe Ludovic al XIV-lea și îi făcea o deosebită plăcere să relateze nenumăratele sale dovezi de egoism — bunăoară, când a insistat ca nepoata sa preferată să-l însoțească într-o călătorie, chiar dacă avea o sarcină complicată. Când nepoata a pierdut sarcina, regele nici măcar nu s-a căit, atitudine caracteristică lui, povestește autorul. Saint-Simon detesta și palatul Versailles, pe care îl considera incomod și nesănătos: „Frumosul și urâtul; spațiile largi și parcimonia se îmbinau în mod grosolan." În descrierile sale apar curteni care urinează pe coridoare și o ducesă disperată care își face nevoile într-o capelă. A remarcat că Ludovic folosise palatul Versailles și splendoarea curții sale pentru a secătui și a supune aristocrația: „S-a folosit cu bună știință și cu succes de aceste mijloace pentru a sărăci pe toată lumea, căci a făcut din lux un aspect vrednic de laudă pentru oricine." A avertizat în privința competiției de a cheltui bani pe bunuri inutile de lux, o boală ce se răspândea de la Versailles, cuprinzând întreaga țară: „Acest cancer, ținut în viață prin confuzia rangurilor sociale, mândrie, chiar și prin bune maniere, și încurajat de nebunia celor mari, are consecințe inimaginabile ce vor aduce doar ruină și dezastru general."

Memoriile și jurnalele au și rolul de a corecta stereotipurile pe care ni le formăm cu toții fără să ne dăm seama. În Occident, putem crește cu o anumită concepție despre cruciade, influențată de literatura și de filmele de succes, unde sunt prezentați cavaleri nobili care pornesc spre Orientul Mijlociu pentru a recupera tărâmurile sfinte ale creștinismului de la musulmanii barbari — astfel de opere pot înrâuri și modul cum privim Orientul Mijlociu în prezent. Vă veți face cu totul altă imagine dacă veți citi minunata carte a lui Amin Maalouf, *Cruciadele văzute de arabi*, sau memoriile Anei Comnena, fiica unui

împărat bizantin, născută în 1083. Din scrierile ei reiese că locuitorii Constantinopolului și ai Levantului îi priveau cu dispreț și groază pe bădăranii, războinicii și lacomii occidentali, care păreau mai interesați de pradă și de jaf decât de religie și ale căror concepții privind igiena elementară ori medicina erau atât de primitive.

Când privim splendidele portrete în miniatură înfățișându-l pe Babur, primul împărat din dinastia mogulă a Indiei, în primă fază am putea fi uimiți de trăsăturile exotice ale bărbatului cu barbă, purtând turban împodobit cu bijuterii și șiraguri de perle la gât, așezat pe un tron de marmură, întins într-o lectică sau călare pe cal, având uneori un șoim prins de încheietură. Cu toate acestea, ne-a lăsat o modalitate prin care să putem trece peste aspectul exterior luxos, lăsându-ne să descoperim o ființă umană complicată și interesantă.

Născut în 1483, Babur era un prinț mai degrabă neînsemnat din Asia Centrală, care, după ce a trecut prin nenumărate necazuri, a întemeiat un regat la Kabul, iar apoi, în 1526, a devenit împărat al Indiei și a pus bazele unei dinastii ce a dăinuit până în 1857. Memoriile sale descriu atât drumul său dificil prin viață, cât și reacțiile și gândurile lui, inclusiv momentele în care a fost cuprins de disperare și s-a gândit să renunțe la tot și să fugă undeva departe. „În aceste momente grele", și-a spus el sieși, „ar fi mai bine să plec undeva pe cont propriu cât timp mai sunt în viață... poate chiar până la capătul pământului." Totuși, și-a recăpătat forțele de fiecare dată: „Când ai pretenția de a domni și dorința de a cuceri, nu poți să stai cu mâinile în sân, ca un simplu privitor, când vezi că lucrurile nu se desfășoară cum ar trebui o dată sau de două ori." Se încuraja singur că, în cele din urmă, îndârjirea sa va da roade: „Este important să nu șovăi când șansa îți bate la ușă. Să rămâi hotărât. Regretele ulterioa-

re sunt tardive." Știm că aceste gânduri i-au aparținut și ne confirmă cu propriile sale cuvinte, căci, fapt deosebit de neobișnuit pentru acea perioadă și pentru o persoană de rangul său, Babur și-a scris memoriile cu mâna sa.

Din păcate, scrierile sale nu s-au păstrat în totalitate. Câteodată prezintă goluri pe perioade ce însumează mai mulți ani la rând; pe parcursul nenumăratelor și aventuroaselor peregrinări ale lui Babur, bagajele lui i-au fost pierdute sau rătăcite de mai multe ori. Și este posibil ca fiul și moștenitorul său, Humayun, să fi pierdut și mai multe capitole din aceste manuscrise după moartea tatălui lui. Cu toate acestea, scrierile păstrate până în zilele noastre sunt extraordinare atât pentru aspectele pe care ni le prezintă, cât și pentru simplul fapt că există. Memoriile lui Babur prezintă o lume cu foarte multe legături și influențe reciproce: războinicii vorbitori de limbi turcice din Asia Centrală pornesc în ofensive în toate direcțiile; vorbitorii de persană se îndreaptă spre est; popoarele din Afganistan înaintează în grabă spre sud, către India; iar negustorii, artiștii și învățații traversează în lung și în lat întregul teritoriu. Babur însuși, împreună cu oamenii și adesea cu membrii familiei sale, a călătorit pe distanțe lungi, de la Samarkand până la Herāt și Kabul și, în final, la Delhi, unde a pus bazele dinastiei mogule. Astfel că memoriile sale ne oferă o mărturie neprețuită despre dinastia mogulă și popoarele pe care le-a cucerit. Însă mai presus de toate, memoriile sunt niște însemnări deosebit de personale, sunt cugetările și părerile unui războinic, poet și om. Ne vorbesc dincolo de secole. În perioada când au fost scrise și multă vreme după aceea, în literatura islamică nu a existat nimic care să se asemene nici măcar de departe cu *Babur-name*, așa cum sunt cunoscute acum. Și nu mă pot gândi la niciun conducător european care să fi scris o autobiografie asemănătoare.

La fel ca majoritatea autorilor de memorii, Babur a susținut că nu avea interese personale de urmărit, că nota ceea ce vedea și relata experiențele prin care trecea. „Nu am scris ca să mă plâng", remarcă el. „Am scris doar adevărul. Nu intenționez să-mi aduc vreun compliment prin cele scrise: pur și simplu, am notat cele întâmplate. Din moment ce, prin această istorie, mi-am propus să spun adevărul despre fiecare chestiune și să nu aștern pe hârtie decât realitatea fiecărui eveniment, am consemnat, prin urmare, tot ce era bun și tot ce era rău la oamenii pe care i-am întâlnit și am arătat starea reală a fiecărei greșeli și a fiecărei virtuți a fiecărei rude ori fiecărui străin. Să-mi fie cu iertare către cititor; să nu-mi ceară socoteală ascultătorul." De fapt, Babur oferă multe detalii despre propriile reacții, despre ceea ce îi plăcea și ceea ce îi displăcea. Scrie despre momentele sale de îndoială și accesele de melancolie. De exemplu, când aproape că a murit într-o furtună de zăpadă în timp ce se întorcea de la Herāt la Kabul, a redactat un poem: „Oare îmi rămâne ascunsă vreo cruzime sau vreo prigoană a sorții?/Oare inimii mele rănite îi mai rămâne vreo durere sau vreo suferință necunoscută?" Din când în când, își exprimă regretul ori rușinea. În ultima parte a vieții, și-ar fi dorit să nu fi scris versuri prostești sau obscene și s-a întrebat dacă nu cumva acesta este motivul pentru care suferă de febră și tuse grea, din cauza căreia scuipă sânge: „Ce să fac cu tine, o, limbă?/ Din a ta vină, măruntaiele-mi sângerează/ Indiferent de grația cu care compui poezii pline de haz, în parte obscene, în parte false/ Dacă nu vrei să arzi pentru această crimă, pleacă departe de acest câmp."

Babur se laudă cu luptele și isprăvile lui, inclusiv cu memorabilele sale petreceri cu băutură. Pentru că era un războinic care își petrecuse cea mai mare parte a vieții luptând împotriva dușmanilor, a consemnat cu atenție

fiecare bătălie, conflict și atac. (A notat cu mândrie cum și-a impus singur obligația de a nu lansa raiduri împotriva propriilor supuși.) A încercat să evalueze ce a decurs bine și ce nu și, în memoriile sale, a reflectat asupra erorilor comise. În anii de tinerețe, a recunoscut el, a greșit permițându-le oamenilor săi să jefuiască orașele proaspăt cucerite, căci astfel i-a îndepărtat în mod inutil pe localnici într-un moment în care inamicul era aproape: „Emițându-ne ordinul fără să gândim înainte, câtă gâlceavă și vrajbă s-au mai iscat!"

Tatăl lui Babur era mongol (în India, termenul folosit pentru a desemna acest popor este *mughal*) și unul dintre nenumărații urmași ai lui Timur Lenk. Familia sa deținea un mic teritoriu în Uzbekistanul de astăzi, la est de Samarkand, în luxurianta și fertila vale Fergana. Babur a lăsat în urma sa o descriere plină de culoare a părintelui său: „Era mic de înălțime, cu o barbă rotundă și chipul cărnos și era gras. Purta o tunică atât de strâmtă, încât trebuia să-și sugă burta pentru a-și lega cingătoarea; dacă nu își ținea respirația, curelele adesea plesneau. Era grosolan atât la vorbă, cât și la port". Babur era doar un băiețel când tatăl său a murit într-un accident ciudat, în timp ce le purta de grijă porumbeilor lui dragi: porumbarul cocoțat pe pereții mai înalți ai fortului său s-a desprins brusc și a alunecat în prăpastie. Babur nu s-a putut abține de la un elegant joc de cuvinte în limba turcică. Tatăl său, scrie el, „a devenit șoim", expresie care în limba lui maternă echivalează cu „a murit".

Babur s-a trezit conducător la vârsta de 12 ani. Dușmanii lui — o bună parte dintre ei erau chiar rudele sale, din familia lui Timur Lenk, inclusiv fratele său vitreg — plănuiau să pună mâna pe moștenire. Babur și-a petrecut următorii 10 ani pe drumuri, încercând să întemeieze o bază militară sigură. A ocupat de două ori Samarkandul,

dar a fost de fiecare dată obligat să părăsească orașul. La un moment dat, el și grupul său din ce în ce mai restrâns de susținători aproape că au murit de foame. „Mi-a trecut prin minte", a scris el ulterior, „că nu este cine știe ce ispravă să hoinărești din munte în munte, fără adăpost, fără acoperiș deasupra capului." Slăbiciunea sa i se părea umilitoare și detesta amarnic faptul că trebuia să accepte insulte repetate. „Cu excepția sufletului meu, niciun prieten de nădejde n-am găsit,/ Cu excepția inimii mele, niciun confident apropiat n-am găsit", a scris el într-un poem timpuriu, ajungând la concluzia: „Babur, învață cum să trăiești fără iubire".

În 1502, a acceptat mila unui unchi din Tașkent, dar s-a trezit că era tratat ca o rudă mai săracă — fapt, de altfel, adevărat. „Am îndurat multe greutăți și nenorociri. Nu aveam regat — și nici vreo speranță că urma să găsesc vreunul — peste care să domnesc." Pentru o clipă, a decis să fugă în China: „Încă din copilărie mi-am dorit să plec în Catai, dar, pentru că trebuia să domnesc, precum și din cauza altor obstacole, nu a fost niciodată posibil". În cele din urmă, a ales să-și urmeze scopul de lungă durată: să obțină un regat al lui.

Pe parcursul vieții, Babur a rămas deosebit de mândru de arborele său genealogic (se trăgea atât din Timur, cât și din Genghis-Han), dar în memoriile sale manifestă o atitudine relaxată în raport cu ceremonialul de la curte. Este adevărat că notează momentele în care nu este întâmpinat cum se cuvine; un văr se prosternează „cam lent" la picioarele lui, iar unul dintre slujitorii săi strânge zdravăn de cingătoarea lui Babur, astfel încât acesta să nu avanseze prea rapid. Însă, când alți doi dintre nenumărații săi veri nu se îndepărtează suficient de mult de tabăra lor pentru a-l întâmpina, Babur consemnează în trecere: „Întârzierea lor se datorează probabil unei mahmureli,

după ce s-au dedat la desfrâu și plăceri, și nu aroganței ori dorinței de a aduce o ofensă". Observă și aprobă când mâncarea este servită corespunzător, conform obiceiurilor tradiționale, după care adaugă: „Este necesar să acționezi în armonie cu o regulă bună când cineva ignoră o convenție; însă, dacă un strămoș a creat un precedent prost, acesta trebuie înlocuit cu unul bun".

Când rudele sale complotau împotriva lui, așa cum se întâmpla adesea, le cruța de dragul familiei, dar ulterior avea grijă, mai ales mai târziu în viață, să nu mai aibă încredere în ele. Își adora mama și îi arăta un respect deosebit, dar nu o asculta întotdeauna. Pe când avea 17 ani, aceasta i-a aranjat o căsătorie, dar el nu a fost prea entuziasmat de mireasa lui. Cam o dată pe lună, mama lui, se plângea Babur, „mă duce la ea cu toată asprimea unui șef al intendenței". Este posibil ca problema să se fi datorat dragostei nebune pe care Babur i-o purta unui băiat. „M-am deprimat foarte tare din cauza lui." Babur i-a închinat versuri, dar când și-a cunoscut subiectul pasiunilor, „am fost atât de sfios, încât nici nu am putut să-l privesc în ochi, cu atât mai puțin să-i vorbesc liber".

Mai târziu în viață, Babur a avut mai multe neveste și a devenit tatăl mai multor copii. Se mândrea foarte tare cu cel mai vârstnic fiu al său, Humayun, bun luptător și administrator competent, dar își făcea și griji în privința lui. Într-o scrisoare adresată lui Humayun după cucerirea Indiei, Babur îl îndeamnă să se consulte mai mult și să accepte sfaturi: „Când ești rege, nu se cade să cauți singurătatea". A criticat și scrisorile fiului său. „Deși scrisul tău poate fi citit cu dificultate, este mult prea obscur. Cine a mai auzit de proză menită să rămână o enigmă?" În plus, ortografia fiului său lăsa de dorit. Se temea, de asemenea, că Humayun ar fi aruncat priviri lacome înspre Kabul, teritoriu aflat încă în posesia lui Babur, în

consecință l-a avertizat: „Consider că orașul Kabul este piatra mea norocoasă".

Memoriile sale dezvăluie, totodată, un bărbat care își găsea timp să se bucure de vânătoare, să scrie poezii și să proiecteze grădini. Babur adora frumosul, fie că era vorba de natură, oameni sau arte. În 1519, a călătorit timp de trei zile în munții din apropierea Kabulului pentru a admira culorile toamnei. A fost fermecat de Herāt, pe care l-a vizitat pentru prima dată în 1504: „Un oraș fabulos [...], unde găseai toate instrumentele plăcerii și desfătării, iar toate mijloacele de distracție și de bună-dispoziție erau la îndemână". S-a delectat cu gusturi și senzații noi. Un soi de pepene dintr-un târg de lângă Samarkand avea „coaja galbenă și moale ca o mănușă de piele, semințe asemenea celor de măr și pulpa groasă de patru degete; e incredibil de gustos". Îi plăceau farsele: la un moment dat, i-a spus unui însoțitor de drum că o tărtăcuță amară era, de fapt, un măr delicios: „De abia pe seară i s-a dus gustul amar din gură".

În 1504, când a ocupat Kabulul și teritoriile învecinate, Babur a consemnat cu satisfacție că noul său regat avea o climă excelentă. A notat cu lux de amănunte informații despre fructele, copacii și animalele din regiune. A enumerat diferitele tipuri de lalele, a plantat pomi fructiferi și a schițat amplasarea grădinilor oficiale. Era deosebit de curios să afle detalii despre poporul pe care îl cârmuia acum: ce obiceiuri și aptitudini avea, cu cine făcea comerț; cum vâna, cum practica agricultura, cum prindea păsări; cum arunca ierburi în apă, toamna, pentru a droga peștii. De asemenea, era nemulțumit că locuitorii nu respectau întocmai tradiția religioasă islamică și respingea superstițiile locale. Când a descoperit că îngrijitorii unui loc sfânt apelau la șiretlicuri pentru a lăsa impresia

vizitatorilor că altarul se mișca, le-a cerut să înceteze, amenințându-i cu pedeapsa capitală.

Deși inițial ezitase să bea alcool din motive religioase, ulterior Babur a descoperit „plăcerea și încântarea de a fi beat". Petrecerile sale cu băutură durau adesea zile întregi: începeau pe bărci, pe râu, și se încheiau pe uscat. Priza, de asemenea, un drog ușor, pe care îl numea *majun* — o varietate de canabis, după cum se pare. A povestit cum a tras un fum adânc în piept pe parcursul primei sale incursiuni în Punjab și cum a stat pe un deal, absorbit de peisajul ce se întindea în fața lui: „Cât de stranii păreau câmpurile acoperite de flori sub efectul acela. În unele locuri, nu vedeai decât boboci mov înflorind, iar în altele doar flori galbene. Câteodată galbenul și movul înfloreau împreună, ca lâna de aur". Alteori lua ceva mai puternic, probabil opiu, și îi era imposibil să iasă din cortul său pentru a participa la consiliu. „În zilele de astăzi", a scris el melancolic spre sfârșitul vieții, „nu știu dacă mai are măcar jumătate din efectul de altădată".

A notat că drogurile și alcoolul nu făceau casă bună împreună, ceea ce nu l-a împiedicat să consume din amândouă în același timp. Individ întotdeauna competitiv, Babur se lăuda în memoriile sale cât de tare se intoxicase. La un moment dat, a plecat de la o petrecere și s-a urcat pe calul său: „Am luat o torță în mână și, aplecându-mă când într-o parte, când în alta, am lăsat calul să galopeze fără să-l țin de hățuri, de-a lungul râului, până la tabără. Cred că am fost chiar foarte beat". Nu își mai amintea nimic, a notat el cu mândrie, „cu excepția faptului că, în momentul în care am ajuns la cort, am vomitat foarte mult". Din când în când, îl neliniștea gândul că, musulman devotat fiind, bea alcool și se deda la excese, dar își găsea singur scuze, așa cum a procedat, de exemplu, în 1520: „Pentru că făcusem legământ să mă las de

băut la vârsta de 40 de ani și nu mai aveam decât un an până la cea de-a 40-a aniversare, beam în exces din teamă". De fapt, nu a renunțat la alcool timp de alți 7 ani, iar atunci a făcut-o mai degrabă din motive politice, decât din alte considerente.

Babur se putea enerva foarte tare, dar avea tendința de a ierta oamenii în clipa următoare. Era foarte generos cu dușmanii săi; când un lider care se răsculase împotriva lui odinioară a sosit la Kabul, înfometat și cu hainele rupte, Babur a consemnat: „Acum era smerit din cauza faptelor lui din trecut, rușinat pentru modul cum plecase și nebun. Eu, în schimb, nu l-am mustrat câtuși de puțin, ci l-am primit cu căldură și i-am alinat durerea". O asemenea mărinimie se dovedea și o politică abilă, deoarece demonstra altora că era mai bine să rămână devotați lui Babur decât să li se alăture inamicilor lui.

În schimb, putea fi și crud, iar cititorul este șocat să afle că valorile sale nu erau întotdeauna aceleași cu ale noastre. El și aliații săi își trimit unii altora capete tăiate în semn de succes. După ce repurtează o victorie, Babur remarcă în mod cât se poate de firesc: „Am ridicat un turn din craniile afganilor morți". Apoi se lansează într-o descriere plină de admirație a unui minunat lac din apropiere. Când a întâmpinat probleme cu bandiții afgani din zonă, „mai mulți dintre ei au fost trași în țeapă pentru a oferi un exemplu". Cu alt prilej, armatele sale au ocupat un fort în vestul Afganistanului. „Din moment ce locuitorii erau rebeli", susține el, „iar obiceiurile păgâne se răspândiseră printre ei, pentru că religia islamului fusese dată uitării, au fost masacrați, iar femeile și copiii lor au fost luați prizonieri." Când mama unui sultan din Delhi înlăturat de pe tron a încercat să-l otrăvească mituindu-i niște slujitori, Babur s-a ocupat rapid de vinovați: „Ordon ca degustătorul să fie tăiat bucățele și bucătarul

să fie jupuit de viu. Pe una dintre cele două femei am lăsat-o să fie călcată în picioare de elefanți, iar pe cealaltă am împușcat-o".

Babur ar fi preferat să întemeieze un regat pe tărâmurile stăpânite odinioară de strămoșii săi mongoli, teritoriile pe care se întind astăzi republicile Asiei Centrale, dar el și rudele sale din dinastia timuridă, cu care era în conflict, aveau acum de a face cu un rival excepțional, puternicul cârmuitor Shaybânî-Han, care unise diferitele triburi uzbece, transformându-le într-o incredibilă unitate de luptă. Babur îl considera un bădăran analfabet și incult pe acest bărbat pe care îl poreclise „Pelin". În 1507, când a ocupat Herāt-ul pentru o scurtă perioadă de timp, Shaybânî-Han s-a făcut de râs, în opinia lui Babur, îndrăznind să dea lecții de interpretare a Coranului mullahilor și corectând caligrafia și tablourile unor artiști faimoși din acel oraș sofisticat și cultivat. „În plus, la fiecare câteva zile mai compunea câte o poezie searbădă și ordona să fie recitată din *minbar* și agățată în bazar pentru a fi apreciată de popor." Este adevărat că Shaybânî-Han se ruga de cinci ori pe zi și putea recita din Coran, „dar tot făcea și spunea nenumărate lucruri prostești, imbecile, impertinente și păgâne".

Cu toate acestea, Shaybânî-Han și uzbecii și-au întărit puterea în Asia Centrală. Confruntat și cu noua amenințare din vest, din partea sefevizilor din Persia, Babur s-a retras spre sud, în Afganistan. „Dușmanul era puternic, iar noi slabi", a recunoscut el. „Nu exista nici posibilitatea de a cădea la înțelegere și nici vreun scop de atins prin a ne opune." După ce și-a stabilit regatul la Kabul, a trebuit să facă o alegere: fie să-și extindă puterea înspre nord-estul Afganistanului, fie să avanseze spre sud, către India, teritoriu pe care el îl numea Hindustan. India s-a dovedit a fi ispita mai puternică. În 1519, Babur a traver-

sat pentru prima dată Indul (în Pakistanul de astăzi) și a pătruns în câmpiile bogate, deja colonizate, ale subcontinentului. Cu acel prilej, s-a mulțumit cu jafuri. Mai apoi însă, a cerut și a primit tot mai des tribut de la popoarele care locuiau între Kabul și Ind.

În 1525, era gata să pornească cu toate forțele împotriva sultanatului afgan din Delhi, principala putere militară din nord-estul Indiei. Înarmată cu flinte și tunuri procurate de la turcii otomani, oastea lui Babur a pătruns în India. Inițial, inamicii au râs văzând noile arme, dar și-au dat repede seama cât de letale puteau fi acestea. Pas cu pas, după cum a descris chiar el, Babur și trupele sale i-au cucerit pe subalternii sultanului din Delhi și au înfrânt armatele trimise împotriva lor. În primăvara lui 1526, a repurtat o victorie decisivă la Panipat, la nord de Delhi, iar drumul către cucerirea orașului era acum deschis. Armatele lui Babur au ocupat Delhi, iar apoi Agra, la sud, iar el s-a proclamat împărat peste Hindustan. Printre prăzile de război confiscate de soldați s-au numărat mormane de aur, argint și bijuterii. Humayun a găsit un diamant uriaș, pe care l-a predat tatălui său, care i l-a făcut, la rândul lui, cadou. Pe căi destul de întortocheate, această piatră devenită cunoscută sub numele de Koh-i-Noor a ajuns în cele din urmă printre bijuteriile Coroanei Britanice.

Până în 1526, mulți dintre soldații lui Babur erau nefericiți sau sufereau de dorul de casă. Detestau canicula verii din câmpie și tânjeau după clima mai răcoroasă de la Kabul. Deși le împărtășea sentimentele, Babur nu era pregătit să renunțe la cuceririle sale și le-a cerut să rămână alături de el: „Ce ne obligă să pierdem acum fără niciun temei toate tărâmurile pe care le-am câștigat plătind un asemenea preț? Să ne întoarcem la Kabul și să rămânem victime ale sărăciei?“ În timp ce armatele nu-

meroase și amenințătoare ale populației rajput își strângeau rândurile la sud și vest de Agra, Babur și-a spart solemn toate paharele din argint și aur și a făcut anunțul impresionant că avea să renunțe definitiv la băutură. Și-a obligat soldații să procedeze la fel ca el și să jure pe Coran că aveau să devină războinici sacri, în slujba Islamului. „Era un plan cu adevărat bun", a scris Babur, „și a avut un efect propagandistic benefic asupra prietenilor și dușmanilor." (Cu toate acestea, și-a permis în continuare să ia droguri.)

Forțele lui Babur au repurtat o altă victorie decisivă împotriva populației Rajput în februarie 1527. Puștile i-au conferit și de această dată un avantaj. Mai târziu, un astrolog care prezisese dezastrul a sosit să-l felicite pe Babur: „L-am blestemat temeinic, ceea ce m-a făcut să mă simt mult mai bine". Însă, pentru că bărbatul își dovedise utilitatea în trecut, Babur i-a oferit o sumă frumușică de bani când l-a alungat.

Deși nu avea cum să știe acest lucru, noul împărat al Indiei mai avea doar doi ani de trăit. A continuat să lucreze la memoriile sale, la care a adăugat descrieri amănunțite despre India: „Este o țară stranie. În comparație cu a noastră, este o altă lume". Autorul pune aproape totul în balanță, de la floră și faună până la popoare, cu preaiubitul său Afganistan și Asia Centrală, de regulă spre dezavantajul noului său regat. Orașele și localitățile din India erau „foarte neplăcute", iar solul este „plat ca o scândură" mai peste tot. În sezonul ploios, umiditatea era îngrozitoare, iar arcurile arcașilor se stricau. Păunii, recunoaște el, erau foarte frumoși, iar elefantul „un animal uriaș și inteligent". Îl intrigă papagalii, care puteau învăța să vorbească, deși i se pare păcat că o frumoasă specie cu penajul roșu scoate sunete „la fel de neplăcute și de stridente ca un ciob de porțelan zgâriind o tavă de

alamă". Descrie cu atenție fructele (deși, cu excepția mangoului, consideră că cele mai multe dintre ele nu au niciun gust) și florile (îi plac hibiscușii și leandrii). În general, Babur desconsideră India: „Hindustanul este un loc fără prea mare farmec. Nu există frumos în oamenii de aici, nu există legături sociale elegante, nici talent poetic, nici înțelegere a poeziei, nici etichetă, nici noblețe, nici bărbăție. Artele și meșteșugurile nu au armonie ori simetrie. Nu găsești cai buni, carne, struguri, pepeni sau alte fructe. În piețe, nu există gheață, apă rece, mâncare bună sau pâine. Nu există nici băi, nici medrese". S-a consolat schițând grădini simetrice cu piscine și apă curgătoare. Și chiar consemnează că „singurul lucru plăcut de aici este că în Hindustan se găsesc foarte mult aur și mulți bani".

Memoriile, păstrate până astăzi, se sfârșesc brusc. Babur, care începuse să se plângă tot mai des de starea sănătății sale, a murit la sfârșitul lui 1530. Potrivit legendei, pentru că fiul său Humayun era grav bolnav, Babur s-ar fi plimbat în jurul patului tânărului și i-ar fi cerut lui Allah să-l ia pe el în locul fiului său. Se spune că, după ce și-a revenit Humayun, Babur s-a îmbolnăvit și a murit. Humayun și succesorii săi au ordonat ca memoriile să fie transcrise de cei mai buni caligrafi și ilustrate cu miniaturi superbe. În secolul al XIX-lea, Annette Beveridge, una dintre acele femei aventuroase și curioase despre care am povestit mai devreme, le-a tradus în engleză. Traducerea ei a fost adusă la zi, astfel încât putem studia atent universul de idei și lumea în care a trăit acest individ extraordinar.

Cu toate că primii ani petrecuți de coloniștii europeni în Canada nu sunt atât de departe în timp precum domnia lui Babur — chiar și bunicul meu canadian a auzit de la bunicul său povești despre cum a trebuit

familia noastră să-și defrișeze pământurile deținute lângă London, Ontario, la jumătatea secolului al XIX-lea —, ambele perioade ni se par la fel de îndepărtate. Din fericire, relatările doamnei Simcoe, care se afla la Toronto când se ridicau primele clădiri în oraș, sau ale neînfricatelor surori Catharine Parr Traill și Susanna Moodie, care au renunțat la traiul relativ tihnit al micii burghezii din Marea Britanie pentru a coloniza terenurile împădurite, încă nedefrișate, s-au păstrat până în prezent. Ele ne ajută să ne conturăm o idee despre cum era viața înainte de apariția mașinilor, a medicinei moderne sau a plasei de siguranță socială într-o manieră inaccesibilă analizelor sociale meticuloase, bazate pe grafice și statistici. Într-o perioadă mai apropiată vremurilor noastre, memoriile celei mai importante feministe canadiene, Nellie McClung, ne poartă pe urmele călătoriei întreprinse de familia ei, pornind din Ontario spre teritoriile virgine din prerii, cu trenul, barca și într-o căruță trasă de cai. Prima lor casă a fost o căsuță sărăcăcioasă din bușteni, grosolan construită, cu acoperiș de stuf. Noaptea, vântul șuiera prin crăpăturile pereților și puteau auzi urletele lupilor din prerie. Doi ani mai târziu, vecinii au pus mână de la mână și le-au construit o nouă casă, rezistentă la intemperii. La sosirea primăverii, mama ei a plantat semințele de arțar aduse din Ontario și a pus răsaduri de flori, pe care le-a mărginit cu oase de bizon — tot ce mai rămăsese din marile cirezi de curând decimate de vânători. Pe timpul verii, preriile proaspăt cultivate cu grâu prindeau o nuanță aurie. În iernile lungi, razele aurorei boreale dansau pe cerul nocturn, iar zăpada se strângea în troiene lângă zidurile casei, ținându-i prizonieri.

Din punctul meu de vedere, viața cotidiană din Québec, provincie unde procesul de colonizare europeană a început odată cu sosirea lui Samuel de Champlain, în

primii ani ai secolului al XVII-lea, este surprinsă în două jurnale: primul, al lui Robert de Roquebrune, iar cel de-al doilea, al marelui istoric Marcel Trudel. Cei doi proveneau din pături sociale complet diferite — Roquebrune provenea dintr-o veche familie feudală, proprietara unui enorm conac de piatră construit în secolul al XVII-lea, în timp ce Trudel se trăgea dintr-un mediu mai modest, rudele sale fiind meșteșugari, vânători de blănuri și agricultori —, însă amândoi ne-au lăsat descrieri pline de culoare ale unei lumi ce pare chiar mai îndepărtată în timp decât cea a coloniștilor din prerii.

„Anii copilăriei mele petrecute în Canada", nota Roquebrune, „țineau de o lume care a dispărut. Perioada dintre 1890 și 1905 a trecut de parcă m-aș fi aflat într-un univers complet diferit — departe de noi nu numai din punct de vedere temporal, dar și în ceea ce privește înfățișarea lucrurilor, modul de gândire al oamenilor și comportamentul lor. Astfel că universul copilăriei mele a dispărut cu desăvârșire și mi-a devenit atât de străin, încât aproape că nu mi-l mai amintesc." Familia locuia la doar 3 kilometri distanță de drumul principal către Montreal, o rută comercială și industrială aglomerată, dar ar fi putut trăi la fel de bine pe o insulă. Duceau un trai simplu, pe care și-l câștigau din ceea ce produceau pe pământurile lor. În timpul iernii, călătoreau în acele sănii trase de cai ce o încântau atât de mult pe doamna Simcoe. Se mândreau foarte tare cu strămoșii lor, ale căror portrete — bărbați în redingote sau uniforme cu peruci pudrate și femei în rochii de mătase — erau agățate de pereți. Viața lor socială gravita, în principiu, în jurul vecinilor, deși ocazional mai sosea în vizită câte o rudă din Montreal sau din Québec, cu vești despre lumea exterioară. Traiul lor idilic, căci așa îl percepeau copiii și mama lor, s-a sfârșit când tatăl a acceptat o funcție guverna-

mentală și i-a mutat în orașul Québec. Conacul a fost vândut și ulterior mistuit de un incendiu.

Trudel, născut în 1917, făcea parte din altă generație, dar provenea din Québecul rural, dintr-o zonă situată mai la nord de fluviul Saint Lawrence, unde vechile tradiții s-au păstrat o perioadă mai îndelungată decât în sud. Pentru consătenii lui, aceste valori erau de netăgăduit, iar lumea exterioară li se părea exotică și plină de pericole, mai ales de natură spirituală. Chiar dacă britanicii au cucerit Noua Franță în 1759, *Ancien Régime* încă modela societatea ierarhizată și conservatoare în care autoritatea, mai ales a Bisericii, se bucura de un respect profund. Trudel își amintește că femeile mai în vârstă purtau malacofuri și crinoline și că pantofii cu toc ai bărbaților erau cunoscuți sub numele de „Francezi". Oamenii foloseau vechile unități de măsură și greutățile utilizate odinioară la Paris. Și, după cum a notat Trudel, „ca să fii acceptat în societate trebuia să fii catolic practicant". Pentru a fi legale, nașterile, căsătoriile și decesele trebuiau recunoscute de Biserică. Cuplurile se căsătoreau conform vechilor obiceiuri, iar proprietățile soției trebuiau administrate numai de către soțul acesteia, „domnul și stăpânul ei". Parohia era centrul spiritual și social al comunității, iar regulile redactate succesiv de o serie de episcopi — precum interzicerea dansului, în 1691 — se aplicau cu strictețe. Același episcop interzisese și piesa de teatru *Tartuffe*, care nu s-a mai jucat la Québec până în 1952.

Și educația se conforma obiceiurilor Vechiului Regim. Fetele și băieții erau separați cu strictețe. Fratele mai mare al lui Trudel a devenit preot, iar Marcel, la rândul său, a urmat cursurile unui seminar unde studenții purtau o uniformă croită după modelul sutanei preoților din secolul al XVII-lea și studiau autorii clasici în greacă și

latină. Visul lui Trudel era să predea la universitate, ceea ce, în acea perioadă, presupunea să fii hirotonisit. După un an de studii avansate la Grand Séminaire de Montréal, tânărul și-a dat seama că nu avea nicio chemare pentru o astfel de carieră, așa încât s-a transferat la Universitatea din Laval, în speranța că avea să obțină un doctorat care să-i permită să predea.

În profunzimea societății aparent neschimbate a Québecului, copie a modelului francez, apăreau însă idei și moduri de gândire noi. Trudel însuși a extins limitele impuse de Biserică asupra domeniilor de studiu și subiectelor abordate în scrieri. Cu sprijinul unui unchi cu o gândire liberală, care era și episcop, a primit permisiunea autorităților religioase să scrie despre influența lui Voltaire asupra literaturii franceze din Canada. În baza acestei dispense speciale, a citit și lucrările lui Voltaire, ținute sub cheie și atent supravegheate în biblioteca universității, iar în 1946, a reușit să-și publice teza de doctorat. A ales o carieră în cercetare, concentrându-se pe subiectul întemeierii și dezvoltării Noii Franțe, și a depășit din nou limitele — scriind, de exemplu, despre un preot catolic francez convertit la prezbiterianism. În 1962, a devenit președintele unei noi mișcări, ce promova separarea Bisericii și statului în Québec — pentru autoritățile ecleziastice, aceasta a fost picătura care a umplut paharul. Trudel a fost retrogradat în ierarhia Universității din Laval și, trei ani mai târziu, s-a mutat la Ottawa, pentru a preda la universitatea locală. Biserica ducea și pierdea o luptă de ariergardă; schimbările politice, sociale și intelectuale învingeau vechea ordine. După cum a scris Trudel: „Prin urmare, individul reprezentativ pentru generația mea s-a născut și a fost crescut într-o versiune prelungită a *Ancien Régime*. Brusc, fără niciun avertisment, s-a trezit într-un alt tip de societate — un proces

desfășurat în anii 1960, denumit Quiet Revolution — din Québec". Un stil de viață care dăinuise vreme de peste 300 de ani a dispărut într-un deceniu.

Un ochi format, atent la detalii, te face un bun observator, la fel capacitatea de a remarca situațiile absurde, chiar dacă sau, mai ales, dacă este însoțită de o tentă de malițiozitate. În jurnalele lui, Charles Ritchie, un diplomat canadian deșirat și elegant, critică pe toată lumea, începând cu el însuși. Ritchie a crescut într-o perioadă diferită a Canadei, cu o altfel de mentalitate în comparație cu vremurile primilor coloniști sau ale Québecului Francez tradițional. Era atmosfera tihnită a orașului Halifax, unde familiile tradiționale, care trăiseră aici vreme de generații, se amestecau doar între ele, unde metropola era mai degrabă London, și nu Toronto ori Montreal. Ritchie le împărtășea snobismul, împărțind oamenii în două categorii: cei care puteau fi invitați la ceai și cei care, fiind prea „noi", erau ocoliți.

Cocoloșit de mama sa, pe care o adora, dorea, în același timp, să plece de acasă. Visul lui era să ajungă la Oxford și să devină un individ deosebit, chiar periculos de sofisticat. „Nelipsit cu desăvârșire de inteligență", după cum singur s-a caracterizat, Ritchie era profund conștient de propriile defecte. „Vreau să fiu chipeș, fermecător și încrezător în mine însumi", a scris el într-unul dintre primele sale jurnale, „dar sunt costeliv, am nasul coroiat și pieptul îngust și port ochelari." Se temea ca oamenii să nu râdă de el. După ce și-a finalizat cursurile, s-a îndrăgostit succesiv de fete care nu i-au dat nicio șansă. A consemnat cu atenție că îl încerca ceea ce dascălii săi numeau gânduri necuviincioase, „dar nu știu dacă acest lucru este sau nu un viciu". Îi admira pe călătorii sosiți din Marea Britanie, care îl încântau cu hainele, mondenitatea și încrederea lor de sine.

La sfârșitul anilor 1920, dorința lui a devenit realitate și a fost admis la Oxford, unde a intrat, fără mari eforturi, în anturajul colegilor săi mai frivoli și avuți. Și-a făcut datorii la croitori, a pariat și a băut prea mult. A descoperit plăcerea sexului mulțumită unei femei amabile din zonă. Povestește, de asemenea, și evenimentele petrecute într-o memorabilă seară, când el și câțiva prieteni au tras la întâmplare cu puștile lor cu aer comprimat înspre bulevardul aglomerat de sub fereastra sa. Spre groaza lor, au lovit o trecătoare, membru din consiliul local. Această întâmplare ar fi putut pune capăt carierei lui Ritchie, dar pe atunci asemenea incidente puteau fi mușamalizate la Oxford.

În 1934, după ce s-a așternut timpul peste anii dificilei sale adolescențe, s-a alăturat recent înființatului departament al afacerilor externe din Canada. În 1939, în ajunul celui de-al Doilea Război Mondial, a fost detașat la Londra, unde a rămas până la sfârșitul conflictului, în 1945. Jurnalele sale descriu viața în perioada războiului-fulger: „Auzul ni s-a ascuțit din cauza zgomotelor pericolului iminent — vâjâitul amenințării ce planează din ceruri, șuieratul lung, ca o gură de aer pe care o tragi adânc în piept, al bombei în picaj". Londra, consemnează el, pare a fi din ce în ce mai afectată: tencuiala a căzut de pe case, iar bombele au produs pagube, lăsând în urma lor gropi. În toamna lui 1940, în perioada de apogeu a Blitzkriegului, Ritchie, ieșind dintr-un cinematograf, a văzut cum strada Piccadilly, din inima Londrei, era înghițită de flăcări. Recunoaște că l-a cuprins o stranie exaltare: „Lucruri pe care le vom da uitării când totul va lua sfârșit: bâjbâitul în beznă, din cauza penelor de curent, după cheile ușii de la intrare, în timp ce bucățile de șrapnel se prăvălesc pe trotuar pe lângă tine; modul cum pare să plutească șrapnelul — aproape ca niște fulgi de zăpadă ce

zboară prin aer fără țintă, alene, zornăind când aterizează pe asfalt". În cele din urmă, chiar blocul unde locuia a fost lovit direct; s-a enervat când și-a pierdut costumele și cărțile lui scumpe. Asemenea multor altor locuitori din Londra, s-a întrebat întruna când avea să înceapă invazia germană și, în contextul în care războiul tot continua, dacă Aliații îl puteau câștiga cu adevărat.

Războiul era treabă serioasă, dar lui Ritchie îi plăcea viața mondenă agitată, cu weekenduri, cine și prânzuri alături de „prințese rococo din România și diletante baroce". Oamenii îl găseau fermecător și distractiv și s-a împrietenit, printre mulți alții, cu Sachverell Sitwells, prințesa Callimachi din România („plină de viață [...], având înfățișarea unei șopârle"), Miriam Rotschild și arhiducele Robert de Austria. Și-a petrecut Crăciunul cu ducesa de Westminster și a cinat cu David Cecil. A mers la petreceri cu Nancy Mitford și a cunoscut-o pe sora acesteia, Unity Mitford, care îl admira atât de tare pe Hitler, încât a încercat să se sinucidă când a izbucnit războiul. La un moment dat, la un prânz, a asistat la o scenă în care T.S. Eliot a examinat critic opera altui scriitor: „Și-a încolțit prada, a ucis-o într-o manieră îngrijită și definitivă, a smuls carnea de pe oase, a urmat sunetul stins al plescăitului din buze, și astfel festinul a luat sfârșit".

A început și o poveste de dragoste care avea să dureze peste 30 de ani cu faimoasa scriitoare Elizabeth Bowen. Ea era puțin mai în vârstă decât el, căsătorită și trecea cu ușurință din mediile intelectuale londoneze în universul amestecat al aristocrației anglo-irlandeze din Irlanda, stat ce își obținuse recent independența. La prima vedere, Ritchie s-a arătat reținut: „Bine îmbrăcată, între două vârste, avea aerul unei soții relativ experimentate și sofisticate a unei persoane însemnate, un chip îngust, inteli-

gent, ochii atenți la orice mișcare și o gură crudă, spirituală". Jumătate de an mai târziu, era obsedat de ea. „Goală, devine poetică, fără scrupule și tânără." A însoțit-o la preaiubitul ei conac de familie din Irlanda, Bowen's Court, unde au petrecut câteva scurte clipe de bucurie, dar aventura lor a devenit din ce în ce mai complicată și nefericită. Ea nu avea nicio intenție să-și părăsească soțul, iar Ritchie i-a fost infidel în repetate rânduri. A ajuns să deteste starea lui de dependență față de ea. După cum a notat în jurnalul său: „Nu vreau să mai port discuții încâlcite, rușinoase, despre sentimentele mele la câte un pahar de whisky irlandez. Nu mai sunt adolescent". În timp ce încerca să se retragă din relație, a decis — probabil, într-un mod cinic și egoist — că, pentru binele carierei sale, trebuia să se căsătorească, ceea ce s-a și întâmplat, în 1948. El și Elizabeth s-au mai întâlnit totuși din când în când, dar comunicau preponderent prin intermediul scrisorilor. Bowen și-a vărsat amarul în corespondență, iar scrisorile sunt cele mai bune scrieri ale ei. Din păcate, acționând din nou ca un individ egoist, Ritchie le-a editat fără milă înainte să moară, rupând și smulgând pagini întregi din ele. Pe altele le-a distrus cu totul, la fel cum a procedat cu toate rândurile pe care i le-a scris vreodată lui Bowen. Deși pe parcursul vieții probabil că ea i-a arătat mai multă iubire, la moartea ei, el a scris: „Aș da orice ca să mai pot vorbi cu ea o dată, măcar o oră. Dacă a crezut vreodată că m-a iubit mai mult decât am iubit-o eu, este acum răzbunată".

Doamna Simcoe, Susanna Moodie, Catharine Parr Traill, Nellie McClung, Robert de Roquebrune, Marcel Trudel și Charles Ritchie au scris despre Canada așa cum au văzut-o ei. Universul coloniștilor care depuneau multă trudă pentru a defrișa pădurile din Ontario ori a străbate preriile este mai îndepărtat decât lumea locuitorilor

supuși autorității din Canada Franceză sau a celor anglofili, cu pretenții la eleganță, din Halifax. Cu toate acestea, există și asemănări: ciocnirea dintre Lumea Veche a Europei și Lumea Nouă; provocările pe care le aducea cu sine însuși solul; evoluția treptată și, în mare parte, pașnică, de la amestec de colonii la o națiune; sau căutarea răspunsului la întrebarea „Ce înseamnă, de fapt, să fii canadian?". Istorisirile acestor canadieni conferă culoare și profunzime uriașului tablou al istoriei Canadei, care se dezvăluie ușor privirii noastre.

Spre deosebire de Ritchie, contele Harry Kessler, unul dintre faimoșii autori de însemnări zilnice din secolele XIX–XX, nici nu visa să își publice documentele din arhiva proprie, dar când a murit, la Mallorca, unde a trăit în exil pe perioada regimului nazist din Germania, jurnalele pe care le ținuse vreme de peste 50 de ani au dispărut împreună cu puținele lui obiecte. Cu toate acestea, în 1983, contractul de închiriere al unei casete de valori dintr-o bancă locală a expirat, iar însemnările lui zilnice au fost descoperite intacte. Ele oferă o relatare extraordinară, amănunțită despre o perioadă tulbure, cu schimbări rapide, a istoriei europene. În 1880, când Kessler, în vârstă de 12 ani, a început să-și scrie jurnalul, regina Victoria se afla pe tronul celui mai mare imperiu al lumii, iar flota britanică domnea peste mările lumii. Germania și Italia — Canada, de asemenea — erau state recent întemeiate, iar Germania devenea rapid cea mai mare putere economică a Europei. Cu câteva excepții, precum Franța și Elveția, țările europene erau conduse de monarhi, iar păturile sociale superioare, din domenii precum Biserica și Armata, erau alcătuite în mod preponderent de membrii vechii nobilimi latifundiare. Austro-Ungaria încă domina Europa Centrală, iar Imperiul Otoman stăpânea în

continuare peste lumea arabă, precum și peste regiuni vaste din Balcani și Turcia de astăzi.

Privit în ansamblu, bătrânul continent era cea mai puternică, importantă și prosperă regiune a lumii. O bună parte a mapamondului — bunăoară, teritorii din Africa sau din Orientul Îndepărtat — aparținea câte unui imperiu european. Nicio țară din afara Europei nu avea statutul de mare putere. În Japonia tocmai începea procesul de modernizare, în timp ce China părea să se fragmenteze tot mai mult. Statele Unite ale Americii, care își reveneau după Războiul Civil, dispuneau de o armată neglijabilă și de o flotă rudimentară. Societatea europeană se transforma rapid dat fiind impactul revoluției industriale și științifice, al răspândirii capitalismului și al mișcărilor politice, printre care liberalismul și socialismul. Cu toate acestea, foarte mulți europeni încă duceau un stil de viață tradițional, tributar vechilor valori.

Până la moartea lui Kessler, în 1937, Europa sărăcise și irosise viețile a milioane de oameni într-un război prelungit. Vechea ordine socială și politică fusese zdruncinată, iar în unele țări distrusă complet. Revoluția îl înlăturase de la putere pe țarul Rusiei, iar noua mișcare politică întruchipată de bolșevism domnea peste entitatea statală numită Uniunea Sovietică. Austro-Ungaria dispăruse de pe harta lumii, lăsând în locul său câteva state etnice mai mici ce se certau atât între ele, cât și cu țările vecine. Imperiul Otoman dispăruse la rândul lui, iar pe fostele lui teritorii apăruseră noi state, inclusiv Turcia și Irak. De asemenea, Germania trecuse printr-o revoluție, iar monarhia fusese înlocuită cu un regim liberal și democratic, ce avea să fie înlăturat prin revoluția nazistă din 1933. Europa încă mai avea imperiile ei, dar acestea erau din ce în ce mai des contestate de mișcările naționale ce activau în interiorul lor și de noi puteri externe: Japonia cea agresi-

vă și America, tot mai puternică. Pe parcursul vieții sale, Kessler a asistat și a consemnat aceste mari prefaceri politice, dar a făcut chiar mai mult decât atât. El a fost martor la dispariția vechii ordini și la nașterea dificilă a uneia noi, în contextul în care modernismul intra în dezacord cu tradiția. S-a lovit de noi idei propuse de gânditori precum Nietzsche ori Einstein, a văzut noi curente în pictură și sculptură și a ascultat noi genuri de muzică.

Kessler era un individ foarte potrivit pentru rolul de observator al acestor mari schimbări. Era inteligent, sensibil, curios și avid să cunoască noi oameni și să treacă prin noi experiențe. Avea și relații sus-puse. Era fiul unui bancher german bogat, înnobilat în anii 1870 de primul împărat german, și al unei frumoase femei de origine anglo-irlandeză (potrivit unor zvonuri, întotdeauna negate de familia sa, Alice, mama lui Kessler, fusese amanta împăratului), avea veri în toată Europa și poate chiar în afara continentului, căci unul dintre bunicii lui Alice Kessler se căsătorise cu o membră a familiei regale persane. Kessler urmase studii și în Anglia, și în Germania, ajunsese să vorbească fluent în mai multe limbi și se simțea ca acasă în cercurile aristocratice din diferite state europene. Cu toate acestea, spre deosebire de foarte mulți reprezentanți ai acestei lumi, adora artele și căuta noi curente și idei atât în Europa, cât și în restul lumii. De exemplu, când a călătorit în Japonia, a fost uimit de stilul economicos al pictorilor de acolo. Artiștii occidentali, credea Kessler, adaugă prea multe detalii în operele lor.

Era un individ curat și elegant, cu mâini mici și manichiura îngrijită, care acorda mare atenție articolelor vestimentare. Manierele sale erau impecabile. „Pe jumătate diplomat, pe jumătate ofițer prusac", l-a descris compozitorul rus Nicolas Nabokov. Kessler era un snob, capabil să condamne iute vulgaritatea oriunde ar fi întâlnit-o, iar

pe atunci trivialitatea era prezentă pretutindeni. Când a participat la un bal organizat la Curtea imperială de la Berlin, a consemnat că împărăteasa arăta ca „o pocnitoare ieftină" în rochia ei aurie cu centură roșie. Era conștient de rangul său, de nobil german, și putea, chiar prea des, să exprime în cuvinte prejudecățile clasei sociale căreia îi aparținea — de exemplu, antisemitismul. În 1902, a consemnat în jurnal dezgustul pe care i-l provocau evreii, din cauza remarcabilului lor amestec de lașitate și pasiune pentru putere, după cum scria el. Putea face și comentarii prostești — tipice vremurilor în care trăia, de altfel — despre rasele umane, care, din punctul lui de vedere, erau fundamental diferite. Așa cum a susținut într-o însemnare din jurnalul său, evreii și francezii sunt mânați de rațiune și au, prin urmare, niște vieți sentimentale sărace, spre deosebire de prusaci, englezi și greci. Cu toate acestea, pe parcursul vieții a avut foarte mulți prieteni apropiați evrei, iar spre bătrânețe, concepția lui pe această temă s-a schimbat. În tumultuoșii ani 1920, când unul dintre vechii lui prieteni a spus că Germaniei îi revenea sarcina importantă de a smulge din rădăcini spiritul evreiesc, Kessler l-a întrebat fățiș ce spirit avea să mai rămână atunci pe lume.

Kessler avea atât o energie debordantă, cât și o incredibilă capacitate de a participa la viața mondenă. Mergea la premierele și vernisajele majorității evenimentelor artistice din vremea sa, ieșea constant la prânz, la cină sau să bea cu oameni provenind din medii sociale variate. Pe parcursul vieții, s-a deplasat cu ușurință dincolo de granițele sociale și politice. Homosexual într-o epocă în care acest lucru nu era privit cu ochi buni sau chiar mai rău de atât, Kessler a simțit pe propria piele nedreptatea și cruzimea regulilor sociale. Și poate că aventurile pe care le-a avut cu tineri bărbați din clasa muncitoare l-au aju-

tat să înțeleagă mai bine dificultățile de care se loveau aceștia în propriile lor medii. Pe parcursul anilor, convingerile sale aveau să se îndrepte tot mai mult spre stânga eșichierului politic, astfel încât, în anii 1920, a ajuns să fie poreclit „Contele Roșu".

În agenda lui Kessler se regăseau peste 10 000 de nume. Auguste Rodin, Friedrich Nietzsche, Wilhelm al II-lea, Henry Asquith, Cosima Wagner, Gustav Mahler, Isadora Duncan, George Bernard Shaw, Gustav Krupp, Otto von Bismarck, Erich Ludendorff, Sir Ernest Cassel, William Morris — este greu să găsești o persoană din elita culturală, politică și financiară a Europei în perioada 1880–1930 cu care Kessler să nu se fi întâlnit. Într-o notiță de jurnal din timpul Marelui Război, aleasă de mine la întâmplare, autorul descrie cum ia ceaiul cu pictorii Pierre Bonnard și Édouard Vuillard, iar apoi cina cu Pierre-Auguste Renoir. Se împrietenește cu tânărul poet vienez Hugo von Hofmannsthal și îi propune un scenariu, concretizat ulterior în opera *Der Rosenkavalier*, de Richard Strauss. Kessler își petrecea vacanțele cu sculptorul Aristide Maillol, discuta cu Rainer Maria Rilke despre poezie și schimba păreri cu Theobald von Bethmann-Hollweg, cancelarul german, despre relația proastă dintre Germania și Marea Britanie.

„Câteodată părea a fi german, altădată englez, câteodată francez, atât de european era caracterul său", a scris Thomas Mann după moartea lui Kessler. „Adevărul este că artele erau căminul său." Kessler a discutat cu Claude Monet despre cum pot fi surprinse umbrele și luminile în pictură, cu Edgar Degas despre cum să desenezi corpul uman în mișcare, cu tânărul George Grosz despre scopul artei. Edvard Munch, o altă cunoștință de-ale sale, i-a realizat portretul. După ce a scris scenariul unei opere de balet, Kessler l-a convins pe Richard Strauss să

compună muzica, Léon Bakst a lucrat la costume și decor, iar compania Ballets Russes a lui Serghei Diaghilev a pus lucrarea în scenă.

Din când în când, mama lui Kessler era îngrijorată de extravaganțele fiului ei — apartamentele de la Berlin și Paris, casa de la Weimar, proiectele sale costisitoare din domeniul artei, procurarea în număr tot mai mare de tablouri, schițe și sculpturi. (Colecția sa includea lucrări aparținând lui van Gogh, Seurat, Maillol, Cezanne și Gauguin.) Cu toate acestea, până să izbucnească Primul Război Mondial, s-a bucurat de privilegii și de o libertate incredibilă în inima celui mai influent continent de pe lume. Lipsit de grijile zilei de mâine, putea alege să facă orice și-ar fi dorit. Alături de personalități intelectuale și artistice marcante ale vremii sale, Kessler avea vederi radicale în privința artelor. Și-a dorit să renunțe la vechile forme și convenții și să readucă în prim-plan o artă mai pură, mai funcțională, fără ornamente inutile. În plus, credea că societatea europeană aștepta de multă vreme schimbarea. „Ceva foarte măreț", a scris el, „Europa cea bătrână, cosmopolită, în continuare predominant agrară și feudală, tărâmul femeilor frumoase, al regilor curtenitori și al legăturilor dinastice, Europa secolului al XVIII-lea și a Alianței Celor Trei Împărați îmbătrânea, pierdea din putere, se stingea; și ceva nou, tânăr, energic și încă de neînchipuit se întrezărea în perspectivă." Asemenea multora dintre contemporanii săi, Kessler era fascinat de Nietzsche, pe care îl considera un geniu interesat să mențină importanța individului în fața rolului crescând al societății de masă. Îndemnul lui Nietzsche, care pleda pentru redefinirea bazei morale și intelectuale a civilizației europene, era deranjant și provocator, deoarece promitea o lume necunoscută, nouă și periculoasă. Kessler era de părere că se anunțau schimbări de amploare (și chiar

așa se întâmpla, în realitate), dar spera să unifice și să transforme noua Europă cu ajutorul culturii.

S-a implicat foarte serios în principalele curente artistice apărute în perioada antebelică nu doar din rațiuni estetice — deși acestea erau întotdeauna importante pentru el —, ci și fiindcă simțea că prin noile forme de artă puteau fi edificate noi societăți. I s-a ivit marea șansă când a fost rugat să ofere sfaturi cârmuitorilor ducatului Weimar cu scopul de a da un alt suflu vieții artistice de aici. Cu ajutorul arhitectului belgian modernist Henry van de Velde, a fondat academia de arte și meșteșuguri, precursoarea deosebit de influentei școli Bauhaus din anii 1920–1930. Kessler însuși a preluat conducerea unui muzeu de artă din regiune și, hotărât să se descotoroseasc că de ceea ce considera a fi un talmeș-balmeș lipsit de orice farmec al unor obiecte din trecut, a transformat muzeul într-un exemplu de proiect funcțional modern cu scopul de a-i educa pe locuitorii Weimarului. A organizat o expoziție importantă pe tema postimpresionismului francez și și-a invitat prietenii, inclusiv pe André Gide și pe inovatorul proiectant Gordon Craig, la eveniment. În același timp, Kessler s-a implicat în marele conflict ce dezbina lumea artistică din Germania, dintre tradiționaliști, sprijiniți chiar de kaizerul Wilhelm al II-lea, și moderniști. Kessler a ajutat la înființarea unei organizații de artiști activi pe tot teritoriul Germaniei, care contestau regulile și criticau controlul exercitat de autorități în domeniul artelor. „Scopul final", a spus Kessler, era „eliberarea artei de toate constrângerile, libertatea în artă, îngăduința absolută din partea statului."

Gestul lui l-a deranjat enorm pe capriciosul kaizer, care considera drept mofturi toate formele artei moderne, cu atât mai nepotrivite pentru micuțul și tihnitul oraș Weimar și arhiducele lui. În cele din urmă, Kessler a fost

alungat când a izbucnit o ceartă pe tema unei expoziții de pictură în acuarelă a lui Rodin, ai cărui dansatori nuzi erau considerați mult prea sexuali de inamicii lui Kessler. Însă el nu avea nicio intenție să se îndepărteze de cauza modernismului și a continuat să pledeze în favoarea lui și a inovației în artă. Înainte de 1914, a devenit mentorul unora dintre artiștii mai tineri care dezvoltau un curent rămas în istorie ca expresionismul german.

A descoperit cu entuziasm și dansul modern; a fost un admirator entuziast al dansatoarei experimentale americane Ruth St. Denis, care se inspira din mitologia egipteană și hindusă pentru a crea noi forme de expresie. „Nu am văzut niciodată", a scris el în 1906, „o artă care să transmită atât de multă strălucire, asemenea bobocilor în floare, verdelui crud și cerului proaspăt și pur de aprilie, ca mișcările ei în acel moment." În schimb, pe Isadora Duncan, la prima vedere, a considerat-o excesiv de sentimentală, lăsându-i impresia că se străduia prea mult să impresioneze. (Ulterior, și-a schimbat părerea.) S-a apropiat tot mai mult de Diaghilev și Ballets Russes și a fost fermecat de tânărul și extraordinarul Vațslav Nijinski. Cu prilejul întâlnirii lor, Kessler a fost uimit de dansator și de faptul că părea mai scund decât pe scenă. „Are chipul îngust, un pic mongoloid, ochii încrucișați, dar foarte mari, de un căprui-închis tipic italian." Kessler a fost prezent la premiera senzațională a baletului *Le Sacre du printemps*, dansat de Nijinski la Paris, în 1913. A fost întru totul de acord cu noua viziune despre dans: „Un fel de sălbăticie, deopotrivă artă și neartă în același timp. Toate formele erau distruse și altele noi erau zămislite brusc din acest haos". Foarte mulți dintre cei prezenți în sală nu au fost de acord cu el, iar în timpul spectacolului s-au auzit țipete, fluierături, certuri zgomotoase și chiar bătăi cu pumnii. La ora 3 dimineața, a notat Kessler, a

sfârșit într-un taxi, gonind prin Paris cu Diaghilev, Nijinski, Bakst și Jean Cocteau.

Epoca de aur a lui Kessler și a Europei s-a sfârșit brusc în vara lui 1914, odată cu izbucnirea Primului Război Mondial. Inițial, și el a căzut pradă valului de patriotism ce cuprinsese Germania (și, de fapt, toate Marile Puteri). Pe 3 august, în timp ce trupele germane intrau deja în Belgia, Kessler a notat că atmosfera generală era caracterizată de calm și încredere în sine: „Se știe că războiul va fi înfiorător, că vom trece, probabil, prin clipe grele în unele momente, dar avem încredere că acele calități ale caracterului german — simțul datoriei, seriozitatea și încăpățânarea — ne vor aduce, în final, victoria. Toată lumea știe prea bine că războiul trebuie să se sfârșească fie cu dominația Germaniei în lume, fie cu ruina acestei țări". A căzut de acord cu faptul că armata germană avea dreptate să ia măsuri aspre în Belgia, inclusiv să împuște civili belgieni ca să ofere un exemplu restului lumii și să incendieze orașe belgiene. A dat vina pe belgienii din mișcarea de rezistență: „Din vina poporului belgian, războiul este deja mai crud și mai barbar decât cel din 1870 sau chiar decât Războaiele Napoleoniene". Kessler se afla în Namur când orașul a ars: „Strălucirea, ploaia de scântei este teribilă și impresionantă". S-a pronunțat în favoarea anexării Belgiei de către Germania. Când a fost trimis să se alăture armatelor germane pe Frontul de Est, a căzut pradă grandioaselor visuri despre un măreț imperiu german ce ar fi putut include fâșii întinse din Rusia. A privit aprobator cum Ludendorff și colegul său de la conducerea armatei germane, generalul Paul von Hindenburg, și-au impus voința asupra efortului de război, punând până în 1916 bazele unei adevărate dictaturi militare și implementând cu forța politici dezastruoase, inclusiv reluarea războiului submarin fără restricții împo-

triva ambarcațiunilor neutre, ceea ce va declanșa intrarea Statelor Unite ale Americii în război de partea Aliaților în primăvara lui 1917. În jurnalul său, Kessler îl descrie pe Ludendorff ca fiind un individ înzestrat cu talent, energie și inteligență deosebite, în timp ce Hindenburg este înfățișat ca o figură paternă care inspiră multă siguranță.

Pe măsură ce războiul a continuat, Kessler a început să-și piardă treptat din frenezia manifestată inițial și a ajuns să dispere văzând în ce stare ajungeau societatea germană și cea europeană, în general, din cauza conflictului. În noiembrie 1918, în contextul capitulării Germaniei în fața Aliaților, și-a pus speranțele într-o revoluție a clasei muncitoare din întreaga lume, eveniment ce ar fi putut vesti o epocă nouă, mai democratică. Patriot german fiind, spera că o astfel de revoluție avea să ofere țării sale un tratament mai blând din partea taberei victorioase. În perioada confuză ce a urmat după război, în timp ce un nou guvern socialist încerca să impună ordinea la Berlin, Kessler a acceptat să fie numit primul ambasador al Germaniei în Polonia, un stat recent apărut (deja îl cunoștea pe conducătorul acesteia, Józef Piłsudski). Încercările sale de a negocia un acord de pace cu Polonia au fost subminate atât de suspiciunile polonezilor în legătură cu intențiile germane, cât și de revendicările largi ale înaltului comandament german. În decembrie 1919, s-a întors la timp la Berlin pentru a asista la încercarea comuniștilor germani de a prelua puterea. În jurnalul său, descrie mulțimile de oameni fluturând steagurile roșii ale comunismului și contrademonstrațiile socialiștilor. A privit luptele de stradă și a văzut soldații avansând pentru a ocupa poziții-cheie și a restabili ordinea. Zilele și nopțile auzea necontenit păcănitul mitralierelor, bubuiturile artileriei și exploziile grenadelor. Cu toate acestea, trenurile

de contrabandă au circulat în continuare, iar departe de aceste lupte, cafenelele au rămas deschise. A aruncat o privire în una dintre ele: „Formația cânta, mesele erau pline, iar doamna din fumoar a zâmbit la fel de fermecător către clienții ei ca în cele mai însorite zile de pace". O orchestră loială guvernului a cântat *Lohengrin* într-o curte de lângă sediul Poliției, unde avuseseră loc lupte crunte; mulțimile se strânseseră aici, a notat el, pentru a evalua pagubele, dar și pentru a se bucura de muzică. Asemenea multor berlinezi, Kessler a fost oripilat de cruzimea represaliilor lansate împotriva revoluționarilor, inclusiv asasinarea liderilor acestora, dar a fost ușurat când ordinea a fost restabilită.

În anii 1920, a asistat cu propriii ochi la confuza luptă purtată pentru viitorul Germaniei între forțele liberalismului și democrației constituționale și dușmanii lor, atât cei de stânga, cât și cei de dreapta. Prietenul său, industriașul intelectual Walter Rathenau, numit ministru german de externe în 1922, și-a catalogat colegii ca fiind niște nulități și i-a spus lui Kessler că bolșevismul era „un sistem splendid" ce avea să guverneze lumea în secolul XXI. Kessler a consemnat că, din punctul lui de vedere, discursul lui Rathenau era steril, iar modul său de a fi, „un amestec de amărăciune și trufie", dar a fost oripilat când Rathenau a fost asasinat de extremiștii de dreapta. În contextul în care și el cocheta tot mai mult cu ideile politice de stânga, Kessler și-a pierdut o bună parte din vechii prieteni aristocrați, atrași de nazism. Deși nu s-a alăturat niciodată oficial Partidului Socialist, a simpatizat tot mai mult cu politicile acestuia și a susținut puternic Republica de la Weimar. Și-a făcut noi prieteni printre cele mai de seamă personalități ale noului sistem politic, inclusiv pe Gustav Stresemann, ministru de externe între 1923 și 1929, care a depus multe eforturi atât pentru a în-

tări Republica de la Weimar, cât și pentru a readuce Germania în comunitatea internațională de state. Kessler însuși a ajutat coaliția liberală pe plan intern și a pledat în favoarea unei ordini internaționale pașnice pe plan extern — de pildă, a participat la reuniunile pacifiștilor europeni, împreună cu bunul său prieten Albert Einstein. În 1924, a scris: „Acum îmi ating în sfârșit scopul real în viață: de a ajuta, în primul rând și în mod concret, la crearea Europei unite. Înainte de război, am încercat să o fac la nivel cultural, un nivel mult prea slab și fragil". Și, fără să se dezică de interesele sale consacrate, și-a manifestat fascinația față de tot ceea ce era nou: consemnează plăcut surprins că a cunoscut-o pe Josephine Baker la o petrecere privată unde dansa pentru oaspeți „aproape goală, îmbrăcată doar cu un șorț roz de muselină". A găsit-o fermecătoare, „dar lipsită de aproape orice farmec erotic".

Până la sfârșitul deceniului, asista cuprins de groază la ascensiunea naziștilor. Tânăra generație, credea el, fie de dreapta, fie de stânga, căuta în mod eronat o scăpare, prin intermediul unei așa-zise credințe și unei discipline care să dea sens și conținut vieții. După moartea lui Stresemann, în 1929, niciun conducător german nu a dorit sau nu a putut să i se opună lui Hitler. Persoanele cu vederi politice de dreapta din jurul președintelui Hindenburg, tot mai bolnav, le-au permis naziștilor să încalce legea și, într-un gest nebunesc, l-au invitat pe Hitler să preia funcția de cancelar la începutul lui 1933. Kessler nu a crezut nici măcar o clipă că incendierea Reichstag-ului, de peste o lună, a fost o întâmplare; a înțeles foarte limpede că pentru naziști reprezenta un prilej ca să-și întărească puterea asupra statului și societății germane. În luna martie a aceluiași an, Kessler a plecat în vizită la Paris, dar în timp ce se afla în capitala franceză, a fost aver-

tizat să nu revină acasă. A cerut să i se aducă bunurile și a descoperit că servitorul lui, devenit, între timp, un adept al nazismului, nu numai că îl denunțase, ci îi și furase lucrurile. „Câteodată", a scris Kessler, „mi se pare că mă aflu într-un vis malefic, din care mă voi trezi brusc." În aprilie, a notat: „Abominabilul boicot al evreilor a început. Acest act nelegiuit de nebunie... Este greu de spus ce sentiment este mai puternic, ura sau mila față de aceste creaturi fără minte, rău-intenționate". Viața lui și-a urmat cursul: și-a întâlnit în continuare prietenii, a citit, a lucrat la memoriile sale, a mers la teatru și la concerte. Însă ceva se rupsese în sufletul lui: „În permanență sunt chinuit de o durere înăbușită ce bate puternic ca un contrabas".

Averea lui se cam irosise, iar loiala lui soră, care îl finanțase ani întregi, nu-și mai putea permite să-i ofere ajutor. A trăit o vreme la Mallorca — unde și-a lăsat jurnalele în cutia de valori de la bancă —, dar la acel moment starea lui de sănătate se deteriora rapid, așa că, în 1935, s-a întors în Franța, sperând să găsească un leac. Deși și-a revenit pentru o scurtă perioadă de timp, din cauza Războiului Civil din Spania, izbucnit în 1936, i-a fost imposibil să se întoarcă în Mallorca. Și-a trăit ultimele luni de viață într-un internat din provinciile franceze și a murit în noiembrie 1937. Ceremonia de înmormântare a fost restrânsă, iar moartea sa aproape că a trecut neobservată în presă.

Dacă jurnalele sale nu ar fi supraviețuit, ne-am fi adus aminte de contele Harry Kessler, cu toate că este posibil să nu fi auzit deloc de el, doar ca de un personaj de importanță secundară, care pierdea vremea în jurul cercurilor artistice și care a jucat un rol minor în politica germană. În schimb, am descoperit un martor receptiv și

neobosit la unele dintre cele mai mari prefaceri din istoria europeană modernă.

În timp ce sănătatea lui Kessler se șubrezea, iar notițele jurnalului său se împuținau, un alt german era pe cale să-și înceapă propriul jurnal remarcabil, mai sumbru decât al lui Kessler, dar caracterizat de aceeași receptivitate și o înțelegere profundă a metehnelor și ciudățeniilor semenilor lui. Victor Klemperer, originar dintr-o familie de evrei germani asimilată și educată (dirijorul Otto Klemperer îi era văr), cochetase cu o carieră în jurnalism, dar devenise în cele din urmă profesor de limbi romanice la Dresda. Chiar dacă și-a tratat cu mare seriozitate scrierile academice, în prezent ne aducem aminte de el datorită jurnalului său, o relatare detaliată a vieții cotidiene din Germania anilor 1930, când naziștii își întăreau puterea, și apoi din anii 1940, în timpul războiului declanșat de Hitler. Conform prevederilor birocratice aberante ale regimului național-socialist, pentru că era căsătorit cu o ariană, Klemperer nu a fost trimis în lagăr. În schimb, împreună cu soția lui au fost obligați să se mute într-o casă evreiască destinată cuplurilor mixte.

Traducerea jurnalelor lui în limba engleză a început în 1933, odată cu preluarea puterii de către naziști. Klemperer se plânge, așa cum o va face pe tot parcursul însemnărilor zilnice, de problemele sale de sănătate. Este epuizat, apatic și deprimat. Se îmbolnăvește constant și trăiește veșnic cu teama că inima, ochii sau rinichii îi vor ceda. Este convins — și o scrie în repetate rânduri — că nu va trăi să vadă sfârșitul celui de-al Treilea Reich. Cu toate acestea, studiază și scrie în continuare. Lucrează la biografia sa și la studii despre scriitori francezi. Începe și un proiect despre limbajul nazist, punând accentul pe hiperbolizare, pe referințele frecvente la faptele de eroism sau de curaj, la nenumăratele superlative — „cea mai

mare victorie", „cel mai mare succes" — și utilizarea repetată a termenilor militari. Consemnează, de asemenea, că naziștii dezumanizează persoanele asupra cărora își revarsă ura, folosind apelative precum „evreul" sau „comunistul" sau că se laudă cu lipsa lor de rațiune, astfel încât, dacă ești fanatic sau posedat de ură oarbă, devii vrednic de laudă. Iar Klemperer își ține meticulos jurnalul, notând detaliile de zi cu zi ale vieții: restricțiile tot mai mari ce îl apasă; umilințele mărunte; momentele de fericire care îi bucură pe el și pe soția sa, în pofida tuturor problemelor; și propriile gânduri și reacții în contextul transformării Germaniei. Comentează pe marginea politicii și a războiului, dar scopul său, după cum recunoaște chiar el, nu este să ofere o istorie a vremurilor sale, ci o istorie a propriei vieți și a micului său univers: viziunea unei persoane de la baza societății.

Deoarece naziștii înlăturau orice urmă de opoziție, pentru germani era tot mai periculos să păstreze orice putea fi considerat subversiv sau critic la adresa regimului național-socialist, de la o carte până la un desen. Agenții Gestapoului, poliția secretă germană, făceau percheziții inopinate, iar găsirea de materiale suspecte sau de obiecte interzise echivala, de obicei, cu o condamnare la moarte. „Voi continua să scriu", a notat Klemperer în 1942. „Acesta este eroismul *meu*. Voi fi martor, un martor fidel." Soția sa, care, ariană fiind, încă mai avea dreptul de a circula liber, scotea clandestin paginile din casă și le ducea la o prietenă de profesie medic, care își risca propria viață pentru a le păstra în siguranță.

Contrar tuturor așteptărilor sale, Klemperer chiar a supraviețuit naziștilor și războiului, lucru valabil și pentru jurnalul său. Era hotărât să reziste regimului, fiind motivat, pe de o parte, de dragostea profundă pe care i-o purta soției sale și, pe de altă parte, de speranța că într-o

bună zi avea să asiste la sfârșitul nelegiuiților naziști. Trecând prin nenumărate stări de nemulțumire, frică și îngrijorare, chiar a reușit să fie, timp de săptămâni, luni și ani la rând, martor al realității din jurul lui. Nu găsești în întreaga Germanie vreo cronică despre perioada nazistă care să egaleze jurnalul lui Klemperer. Însă jurnalul lui este cu adevărat o relatare intensă și fermecătoare pentru că ne permite să îl însoțim pas cu pas pe autor: din primul moment în care, evreu fiind, este expus persecuțiilor, pe parcursul mistuitoarelor și nesfârșitelor serii de privațiuni, mișelii și interdicții, până când ajunge să se teamă din ce în ce mai puternic de moarte — moartea provocată fie de naziști, fie de bombele Aliaților. Inițial, și pe noi, cititorii, ne încearcă același sentiment de șoc, când înțelegem pentru prima oară ce se întâmplă în Germania celui de-al Treilea Reich și mai apoi, când aflăm ororile tot mai mari ale nazismului. Cu toate acestea, spre deosebire de el, suntem avertizați dinainte că situația se va agrava în timp.

Primele semne ce anunțau nenorocirea de mai târziu le-a identificat la începutul lui 1933. Klemperer notează că tot mai multe persoane din jurul lui începuseră să folosească salutul „*Heil Hitler*", care a devenit apoi obligatoriu. Anturajul în care se învârtea Klemperer s-a restrâns, căci unele dintre cunoștințele sale s-au înscris în Partidul Național-Socialist, în timp ce altele au preferat să părăsească Germania. Oamenii conversau cu precauție, fiind prevăzători la orice critică asupra regimului, în timp ce disidenții dispăreau peste noapte în primele lagăre de concentrare. Era tot mai clar că însuși statul purta un război împotriva unei bune părți a propriilor cetățeni. Persecuțiile împotriva evreilor era acum o practică acceptabilă și fățișă, în condițiile în care presa controlată de naziști abunda de povești și acuzații nebunești la adresa

lor; în Dresda, se expuneau afișe cu texte de genul „Cel care cumpără de la evrei este trădător de neam" ori „Interzis evreilor". Klemperer a rezistat tentației de a se alătura Comunității Evreiești, insistând că, din punct de vedere religios, era protestant, iar ca naționalitate, german. A renunțat treptat la orice speranță că poporul german avea să se sature și să înlăture regimul de la putere. După cum a notat în jurnalul său, probabil că germanii de rând îi criticau în gând pe naziști, dar mulți dintre ei îi preferau comuniștilor.

Pentru o vreme, viața sa a decurs relativ normal. Împreună cu soția sa Eva se uitau în continuare la filmele care le plăceau în mod deosebit. Klemperer petrecea serile acasă și îi citea Evei cu voce tare, așa cum făcuse întotdeauna. Deși își făcea mai mereu griji în privința banilor, a cedat presiunilor soției și a acceptat să construiască o căsuță în satul Dölzschen. A fost impresionat și încântat să vadă plăcerea ei când îngrijea gospodăria și grădina și a remarcat, plăcut surprins, că se descurcau chiar și în vremuri atât de grele. „De ce", a întrebat el într-o clipă de optimism, „să nu mai fie și alte miracole?" S-a hotărât să urmeze cursurile unei școli de șoferi și și-a cumpărat un automobil mic, cu care el și Eva au călătorit prin Germania.

În 1934, s-a aplicat prima măsură dintr-o serie lungă de privațiuni aspre impuse evreilor: Klemperer a aflat că acele cluburi germane pentru stăpânii de pisici erau acum rezervate exclusiv arienilor. La universitate, avea tot mai puțini studenți și i se retrăgeau pe rând responsabilitățile. Anul următor, a fost pus pe bară, deși a fost mai norocos decât unii colegi de-ai săi, căci și-a păstrat o parte din pensie. Cu toate acestea, banii se împuținau și a fost nevoit să-și amaneteze bunurile. La Dölzschen, poliția locală i-a percheziționat casa căutând aparate radio,

arme sau valori culturale ale poporului german, care trebuiau luate pentru a fi „ținute la păstrare în siguranță". Când au găsit sabia ruginită păstrată de Klemperer din timpul serviciului militar efectuat în Primul Război Mondial, a fost obligat să se prezinte la secția de poliție, dar la acel moment a avut totuși parte de un tratament curtenitor. În septembrie 1935, guvernul a aprobat Legile de la Nürnberg pentru „apărarea sângelui și onoarei germane", ceea ce i-a izolat și i-a exclus și mai mult pe evrei din societatea germană. În 1936, Klemperer a sărbătorit „cea mai îngrozitoare aniversare a vieții mele", așa cum a descris-o el. Mai întâi, i s-a interzis să mai pătrundă în sala de lectură a bibliotecii, după care un bibliotecar, cu lacrimi în ochi, i-a spus că nu mai avea dreptul de a împrumuta cărți.

Umilințele mărunte, precum și privațiunile mai grave s-au intensificat. În 1938, femeia de serviciu a familiei Klemperer a fost convocată de un activist de partid care i-a comunicat că avea să afecteze șansele de viitor ale fiului și fiicei ei dacă lucra în continuare pentru un evreu. Întristat, cuplul s-a ocupat singur de treburile casnice; la început, le-a luat trei ore să spele vasele. La acel moment, evreii nu mai aveau voie nici să intre în cinematografe, nici să dețină permise de conducere, prin urmare Klemperer a fost nevoit să renunțe la mașina care le oferise atâtea clipe frumoase. Apoi au fost legiferate primele interdicții referitoare la practicarea anumitor meserii de către evrei: toți medicii evrei au fost scoși din registrele medicale. Evreii trebuiau să poarte acum o insignă galbenă specială dacă doreau să intre în băile publice și să aibă asupra lor o carte de identitate cu un prenume evreiesc. Klemperer a devenit Victor-Israel. A fost dezamăgit de conaționalii săi germani pentru că au îmbrățișat ideologia nazistă, dar mai ales de intelectuali — colegii săi care

nu au ridicat un deget pentru a-l ajuta ori profesorii care s-au alăturat Societății Academice de Cercetare a Evreimii și au scris lucrări despre trăsăturile caracteristice evreilor, precum cruzimea, emoțiile violente, capacitatea de adaptare și manifestarea urii proprii asiaticilor. În jurnalul său, a consemnat că se simțea îngropat de viu împreună cu soția lui, în așteptarea ultimei lopeți cu pământ.

Anschluss-ul din martie 1938, când Germania a anexat cu ușurință Austria, a amplificat încrederea în sine și brutalitatea naziștilor, dar și sentimentele lor antisemite. Hitler a atacat în repetate rânduri ceea ce el însuși numea „dușmanul mondial iudeo-bolșevic", iar presa nazistă abunda de povești despre șiretenia evreilor. În luna noiembrie a aceluiași an, pe parcursul Kristallnacht (Noaptea de Cristal, așa cum avea să fie cunoscută în istorie), naziștii au atacat evrei, sinagogi și magazine evreiești din întreaga Germanie. O prietenă de-a familiei Klemperer a descris ce a văzut la Leipzig, unde trupele SA au turnat benzină într-o sinagogă și într-un magazin universal evreiesc, interzicând ulterior pompierilor să stingă incendiul. Klemperer a privit cu disperare lipsa de interes a liderilor din statele democratice. La Dölzschen, cineva a lipit un afiș cu Steaua Galbenă a lui David pe gardul casei lor.

Tot mai multe persoane dispăreau în lagărele de concentrare. Klemperer mai primea frânturi de informații de la Buchenwald, unde se spunea că mureau între 20 și 30 de oameni pe zi. Auzea din ce în ce mai des relatări despre alte persoane care își curmau singure viața. El și soția sa vorbeau despre o eventuală plecare din țară — și cunoșteau deja foarte mulți compatrioți care procedaseră astfel —, dar ceva îi reținea întotdeauna. Eva nu credea că putea începe o altă viață într-o țară necunoscută. Nu dorea să părăsească nici Germania, nici casa cu grădina

ei, iar Victor nu își dorea să o facă nefericită. „Ne îngropăm ușor-ușor aici", a scris Klemperer cu puțin timp înainte de izbucnirea războiului, „și aici ne vom găsi sfârșitul." Și mândria lui era un motiv pentru care nu plecau. Nu dorea să depindă de rudele sale deja plecate din Germania, mai ales de fratele său mai mare și mai bogat, Georg, stabilit în Statele Unite ale Americii. Din când în când, Victor nu avea încotro și accepta banii pe care Georg îi oferea cu generozitate, dar detesta ideea de a fi tratat cu un aer de superioritate — cel puțin, așa percepea el situația. Cu toate acestea, Klemperer a încercat să plece, chiar dacă nu și-a dorit niciodată cu toată inima acest lucru: a făcut rost de adresele unor persoane din afara țării care îl puteau ajuta; s-a oferit să predea sau să țină prelegeri în alte state; a încercat chiar și să învețe limba engleză, fără nicio metodă. El și Eva au discutat despre rezervarea unei călătorii în Australia sau în Cuba, țări unde evreii erau acceptați cu ușurință. La un moment dat, s-au gândit să se mute tocmai în Rhodesia (în prezent, Zimbabwe) și să deschidă o fabrică de apă minerală. (A exclus cu desăvârșire varianta de a emigra în Palestina: era profund antisionist.) Într-un fel, în vara lui 1941, când a devenit clar că nu mai exista nicio șansă să plece din țară, a răsuflat ușurat: „Ni se potrivește mănușă. Orice urmă de ezitare dispare acum". El și Eva ori aveau să moară acolo, ori aveau să supraviețuiască.

Nu voia să părăsească Germania și pentru că, din punctul lui de vedere, era german. După cum a scris în aprilie 1942: „*Gândesc* în germană, *sunt* german — nu eu mi-am oferit această calitate, nu o pot rupe *din mine*". Deși câteodată simțea că locul lui nu avea să fie niciodată în Germania sau că nu mai putea avea încredere în conaționalii săi, existau și momente când credea că totul era doar un vis urât. „Sunt german", a scris el tot în 1942, „și

aștept ca germanii să se întoarcă. [...] S-au ascuns undeva."

Pe 1 ianuarie 1939, când lumea nu pornise încă la război, Klemperer a aruncat o privire retrospectivă asupra evenimentelor înfiorătoare ce avuseseră loc cu un an înainte. Poate că omenirea ajunsese în cercul cel mai de jos al iadului, și-a spus el. Noi, cititorii, știm bineînțeles că se înșela. Odată cu izbucnirea războiului, în toamnă, situația evreilor s-a înrăutățit și mai mult. În 1940, Klemperer a primit ordin să-și părăsească domiciliul, chiar dacă avea în continuare obligația de a plăti impozitele și întreținerea. Pentru că soția sa era ariană, i s-au oferit două încăperi, în condițiile în care majoritatea evreilor dispuneau doar de una. Cuplul s-a mutat în prima lor Casă Evreiască, „un lagăr de concentrare de calitate superioară", după cum l-a descris Klemperer, unde au îndurat frustrările și necazurile tipice traiului forțat la comun. Klemperer s-a săturat să mai audă certuri despre cine folosea prea multă apă caldă sau cine luase din rația de zahăr a altcuiva. Îl enervau unii dintre ceilalți evrei, exagerat de patrioți și dornici să asiste la victoria germanilor. În opinia lui Klemperer, regimul nazist avea să se sfârșească doar odată cu înfrângerea lui în război. Klemperer dădea dovadă de snobism față de lipsa de educație a unora dintre restul locatarilor și se enerva groaznic pe Frau Voss, binevoitoarea văduvă evreică a unui arian, în a cărei casă trebuiau acum să locuiască. Vorbea la nesfârșit și avea obiceiul de a-și face apariția la ei în odaie fără să fie invitată.

Locatarii imobilului trebuiau să suporte hărțuielile și brutalitatea absurdă a ofițerilor Gestapoului — pe doi dintre ei îi porecliseră „Cel care scuipă", respectiv „Boxerul". Poliția secretă percheziționa cu regularitate casa, golea dulapurile și sertarele, arunca în stânga și în dreap-

ta făina și zahărul, făcea totul zob, de la medicamente până la ornamente de Crăciun. După o asemenea percheziție, familia Klemperer a găsit o căpățână de usturoi tăiată bucățele și ascunsă prin cotloanele odăilor. Gestapoul fura bunuri de valoare, de la sticle de vin până la medalia de onoare a lui Klemperer din Primul Război Mondial. (Klemperer a băgat de seamă că, de regulă, nu confiscau cărți.) Îi întrebau pe evrei de ce nu se spânzurau și pălmuiau femeile ariene, asemenea Evei, spunându-le că erau târfe sau scroafe pentru că se căsătoriseră cu evrei. Adesea, evreii erau duși la sediile Gestapoului, unde îndurau și mai multe abuzuri; câteodată nu se mai întorceau, iar familiilor li se comunica că decedaseră din cauza „infarctului".

Lista de interdicții și restricții se prelungea. Evreii nu mai puteau cumpăra alimente precum ciocolată, turtă dulce, cafea, anumite legume proaspete, portocale, ouă și înghețată. Nu mai puteau cumpăra flori, tutun ori ziare. Dacă dețineau blănuri, binocluri de teatru sau mașini de scris, trebuiau să le predea autorităților. Nu puteau avea telefoane și animale de companie (familia Klemperer a trebuit să-și eutanasieze preaiubita lor pisică). Dacă dețineau medalii militare, așa cum era cazul lui Klemperer, li se interzicea să le poarte. Pe măsură ce au trecut lunile și anii, evreilor li s-a interzis să mai mănânce în restaurante, să meargă la concerte, să se urce în tramvaie sau să se plimbe prin parcurile principale din Dresda ori pe anumite străzi. Erau, de asemenea, obligați să nu mai iasă din casă după anumite ore. Magazinele nu îi mai serveau pe evrei, așa încât Klemperer își petrecea o bună parte a zilei stând la coadă pentru alimente sau pentru cărbune și târând bunurile spre casă într-o desagă sau într-un cărucior împrumutat. Evreii nu mai primeau cupoane de îmbrăcăminte și cereau haine Comunității Evreiești. Ini-

țial, Klemperer a fost îngrozit la gândul de a primi haine deja purtate de oameni decedați; ulterior, a ajuns să se bucure pentru orice putea primi. Deși se simțea tot mai sărac, nu a uitat niciodată că era profesor. Deși cămășile i se uzau, purta în continuare guler detașabil și cravată.

În jurnalele sale, descrie înfiorătoarea luptă zilnică pentru supraviețuire, dezamăgirea prin care trece când rămâne fără alimente sau micile triumfuri — de exemplu, când primește o bucată de carne în plus sau un sac de cartofi. Dacă la început era jenat să împrumute bani, acum îl încearcă sentimentul de ușurare că puteau supraviețui câteva zile în plus. Nu era clipă să nu fie chinuit de frică. Ori de câte ori ieșeau din casă, nici el, nici soția sa nu știau dacă aveau să se mai vadă vreodată. În martie 1941, a scăpat ca prin urechile acului după ce a fost condamnat la o săptămână de închisoare pentru că, în ciuda ordinului autorităților de stingere a luminii, fusese zărită o dâră de lumină din odaia lor. În închisoare, a suferit alte umilințe: trebuia să-și țină pantalonii cu mâna, căci i s-a confiscat cureaua, nu i s-a permis să-și păstreze ochelarii sau să citească. Și-a petrecut timpul gândindu-se la munca sa și întrebându-se dacă i-a fost un soț bun Evei. A avut noroc că, spre deosebire de mulți alții, nu a murit în mod misterios cât a fost ținut în arest.

În septembrie 1941, a urmat alt val de umilințe. Acum toți evreii erau obligați să poarte Steaua Galbenă când ieșeau în public. Inițial, Klemperer nu a îndrăznit să se aventureze afară, dar în timp s-a obișnuit, la fel cum fusese nevoit și în cazul celorlalte umilințe prin care trecuse înainte, chiar și în momentele în care membrii Hitlerjugend îl strigau pe stradă cu apelativul „Jidane". Totuși, autorul a consemnat în jurnal și dovezile de compasiune: măcelarul care îi strecura carne în plus, băcanul care îi dădea ciocolată sau menajera care îi aducea legume, pe

care el, evreu fiind, nu le putea cumpăra. Străini pe care nu îi cunoștea absolut deloc îl salutau politicos pe stradă și îi spuneau pe ascuns că ceea ce li se întâmpla evreilor era total greșit. La Dölzschen, administratorul desemnat de autorități să se îngrijească de casa lui a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a-i ține căminul în siguranță și i-a vorbit deschis despre cât de mult îi disprețuia pe naziști. Prieteni arieni le aduceau alimente soților Klemperer și le transmiteau știri din buletinele BBC pe care germanii nu aveau voie să le asculte.

În condițiile în care războiul continua, la fel ca alți germani, Klemperer
asculta cu nesaț zvonurile și încerca să citească printre rândurile buletinelor oficiale de știri ale naziștilor. Soldații întorși de pe front, notează Klemperer, vorbeau despre luptele încrâncenate de pe Frontul de Est și pierderile grele suferite de nemți. În 1943, începuse să spere că sfârșitul războiului era iminent. Victoriile Aliaților din Nordul Africii, debarcarea în Italia și mai apoi armistițiul cu un nou guvern italian, urmate, în cele din urmă, de victoria sovieticilor de la Stalingrad, toate acestea i-au dat speranțe. Însă nu îi dădea pace întrebarea dacă el și Eva aveau să supraviețuiască și să asiste la sfârșitul conflictului.

La acel moment, locuiau într-o Casă Evreiască mai mică și aglomerată, unde foloseau bucătăria și baia în comun cu mai multe familii. Alimentele se procurau tot mai greu, iar orașele germane — chiar dacă Dresda încă nu se număra printre ele — erau devastate de bombardamentele Aliaților. Mai grav însă, numeroși evrei erau deportați din Germania; încă nu se cunoșteau cu certitudine detalii despre soarta lor.

Însemnările arată că autorul lor a început să conștientizeze treptat adevăratul sens al Soluției Finale. Încă din

1941, el știa că evreii erau deportați către est, înspre Polonia ocupată de naziști, dar încă avea tendința să creadă că aceștia erau puși la muncă, poate chiar că primeau rații bune și se bucurau de un tratament decent în fabricile unde lucrau cu forța. Până în 1942 însă, aflase zvonuri potrivit cărora evreii ar fi fost împușcați în timpul călătoriei spre Est. O infirmieră i-a povestit cât de brutale erau evacuările, i-a vorbit despre bătrânii, mulți dintre ei bolnavi, înghesuiți în camioane, fără ca cineva să se îngrijească de sănătatea lor. Klemperer bănuia că cei care nu puteau munci erau lichidați în secret în lagăre izolate, precum Theresienstadt. A răsuflat ușurat când a aflat că sora lui mai mare, convocată pentru a fi deportată în Est, murise înainte de plecare. Auzise, de asemenea, că lagărul de concentrare Auschwitz era de o cruzime înfiorătoare și că acolo oamenii mureau de suprasolicitare. L-a descris ca fiind un „abator eficient", de unde nu se mai aștepta ca vreo persoană să se mai întoarcă vreodată, dar încă nu înțelegea pe deplin adevărata dimensiune a ororilor comise de naziști. În 1944, când BBC a transmis vestea că evreii erau gazați, s-a întrebat totuși dacă nu cumva era doar o informație falsă, dar treptat și-a dat seama de corectitudinea știrii. Un soldat întors la Dresda din Polonia a observat Steaua Galbenă purtată de una dintre cunoștințele lui Klemperer și i-a spus posesorului acesteia: „Am văzut lucruri îngrozitoare în Polonia, atât de înfiorătoare! Trebuie să plătească pentru ele". Klemperer auzise povești despre soldații germani cărora trebuia să li se dea câte un pahar de șnaps ca să poată îndeplini ordinele sau care preferau să se sinucidă decât să se supună.

În 1933, la Dresda locuiau 4 600 de evrei, a căror etnie era definită în funcție de religie; până în 1945, mai rămăseseră doar 198 de evrei. Klemperer fusese cruțat grație

mariajului său, dar se părea că-i sosise și lui sfârșitul. Pe 13 februarie, într-o zi de marți, tuturor evreilor care mai rămăseseră la Dresda, apți de muncă, li s-a ordonat să se prezinte pentru a fi deportați. În acea noapte, britanicii au bombardat Dresda, iar în haosul ce a urmat, când orașul era cuprins de flăcări și în ruine, soții Klemperer au fugit din Casa Evreiască. Klemperer și-a aruncat Steaua lui David și a reușit să obțină o cartelă de raționalizare, trecând drept arian. Mergând pe jos și urcându-se uneori în câte un tramvai sau o căruță, cuplul a cutreierat zonele rurale, făcând rost de alimente și cazare așa cum putea. Pe 7 mai, Germania s-a predat, iar familia Klemperer s-a îndreptat către Dölzschen pe un drum ocolit. Pe 10 iunie, au urcat un deal și au intrat în oraș. Casa lor îi aștepta.

Când a izbucnit Războiul Rece, iar Germania a fost divizată, Klemperer a ales să rămână în Est. Și-a reluat cursurile și a publicat cărți despre Voltaire și Rousseau, precum și lucrări despre limbajul naziștilor. A murit în 1960, la vârsta de 78 de ani. Jurnalul său a supraviețuit perioadei comuniste, așa cum a supraviețuit și regimului nazist.

Trebuie să le fim recunoscători celor precum Kessler și Klemperer pentru însemnările lor zilnice. Ei ne dau posibilitatea de a studia din interior evenimentele — fie bune, fie rele — dintr-o anumită perioadă a istoriei. Cu ajutorul lor, înțelegem mai bine cum se trăia la curtea lui Ludovic al XIV-lea, la frontierele Canadei sau în Germania nazistă. Ei ne oferă acele detalii minunate, pline de culoare, ce ne rămân întipărite în minte și ne ajută să cunoaștem mai bine personalitățile trecutului: de exemplu, mărimea oalei de noapte a lui Bismarck sau dinții stricați ai tinerei prințese a Franței.

Dacă istoria este, așa cum cred eu, o sărbătoare, atunci oamenii îi dau farmec. Unele dintre personalitățile prezentate în acest volum s-au aflat în centrul unor evenimente măreațe, au schimbat cursul istoriei și astfel au modelat lumea noastră. Pe altele le-am ales pentru că posedau calități pe care eu le admir — curaj, minte deschisă, curiozitate — sau, pur și simplu, pentru că mi se par interesante. Modul în care înțelegem și ne bucurăm de trecut nu ar fi atât de bogat fără aceste personalități, chiar dacă știm că tendințele istoriei — forțele și procesele ei profunde, indiferent că este vorba de tehnologie, structuri politice sau de valori sociale — nu trebuie niciodată ignorate. În absența lucrărilor de istorie ce prezintă contextul — structura socială a Vechiului Regim, tulburările din anii 1930 din întreaga lume ori evoluția societății canadiene pe parcursul mai multor secole —, am aprecia mai puțin jurnalele, scrisorile sau memoriile. Totuși, dacă aceste izvoare nu ar exista, am avea la dispoziție mai puține dintre mijloacele necesare pentru a zugrăvi un tablou al trecutului și a-l face plăcut pasionaților de istorie.

Tocmai interacțiunea dintre indivizi și lumile lor creează istoria și o aduce la viață pentru noi, cei care trăim în prezent. Și exact la fel cum trebuie să ne descotorosim de propriile noastre concepții limitate și să-i înțelegem, printr-un efort de imaginație și de empatie, pe semenii noștri proveniți din medii, rase și etnii diferite, trebuie să acceptăm o analiză din mai multe perspective asupra trecutului. Dacă citim doar scrisorile doamnei de Sévigné sau jurnalele lui Charles Ritchie, pierdem din vedere atât de multe aspecte: de exemplu, cum decurgea traiul țăranului ori al meșteșugarului din Franța secolului al XVIII-lea sau al muncitorului ori al fermierului din Canada secolului XX. Istoricii au depus eforturi nenumărate pen-

tru a recupera aceste informații, oferindu-ne astfel tabloul complet al societăților umane anterioare.

Să fie atunci istoria doar un hobby? Ca și cum ai scotoci prin trecut în căutare de personalități interesante și pasaje picante? În opinia mea, este mai mult de atât. Fără istorie ne-am priva de niște instrumente utile ce ne ajută să înțelegem lumea în care trăim. Canada a fost întemeiată de Primele Națiuni, de francezi și britanici, cărora ulterior li s-au alăturat popoare din toate regiunile lumii. Ordinea în care au sosit aceste popoare aici și modul cum s-au amestecat unele cu celelalte au transformat societatea canadiană. Iar evoluția pașnică a Canadei — de la o provincie a Imperiului Britanic până la o națiune cu drepturi depline — a ajutat la modelarea unei societăți bazate pe instituții și valori precum respectul pentru lege și guvernarea reprezentativă. Trebuie să fim recunoscători că nu ducem în spate povara unei revoluții violente sau a unui război civil, care încă umbresc istoria unor țări precum Franța și Statele Unite ale Americii.

Istoria poate fi periculoasă dacă este folosită pentru a asmuți popoarele unele împotriva celorlalte sau pentru a justifica politici sau conduite nebunești, distructive ori malefice. În parte, istoriile naționaliste au alimentat ororile anilor 1990, când Iugoslavia s-a destrămat, iar statele vecine s-au învrăjbit unele împotriva celorlalte pentru că li s-a spus că popoarele — fie că era vorba de sârbi, croați sau musulmani bosniaci — se dușmăniseră dintotdeauna și așa aveau să facă și pe viitor. În 2003, guvernele american și britanic au adus în discuție argumente istorice — așa cum se întâmplă mult prea des, de altfel — pentru a justifica invadarea și ocuparea Irakului. Dacă Saddam Hussein nu era înlăturat de la putere, ni s-a spus atunci, urma să asistăm la repetarea istoriei anilor 1930, când statele democratice nu au reușit să-i oprească la timp pe

Hitler, Mussolini și militariștii japonezi. Folosirea în scopuri greșite a istoriei nu este un argument care să justifice ignorarea ei. Mai degrabă trebuie să ne asigurăm că generațiile actuale înțeleg trecutul în toată complexitatea lui și extrag din acest proces un mesaj simplu, dar de o importanță crucială: nu există o perspectivă corectă, unică asupra istoriei. Mai degrabă istoria este o acțiune în desfășurare, influențată de materiale, interpretări și întrebări noi. Dacă acceptăm acest adevăr, ne putem vaccina împotriva acțiunii nocive a unor indivizi precum Hitler și Stalin, care afirmă cu tărie că nu fac decât să se supună legilor istoriei.

De asemenea, studiul personalităților care au trăit înaintea noastră ne ajută să conștientizăm importanța factorului de neprevăzut și a contextului temporal. Trebuie să ne întrebăm: ce s-ar fi întâmplat dacă niște oameni ca Winston Churchill, Stalin și Hitler nu s-ar fi născut sau nu ar fi murit înainte de a avea șansa de a-și pune amprenta asupra lumii? Dacă Babur nu ar fi cucerit India, ce curs ar fi putut lua istoria subcontinentului? Care ar fi fost istoria anilor 1930 dacă Woodrow Wilson și-ar fi convins țara să se alăture Ligii Națiunilor? Dacă Champlain nu ar fi reușit să întemeieze prima colonie franceză permanentă pe malul fluviului Saint Lawrence — și dacă britanicii ar fi sosit în Canada mai devreme decât el —, oare s-ar mai vorbi de o prezență franceză în Canada contemporană? Aducând în discuție asemenea eventualități, istoria ne permite să ne raportăm la noi înșine, la situația noastră de acum.

Cu toate acestea, istoria nu ne oferă îndrumări clare în privința deciziilor pe care le luăm în prezent sau planuri exacte când încercăm să anticipăm viitorul. Am văzut ce se poate întâmpla când liderii și formatorii de opinie afirmă, plini de încredere, că se bazează pe lecțiile învăța-

te din trecut. Datorită caracterului nestatornic și anvergurii istoriei, oamenii pot găsi justificări sau precedente pentru orice și-ar dori să întreprindă — fie bun, fie rău. Istoria și oamenii trecutului nu ne oferă decât o privire de ansamblu și o ușoară încurajare: într-o anumită măsură, toți suntem produsele vremurilor noastre, dar putem depăși sau contesta limitele ce ne sunt impuse. Sper că personalitățile alese de mine ne vor ajuta pe noi, cei din prezent, să aducem lumină asupra naturii complicate a omenirii, cu nenumăratele ei contradicții și inconsecvențe, cu relele, nebuniile, dar și cu virtuțile ei. Mai presus de toate, personalitățile istoriei ne ajută să conștientizăm posibilitățile de a face bine sau de a face rău de care dispunem cu toții.

Note bibliografice

Am încercat să ofer o bibliografie-cheie care să însoțească fiecare capitol al cărții de față pentru cei care își doresc să afle mai multe detalii despre subiectele pe care le-am adus în discuție sau personalitățile pe care le-am analizat. Există o cantitate atât de bogată de memorii, jurnale și scrisori din trecut, dar și biografii și istorii la prima mână, încât aș putea să alcătuiesc o listă foarte lungă pentru cei care vor să exploreze chiar și mai adânc trecutul. Aici voi alege însă doar câteva titluri ce mi-au plăcut în mod deosebit.

Volumul *Viețile celor doisprezece cezari*, de Suetoniu, rămâne un punct de plecare pentru toți cei interesați de începuturile Imperiului Roman, în timp ce scrierile lui Mihail Psellos îndeplinesc același rol când vine vorba de Imperiul Bizantin. Pentru toți cei fascinați de curtea Ecaterinei cea Mare, memoriile pictoriței Louise-Élisabeth Vigée-LeBrun oferă o relatare plină de viață a acestei perioade, precum și a Franței revoluționare. Nenumăratele volume ale jurnalelor lui Charles Greville constituie o lectură esențială pentru cei pasionați de curtea și de viața politică britanică din perioada 1790–1860. Afirmația este valabilă și pentru scrierile prințesei Lieven, care, în calitate de soție a ambasadorului rus, a trăit la Londra între 1812 și 1834.

Cititorii care nutresc un interes deosebit pentru ciocnirile dintre europeni și restul lumii în epoca imperialismului pot consulta volumul *Edge of Empires: Lives, Culture and Conquest in the East, 1750-1850*, scris de Maya Jasanoff, sau lucrarea scrisă cu ceva timp înainte de Lesley Blanch, *The Wilder Shores of Love*, care descrie poveștile a patru englezoaice care s-au îndrăgostit de Arabia.

Într-o epocă ceva mai recentă, volumul *A Pattern of Islands,* aparținând lui Arthur Grimble, prezintă întâlnirea dintre un administrator englez tânăr și naiv și locuitorii insulelor izolate din Polinezia, în timp ce *A Cure for Serpents*, de Alberto Denti di Pirajno, descrie întâlnirea dintre un doctor italian și cei care trăiau în ceea ce forma la acel moment colonia italiană Libia.

Dintre jurnalele de călătorie, favoritele mele includ volumul deosebit de amuzant și receptiv scris de Mark Twain în 1869, *The Innocents Abroad,* care descrie călătoriile scriitorului prin Europa și Orientul Mijlociu, sau *On Horseback through Asia Minor,* scris de căpitanul Frederick Burnaby, despre care se spunea că ar fi fost cel mai chipeș bărbat din armata britanică a anilor 1860 și 1870. Într-o epocă mai recentă, descoperim *The Road to Oxiana*, aparținând lui Robert Byron, volum ce tratează aventurile acestuia în Iran și la granițele Afganistanului în anii 1930, sau *A Time of Gifts* și *Between the Woods and the Water*, cărți scrise de Patrick Leigh Fermor despre excursia lui din Anglia până la Istanbul în anii 1930.

Bibliografie și lecturi suplimentare

Capitolul 1: Persuasiune și arta leadershipului

Bakewell, Sarah, *How to Live, or a Life of Montaigne in One Question and Twenty Attempts at an Answer*, Vintage, Londra, 2011

Bliss, Michael, *Right Honourable Men: The Descent of Canadian Politics from Macdonald to Mulroney*, Harper Collins, Toronto, 1995

Bothwell, Robert; Drummond, Ian; English, John; *Canada, 1900–1945*, University of Toronto Press, Toronto, 1987

Brands, H.W., *Traitor to His Class: The Privileged Life and Radical Presidency of Franklin Delano Roosevelt*, Doubleday, New York, 2008

Brown, Archie, *The Myth of the Strong Leader: Political Leadership in Modern Politics*, Basic Books, New York, 2014

Burns, James MacGregor, *Leadership*, Harper and Row, New York, 1978

_____, *Roosevelt: The Lion and the Fox*, Harcourt, Brace, New York, 1956

Cannadine, David (ed.), *What Is History Now?*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, Marea Britanie, 2002

Carr, E.H., *What Is History?*, Ediția a II-a, Penguin, Londra, 1990

Clark, Christopher M., *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947*, Penguin, Londra, 2007

Costigliola, Frank, *Roosevelt's Lost Alliances: How Personal Politics Helped Start the Cold War*, Princeton University Press, Princeton, 2012

Craig, Gordon A., *Germany, 1866–1945*, Oxford University Press, Oxford, 1980

Dawson, R. MacGregor, *William Lyon Mackenzie King: A Political Biography*, University of Toronto Press, Toronto, 1958

Ferns, Henry; Ostry, Bernard; *The Age of Mackenzie King: The Rise of the Leader*, Heinemann, Londra, 1955

Gildea, Robert, *Barricades and Borders: Europe 1800–1914*, Oxford University Press, Oxford, 2007

Herring, George, *From Colony to Superpower: U.S. Foreign Relations since 1776*, Oxford University Press, New York, 2008

Hutchison, Bruce, *The Incredible Canadian: A Candid Portrait of Mackenzie King, His Works, His Times, and His Nation*, Longmans, Green, Toronto, 1952

King, William Lyon Mackenzie, *The Diaries of William Lyon Mackenzie King, http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/politics-government/prime-ministers/william-lyon-mackenzie-king/Pages/diaries-william-lyon-mackenzie-king.aspx*

Kissinger, Henry, *Diplomacy*, Simon and Schuster, New York, 1994
[*Diplomația*, traducere de Mircea Ștefănescu și Radu Paraschivescu, Editura ALL, București, 2003]

Langer, Uli (ed.), *The Cambridge Companion to Montaigne*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005

Lee, Hermione, *A Very Short Introduction to Biography*, Oxford University Press, Oxford, 2009

Montaigne, Michel de, *The Complete Essays*, traducere de M.A. Screech, Penguin, Londra, 2003 [*Eseuri*, vol. I–

2, studiu introductiv și note de Dan Bădărău, traducere de Anca Bursan, Editura Științifică, București, 1966–1971]

Psellus, Michael, *Fourteen Byzantine Rulers*, Penguin, Londra, 1966

[Mihail Psellos, *Cronografia: un veac de istorie bizantină (976–1077)*; traducere de Radu Alexandrescu; cuvânt-înainte și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Editura Polirom, Iași, 1998]

Reynolds, David, *From Munich to Pearl Harbor: Roosevelt's America and the Origins of the Second World War*, Ivan R. Dee, Chicago, 2001

Robertson, Gordon, *Memoirs of a Very Civil Servant: Mackenzie King to Pierre Trudeau*, University of Toronto Press, Toronto, 2000

Steinberg, Jonathan, *Bismarck: A Life*, Oxford University Press, Oxford, 2011

Tour du Pin Gouvernet, marchiza Henriette Lucie, *Memoirs of Madame de la Tour du Pin*, traducere și editare de Felice Harcourt, Harvill, Londra, 1971

Watt, D.C., *Personalities and Politics: Studies in the Formulation of British Foreign Policy in the Twentieth Century*, Longmans, Londra, 1965

Wills, Garry, *Certain Trumpets: The Call of Leaders*, Simon and Schuster, New York, 1994

Capitolul 2: Hybris

Bullock, Alan, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, New York, Knopf, 1992

Clark, Alan, *Diaries*, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1993

Cooper, John Milton, *Woodrow Wilson: A Biography*, Knopf, New York, 2009

Evans, Richard J., *Altered Pasts: Counterfactuals in History*, Brandeis University Press, Waltham, MA, 2013

Kershaw, Ian, *Fateful Choices: Ten Decisions That Changed the World, 1940–1941*, Allen Lane, Londra, 2007

_____, *Hitler*, Vol. 1, *1889–1936: Hubris*, Allen Lane, Londra, 1998 [*Hitler*, traducere din limba engleză de Dan Criste, Editura Meteor Press, București, 2012]

_____, *Hitler*, Vol. 2, *1936–1945: Nemesis*, Penguin, Londra, 2001

_____, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, Yale University Press, New Haven, 2008 [*Hitler, germanii și soluția finală*, traducere din limba engleză de Dan Criste, Editura Meteor Press, București, 2011]

King, Anthony, „The Outsider as Political Leader: The Case of Margaret Thatcher", *British Journal of Political Science*, 32, nr. 3 (iulie 2002), pp. 435–454

Kotkin, Stephen, *Stalin*, Vol. 1, *Paradoxes of Power, 1878–1928*, Penguin, New York, 2014

Lebow, Richard Ned, *Archduke Franz Ferdinand Lives! A World without World War I*, Palgrave Macmillan, New York, 2013

MacMillan, Margaret, *Paris 1919: Six Months That Changed the World*, New York, Random House, 2002 [*Făuritorii păcii. Șase luni care au schimbat lumea*, traducere de Smaranda Câmpeanu, Editura Trei, București, 2018]

Moore, Charles, *Margaret Thatcher: The Authorized Biography*, Vol. 1, *Not for Turning*, Allen Lane, Londra, 2013

Snyder, Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, Basic Books, New York, 2010 [*Tărâmul morții*,

traducere de Dana-Ligia Ilin, Editura Humanitas, București, 2012]
Tucker, Robert C., *Stalin as Revolutionary, 1879–1929: A Study in History and Personality*, Norton, New York, 1973
_____, *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941*, Norton, New York, 1990
Waldegrave, William, *A Different Kind of Weather: A Memoir*, Constable, Londra, 2015
Weber, Max, *The Theory of Political and Social Organization*, traducere de A.M. Henderson și Talcott Parsons, Oxford University Press, New York, 1947
Widenor, William C., *Henry Cabot Lodge and the Search for an American Foreign Policy*, University of California Press, Berkeley, 1983
Young, Hugo, *One of Us: A Biography of Margaret Thatcher*, Macmillan, Londra, 1991

Capitolul 3: Cutezătorii

Abulafia, David, *The Discovery of Mankind: Atlantic Encounters in the Age of Columbus*, Yale University Press, New Haven, 2008
Alanbrooke, feldmareșal lord, *War Diaries, 1939–1945*, Alex Danchev și Daniel Todman (editori), Weidenfeld and Nicolson, Londra, 2001
Ambrose, Stephen E., *Nixon*, Vol. 1, *The Education of a Politician, 1913–1962*, Simon and Schuster, New York, 1987
_____, *Nixon*, Vol. 2, *The Triumph of a Politician, 1962–1972*, Simon and Schuster, New York, 1989
Beaverbrook, baronul (Max Aitken), *Men and Power, 1917–1918*, Hutchinson, Londra, 1956

Brooks, Timothy, *Vermeer's Hat: The Seventeenth Century and the Dawn of the Global World*, Profile, Londra, 2008

Champlain, Samuel de, *Voyages, 1604–1618*, Barnes & Noble, New York, 1959

_____, *Voyages to New France: being an account of the manners and customs of the savages and a description of the country, with a history of the many remarkable things that happened in the years 1615 to 1618*, traducere de Michael Macklem, Oberon, Ottawa, 1970

_____, *Voyages to New France: being a narrative of the many remarkable things that happened in the West Indies in the years 1599–1601, with an account of the manners and customs of the savages of Canada and a description of that country in the year 1603*, traducere de Michael Macklem, Oberon, Ottawa, 1971

Chisholm, Anne; Davie, Michael; *Beaverbrook: A Life*, Hutchinson, Londra, 1992

Davis, Wade, *Into the Silence: The Great War, Mallory, and the Conquest of Everest*, Knopf, New York, 2011

Fischer, David Hackett, *Champlain's Dream*, Simon & Schuster, New York, 2008

Frank, Jeffrey, *Ike and Dick: Portrait of a Strange Political Marriage*, Simon and Schuster, New York, 2013

Goh, Evelyn, *Constructing the U.S. Rapprochement with China, 1961–1974: From „Red Menace" to „Tacit Ally"*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005

_____, „Nixon, Kissinger, and the «Soviet Card» in the U.S. Opening to China, 1971–1974", *Diplomatic History*, 29, nr. 3 (iunie 2005), pp. 475–502

Heidenreich, Conrad; Ritch, K. Janet; *Samuel de Champlain before 1604: Des Sauvages and Other Documents Related to the Period*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2010

Holmes, Richard, *Falling Upwards: How We Took to the Air*, Pantheon, New York, 2013

Isaacson, Walter, *Kissinger: A Biography*, Simon and Schuster, New York, 1992

Jenkins, Roy, *Churchill: A Biography*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2001

Lewis, Michael, *The Big Short: Inside the Doomsday Machine*, W.W. Norton, New York, 2011

Li, Zhisui, *The Private Life of Chairman Mao: The Memoirs of Mao's Personal Physician*, traducere de Tai Hung-Chao, Random House, New York, 1994 [*Viața particulară a președintelui Mao: memoriile medicului său personal*, 2 vol., vers. românească Alfred Neagu; coord. Anca Irina Ionescu, Radu Paraschivescu și Cornelia Bucur, Editura Elit, București, 1994]

Litalien, Raymonde, *Champlain: The Birth of French America*, McGill-Queen's University Press, Montreal, 2004

Lukacs, John, *Five Days in London, May 1940*, Yale University Press, New Haven, 1999

MacMillan, Margaret, *Nixon in China: The Week That Changed the World*, Viking Canada, Toronto, 2006

Mann, James, *About Face: A History of America's Curious Relationship with China, from Nixon to Clinton*, Knopf, New York, 1999

Marchildon, Gregory P., *Profits and Politics: Beaverbrook and the Gilded Age of Canadian Finance*, University of Toronto Press, Toronto, 1996

Reith, Baron, *The Reith Diaries*, Charles Stuart (ed.), Collins, Londra, 1975

Short, Philip, *Mao: A Life*, Hodder and Stoughton, Londra, 1999

Sorkin, Andrew Ross, *Too Big to Fail: The Inside Story of How Wall Street and Washington Fought to Save the*

Financial System and Themselves, Viking, New York, 2009
Taylor, A.J.P., *Beaverbrook*, Hamish Hamilton, Londra, 1972
Tett, Gillian, *Fool's Gold*, Free Press, New York, 2009
Von Krockow, Christian, *Hour of the Women*, Faber and Faber, Boston, 1993
Young, Kenneth, *Churchill and Beaverbrook: A Study in Friendship and Politics*, Eyre and Spottiswoode, Londra, 1966

Capitolul 4: Curiozitatea

Bayley, Emily; Metcalfe, Lady Clive; Metcalfe, Sir Thomas; *The Golden Calm: An English Lady's Life in Moghul Delhi: Reminiscences*, M.M. Kaye (ed.), Viking, New York, 1980
Carrington, Dorothy, *Granite Island: A Portrait of Corsica*, Penguin, Harmondsworth, Marea Britanie, 1984
Cheeseright, Paul, „Queen without a Throne: Ursula Graham Bower and the Burma Campaign", *Asian Affairs*, 45, nr. 2 (iunie 2014), pp. 289–299
Durham, Mary Edith, *Albania and the Albanians: Selected Articles and Letters 1903–1944*, Bejtullah Destani (ed.), Centre for Albanian Studies, Londra, 2001
_____, *High Albania*, Virago, Londra, 1985
_____, *Through the Lands of the Serb*, E. Arnold, Londra, 1904
_____, *Twenty Years of Balkan Tangle*, Allen and Unwin, Londra, 1920
Eden, Fanny, *Tigers, Durbars and Kings: Fanny Eden's Indian Journals, 1837–1838*, transcriere și editare de Janet Dunbar, John Murray, Londra, 1988

Eden, Emily, *Up the Country: Letters Written to Her Sister from the Upper Provinces of India*, Virago, Londra, 1983

Fitzherbert, Margaret, *The Man Who Was Greenmantle: A Biography of Aubrey Herbert*, John Murray, Londra, 1983

Graham Bower, Ursula, *Naga Path*, John Murray, Londra, 1952

Jasanoff, Maya, *Liberty's Exiles: American Loyalists in the Revolutionary World*, Knopf, New York, 2011

Moorehead, Caroline, *Freya Stark*, Penguin, Harmondsworth, 1985

Murphy, Dervla, *Full Tilt: From Dublin to Delhi with a Bicycle*, John Murray, Londra, 1965

Parkes, Fanny, *Begums, Thugs & Englishmen: The Journals of Fanny Parkes*, William Dalrymple (ed.), Penguin, Londra, 2003

Simcoe, Elizabeth, *Mrs. Simcoe's Diary*, editare de Mary Quayle Innis, Dundurn, Toronto, 2007

Tanner, Marcus, *Albania's Mountain Queen: Edith Durham and the Balkans*, I.B. Tauris, Londra, 2014

Taylor, Alan, *The Civil War of 1812: American Citizens, British Subjects, Irish Rebels, & Indian Allies*, Knopf, New York, 2012

Wallach, Janet, *Desert Queen: The Extraordinary Life of Gertrude Bell, Adventurer, Adviser to Kings, Ally of Lawrence of Arabia*, Doubleday, New York, 1996

Winstone, H.V.F., *Gertrude Bell*, Quartet, Londra, 1980

Capitolul 5: Observatorii

Babur, împăratul Hindustanului, *The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor*, traducere de

Wheeler M. Thackston, Random House, New York, 2002

Cochran, Peter, *The Burning of Byron's Memoirs: New and Unpublished Essays and Papers*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, Marea Britanie, 2014

Comnena, Anna, *The Alexiad of Anna Comnena*, traducere de E.R.A. Sewter, Penguin, Middlesex, Marea Britanie, 1969 [*Alexiada*, vol. 1–2, traducere de Marina Marinescu, prefață, tabel cronologic și note de Nicolae Șerban Tanașoca, Editura Minerva, București, 1977]

Dale, Stephen F., „The Poetry and Autobiography of the Bâbur-nâma", *Journal of Asian Studies*, 55, nr. 3, 1996, pp. 635–664

Easton, Laird M., *The Red Count: The Life and Times of Harry Kessler*, University of California Press, Berkeley, 2002

Gascoigne, Bamber, *The Great Moghuls*, Jonathan Cape, Londra, 1971

Glendinning, Victoria (ed.); Robertson, Judith; *Love's Civil War: Elizabeth Bowen and Charles Ritchie, Letters and Diaries, 1941–1973*, Simon and Schuster, Londra, 2009

Gray, Charlotte, *Sisters in the Wilderness: The Lives of Susanna Moodie and Catharine Parr Traill*, Viking, Toronto, 1999

Kessler, contele Harry, *Berlin in Lights: The Diaries of Count Harry Kessler (1918–1937)*, traducere și editare de Charles Kessler, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1971

_____, *Journey to the Abyss: The Diaries of Count Harry Kessler, 1880–1918*, traducere și editare de Laird M. Easton, Random House, New York, 1911

Klemperer, Victor, *I Shall Bear Witness: The Diaries of Victor Klemperer, 1933–41*, traducere de Martin Chalmers, Weidenfeld and Nicolson, Londra, 1998

_____, *I Will Bear Witness: A Diary of the Nazi Years 1942–1945*, traducere de Martin Chalmers, Modern Library, New York, 2001

Maalouf, Amin, *The Crusades through Arab Eyes*, traducere de Jon Rothschild, Al Saqi, Londra, 1984

McClung, Nellie, *The Complete Autobiography: Clearing in the West & The Stream Runs Fast*, Veronica Strong-Boag și Michelle Lynn Rosa (ed.), Broadview, Peterborough, ON, 2003

Norton, Lucy, *Saint-Simon at Versailles*, Penguin, Londra, 1985

Ritchie, Charles, *An Appetite for Life: The Education of a Young Diarist, 1924–1927*, McClelland and Stewart, Toronto, 2001

_____, *The Siren Years: A Canadian Diplomat Abroad, 1937–1945*, McClelland and Stewart, Toronto, 2001

Roquebrune, Robert de, *Testament of My Childhood*, University of Toronto Press, Toronto, 1964

Ross, Alex, „Diary of an Aesthete: Count Harry Kessler Met Everyone and Saw Everything", *New Yorker*, 23 aprilie 2012

Sévigné, marchiza Marie de Rabutin-Chantal, *Selected Letters*, traducere de Leonard Tancock, Penguin, Londra, 1982 [*Scrisori*, traducere, postfață și note de Irina Mavrodin, Editura Univers, București, 1971]

Tomalin, Claire, *Samuel Pepys: The Unequalled Self*, Penguin, Londra, 2002

Trudel, Marcel, *Memoirs of a Less Travelled Road: A Historian's Life*, traducere de Jane Brierley, Véhicule, Montreal, 2002

Watt, D.C., *Personalities and Politics: Studies in the Formulation of British Foreign Policy in the Twentieth Century*, Longmans, Londra, 1965

Permisiuni de publicare

Cu recunoștință informăm că s-a primit permisiunea pentru reproducerea pasajelor următoare:

(p. 28) Citatul din poemul „W.L.M.K.", de F.R. Scott, a fost republicat cu permisiunea lui William Toye, agentul literar al lui F.R. Scott.

(p. 29) „William Lyon Mackenzie King", din *Alligator Pie* © 1974, de Dennis Lee. Publicat de HarperCollins Publishers Ltd. Toate drepturile rezervate.

Mulțumiri

Volumul de față și conferințele pe care acesta se bazează au luat naștere după nenumărați ani de studiu și după ce am discutat subiecte de istorie cu foarte multe persoane, prea multe pentru a le enumera aici și cărora le mulțumesc. Am dedicat cartea nenumăraților mei studenți pe care i-am întâlnit pe parcursul anilor și care m-au stimulat, poate fără să-și dea seama, să explic istoria pe cât de clar posibil. În primul și în primul rând, m-au ajutat cei de la Universitatea Ryerson, care au avut un rol esențial în a mă învăța cum să transform istoria într-o materie relevantă și, speram eu, distractivă. Însă prețuiesc în mod deosebit vorbele unui student de la ingineria mediului, care a spus că un anumit curs al meu — despre Napoleon — era mai interesant decât cel pe care tocmai îl ascultase, despre reziduurile industriale.

Rămân deosebit de îndatorată vechilor mei prieteni și colegi din Toronto, de la Universitatea Ryerson și Universitatea din Toronto, dar și prietenilor mai noi, dar la fel de valoroși, de la Oxford, respectiv de la Facultatea de Istorie, Departamentul de Politică și Relații Internaționale, și mai ales celor de la Colegiul St Antony's, cea mai bună dintre comunitățile intelectuale.

Deși este o sarcină deosebit de dificilă să dau nume, trebuie să adresez în mod special mulțumiri lui Bob Bothwell, Avi Shlaim, Gwyn Daniel, Paul Betts, Noah Richler, Hermione Lee și John Barnard pentru că au avut răbdarea să-mi discute ideile. De asemenea, îi sunt deosebit de recunoscătoare lui Hermione pentru că m-a invitat să țin un curs la Life Writing Centre, Wolfson College, unde am ocazia să-mi testez o parte a ideilor.

Caroline Dawnay îmi este deopotrivă o extraordinară prietenă și agentă literară și sunt la fel de norocoasă să am alături niște editori ca Sarah MacLachlan de la House of Anansi și Andrew Franklin de la Profile. Toți trei m-au ajutat enorm prin ideile și sugestiile lor valoroase. Ambii editori dispun de echipe excelente, cu care mi-a făcut o deosebită plăcere să colaborez: la House of Anansi, am avut onoarea să lucrez cu Janie Yoon, editor; Peter Norman, redactor; Alysia Shewchuk, designer; Laura Meyer, director de publicitate; iar la Profile, cu Penny Daniel, redactor-șef; Peter Dyer, director artistic; Valentina Zanca, director de publicitate. La Canadian Broadcasting Corporation, Philip Coulter și Greg Kelly au făcut, ca de obicei, o adevărată magie și au transformat o carte într-o serie de conferințe. Aș vrea să-i mulțumesc și lui Hugh Segal, decanul de la Massey College, și capabilei sale administratoare, Anna Luengo, pentru sprijinul pe care colegiul continuă să-l acorde cursurilor mele.

Ca întotdeauna, închei prin a mulțumi familiei mele numeroase și preaiubite, care este întotdeauna dispusă să-mi discute ideile, să-mi citească manuscrisele, să vină cu sugestii de titluri, să participe la cursurile mele sau să mă binedispună când mă aflu într-un punct mort. Sper că deja știe cât de îndatorată și recunoscătoare îi sunt. Nu voi menționa nume, cu excepția unuia singur: mama mea, Eluned, cititoarea la care mă gândesc întotdeauna când scriu și care întotdeauna îmi îmbunătățește lucrările prin comentariile ei ferme, dar binevoitoare.

Notă despre terminologie

Folosesc termenul „indieni“ când mă refer la popoarele băștinașe ale Canadei, pentru a respecta terminologia folosită de persoane precum doamna Simcoe, pe care o citez, dar și pentru că, până în prezent, nu s-a convenit oficial asupra vreuneia dintre variantele de care dispunem: „aborigeni“, „nativi“ sau „popoare indigene“.

Cuprins

1. Seria Conferințele Massey
2. 1. Persuasiune și arta leadershipului
3. 2. Hybris
4. 3. Cutezătorii
5. 4. Curiozitatea
6. 5. Observatorii
7. Note bibliografice
8. Bibliografie și lecturi suplimentare
9. Permisiuni de publicare
10. Mulțumiri
11. Notă despre terminologie